

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Tóth Andrea

Elmozduló jelentések

A feminista irodalomkritika fogalmainak újragondolása

az Éjszakai állatkert és a Szomjas oázis

recepciójának tükrében

Doktori értekezés

Témavezető:
Dr. Barát Erzsébet
Dr. Kérchy Anna

Szeged
2017

Claude-nak és a Reggelnek

TARTALOMJEGYZÉK

1	1. Bevezetés
5	1.1. A disszertáció célkitűzései
12	1.2. A disszertáció felépítése
19	2. Közép-Európától a fél-perifériáig
22	2.1. A Közép-Európa-probléma
31	2.2. Fél-perifériás nézőpontok
45	2.3. A feminizmus magyarországi helyzete az 1990-es és 2000-es években
58	3. Tétek és szempontok: feminizmus a fél-periférián
62	3.1. A 'női irodalom'
70	3.2. Az ÉS-vita, avagy mi borul, ha kiborul?
80	3.3. Bevezetés a szexista beszédmódba
89	4. Egy fekete kontinens felfedezése, avagy női szerzőség az <i>Éjszakai állatkert</i> tükrében
92	4.1. Elfedni vagy kitakarni: női szexualitás a címlapon
104	4.2. Textusok párája: magamutogatás vagy öndefiníciós igény?

116	
	4.3. Bent és kint: textuális testek elbírálása
129	
	5. A női test kritikai megtestesülése a <i>Szomjas oázis</i> recepcióján keresztül
131	
	5.1. A női test textuális szerkesztése
141	
	5.2. A <i>Szomjas oázis</i> olvasatai
152	
	6. A megélt test nyelve
158	
	6.1. Szexus, szexualitás és heteroszexualitás Elizabeth Grosz, Judith Butler és Stevi Jackson értelmezői háromszögében
168	
	6.2. Az <i>Éjszakai állatkert</i> heteroszexualitása
176	
	6.3. A <i>Szomjas oázis</i> heteroszexualitása
187	
	7. Összefoglalás
193	
	Irodalomjegyzék

1. Bevezetés

A „Nyugat” és a „Kelet,” Európa két fele között mindig is létezett egy kibékíthetetlennek tűnő ellentét, amelyet a történelmi folyamatok és társadalmi viszonyok különbözősége mellett sztereotípiák, félreértések, ismerethiányok és ideológiák is tápláltak. Az 1990-es évek fordulóján, a keleti blokk rendszerváltásainak átmeneti éveiben ugyanakkor úgy látszott, hogy a pártállam felbomlása és a szocializmus uralmának megszűnése végre megteremti a lehetőséget ennek a szakadéknak a felszámolására, a „Nyugat” és a „Kelet” közé ékelődött Kelet-Közép-Európa ellentétek szorításából való kiszabadulására.¹ Az azóta eltelt immár negyed évszázad alapján azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy miközben a „szocialista örökségnek” tekintett Kelet-Közép-Európa ugyan elkezdett elhalványodni, a belső attitűdök megváltoztatása, az ismerethiányok és félreértések kijavítása, illetve a sztereotípiák felülírása azonban már sokkal nehezebb feladatnak és sokkal nehezkesebb folyamatnak bizonyul az egykori Vasfüggöny mindkét oldalán (Todorova 2001). A szakadék továbbélését még inkább aláhúzza az a tény, hogy egészen az utóbbi évekig nem igazán születtek Kelet-Közép-Európa társadalmi és kulturális helyzetét ténylegesen kelet-közép-európai szemszögből feltáró és megvilágító tudományos munkák. A „kelet-középi” kutatók a javarészt „Nyugatról”

¹ Ehhez lásd: Hanák 1990; Kende 1989; Módos & Tischler 2005.

érkező elméleti kereteket és társadalmi folyamatokra adott magyarázatokat próbálták a helyi viszonyokhoz igazítani.²

A humán- és társadalomtudományos elméleteknek azonban mindig megvan a maguk „eredeti” kontextusa, vagy ahogy Edward Said írja, ezek az elméletek mindig egy sajátos társadalmi–történeti helyzetre igyekeznek választ adni, az elmélet létrejöttétől eltérő társadalmi–történeti kontextusban azonban más jelentéseket vesznek magukra, más téteket hordoznak (Said 1982, 206). Vagyis az „utazó elméletek” eltérő társadalmi, kulturális és politikai környezetekben eltérő tudásokat hoznak létre. Ez pedig azonnal felveti a reflexivitás kérdését. Az elmélet nyitottságának és tudástermelő produktivitásának megőrzéséhez ugyanis elengedhetetlen egy határozott kritikai tudatosság, amely egyfajta térérzékként működve képes reflektálni egyrészt az elmélet eredeti létrejöttének helyére és idejére, azaz az elmélet megjelenésének társadalmi–földrajzi–politikai körülményeire, másrészt pedig képes számba venni az utazás során az elméletre rakódó újabb jelentésrétegeket. S mivel egyetlen újrakontextualizált utazó elmélet sem lehet olyannyira beágyazott, hogy választ kínálhasson valamennyi lehetséges kontextus valamennyi lehetséges szintjére, a kritikai tudatosság talán Said által is legfontosabbnak tartott eleme a készenlét az elméletnek való ellenállásra. Az elméletnek való ellenállás, az új kontextusokra reflektáló interpretációs képesség jelenti ugyanis azt a védelmi mechanizmust, amely meggátolja az elmélet eredetijének dogmatikus, zárt és reflektálatlan befogadását a célállomáson, az átemelés egyirányúságának problematikáját is szem előtt tartva (Said 1982, 210-211).

Az utazóelmélet-elmélet mentén tehát Kelet-Közép-Európát tudománypolitikai szempontból egy feszültségekkel teli ütközőzónának,

² Ehhez lásd: Cerwonka 2008; Gal & Kligman 2000; Funk & Mueller 1993.

határterületnek kell tekintenünk, ahol a világot kétpólusúvá tevő történelmi, társadalmi, kulturális, gazdasági, és politikai különbségek hosszú távon jelentősen befolyásolták a „nyugati” elméletek „keleti” befogadását. A határterület népszerű, mindamellett utópikus, mitologizált és ahistorikus felfogása úgy mutatja be a határterületet mint fogalmat és jelenséget, mintha az a habermasi „ideális beszédközösség” posztmodern megvalósulása lenne, ahol mindenki szabadon és egyenlő módon vehet részt a kommunikációban: ebben az utópiában a határterület a sokszínű látásmódok, a részleges igazságok és hibrid identitások demokratikus kifejezésének felszabadító tere, az elbeszélések, tapasztalatok és beszédhangok felszabadult heteroglossziájának szabadon úszó metaforája (Ang 2001, 166). Ien Ang kevésbé metaforikus és kevésbé romantikus meghatározása szerint ugyanakkor a határterület egy külső és belső hatalmi viszonyokkal terhelt, erősen szabályozott és erős felügyelő mechanizmusokkal teli kulturális-politikai tér, és pragmatikusan ebben a konfliktusos térben megy végbe a „Nyugatról” érkező elméletek lokális felhasználási módjainak alkufolyamata (Ang 2001, 165).³

Az alkufolyamat konfliktusosságának mértéke az elmélet kiindulási pontja és célállomása közötti különbségek mellett ugyanakkor nagyban függ magától az utazásban résztvevő elmélettől is. Az államszocializmus ideológiai hagyatéka miatt Kelet-Közép-Európa

³ „[A határterületek] általában erősen szabályozottak és erősek bennük felügyelő mechanizmusok [...]. Éppen azért, mert a határterület a potenciálisan konfliktusba keveredő egymás mellé helyezéseknek és az inkompatibilis vagy jogtalan típusok közti összeütközéseknek a helye, itt sokkal intenzívebben működésben vannak a szabályozó és osztályozó erők. [...] [A] határterület ezért nem egy hatalmi viszonyoktól független hely, ahol a korlátoktól mentes és heteroglossziás dialógus és csere megtörténhet, hanem egy küzdelmekkel teli tér, ahol konkrét, eltérően pozicionált szubjektumoknak kell sajátos stratégiákhoz folyamodniuk azért, hogy megszólalhassanak, és hogy meghallják őket. A tét itt a (félre)értés politikája, ahol semmi nem biztosítja azt, hogy az üzenet eljut a megfelelő helyre” (Ang 2001 165, 169; magyar nyelven idézi Horváth 2014, 19).

országaiiban különösen erős ellenállásba ütközött az angol-amerikai „politizáló elméletek” egyre láthatóbbá váló jelenléte az 1990-es évek fordulóján (Horváth 2014). Ezek a nyugat-európai és észak-amerikai egyetemekről és tudományos körökből kirajzó „politizáló” elméletek – köztük a posztstrukturalizmus, az újhistorizmus, a kulturális materializmus, a posztkolonialista elmélet, az etnikai elméletek, valamint a gender studies és a feminista elméletek – a kultúra és a társadalom szövetének valamennyi rétegét erőteljesen átpolitizálták, ami merőben idegen gyakorlat volt a politika, a politikum fogalmát mindaddig másképp értelmező, s attól nagy mértékben elhatárolódó közép-keleti kritikai- és olvasóközönség számára. A „nyugati” politizáló elméletek éppen abban a magánszférában kívánják ugyanis feltárni a rejtetten működő ideológiákat, ahonnan a „Kelet-Közép” államainak polgárai azt mindenképp igyekeznek távol tartani. A szocialista időszak diktatórikus berendezkedése alatt ugyanis a politika lényegében „a hatalmon lévők ügyeként, az élet személyes kereteibe »felülről« történő pártállami beavatkozások, pressziók szinonimájaként kódolódott, és *nem* a mindennapi valóságot rejtett, nehezen felismerhető hatalmi viszonyokat, mechanizmusokat értették rajta” (Horváth 2014, 51). Ennek folyományaként a magánszféra terei kivételes menedékként szolgáltak az állampárt mindenhova behatoló hatalmával szemben, s így az élet személyes kereteit a politikától minden lehetséges eszközzel védelmező társadalmak számára az „ami személyes, az politikai” alapvetéssel érkező feminista elméletek⁴ különösen nehezen befogadhatónak bizonyultak.

⁴ Charlotte Bunch szavaival, még 1968-ból: „Nincs az ember életének olyan magánterepe, amely ne lenne politikai, és nincs olyan politikai kérdés, amely nem lenne végső soron személyes. Ledőltek a régi falak.” [There is no private domain of a person’s life that is not political and there is no political issue that is not ultimately personal. The old barriers have fallen.] (idézi Bordo 2003, 17)

1.1. A disszertáció célkitűzései

A kutatás egyik, interkulturális terepen mozgó célterülete azt szeretné feltárni, hogy miként, milyen együttműködések és ellenállásokon keresztül történik a nyugati feminista elméletek közép-kelet-európai, azon belül is a magyarországi recepciója. A vizsgálat keretét egyrészt a fentebb már körvonalazott, Edward Said által még 1982-ben kidolgozott és azóta széles körben hivatkozási ponttá vált utazóelmélet-elmélet (Said 1982), másrészt pedig az Immanuel Wallerstein által felállított világrendszer-elméletből származó (Wallerstein 2004), Marina Blagojević által a feminista elméletekre alkalmazott centrum–félperiféria–periféria terminusának hármas keretrendszer adja (Blagojević 2009). A Blagojević által alkalmazott fogalmi hármas nem azon hierarchia mentén mozog, amely az ipari termelés és az elsődleges javak termelése mentén rendezi sorba a világ államait. A centrum–félperiféria–periféria hármasa az intellektuális termelés folyamatán keresztül értelmeződik, alapja tehát a tudás előállításához való hozzáférés a globalizáció kontextusán belül. A centrum azokat az államokat foglalja magába, amelyek a tudástermelés, a stratégiai döntéshozás, a kontroll és az adminisztráció vezető pozícióit foglalják el, vagyis tulajdonképpen a nyugati demokráciákat. A periféria a mind a gazdasági termelés, mind a tudástermelés, mind a stratégiai döntéshozatal szempontjából hátrányokkal küzdő, strukturális szegénységgel sújtott Harmadik Világ államait takarja. A félperiféria az

„átmeneti” (*transitional*) államokat jelenti: azokat a poszt-szocialista államokat Európa kelet-középi szélére eső fél-perifériáján, amelyek egyrészt földrajzilag beleilleszthetők a kelet-közép-európai blokkba, „átmeneti” jellegüket tekintve ugyanakkor a társadalmi átrendeződés különböző szakaszaiban vannak, és egymástól is jelentős társadalmi-kulturális különbségek választják el őket (Blagojević 2009).

Jelen munka első tétjeként azt szeretném feltárni, hogy milyen jelentésváltozásokon mennek keresztül a Nyugatról, a centrumból érkező, elsősorban az angol-amerikai feminista irodalomkritikai és kultúrakritikai elméletek által kidolgozott fogalmak Kelet-Közép-Európába, azon belül is Magyarországra való megérkezésüket követően ebben az államszocialista múlttal terhelt, fél-perifériás konceptuális térben. Más szavakkal, a vizsgálat tárgya az, hogy vajon miként módosítja, ha módosítja a feminista fogalmak jelentését és alkalmazási terepét/lehetőségét az a kulturális és társadalmi kontextus, amelyet még ma is nagyban meghatároz a szocialista korszak által hátrahagyott társadalmi örökség. A nyugati demokráciák társadalmihoz képest ugyanis a szocialista blokkon belül nagyon eltérően tapasztalták meg és értelmezték többek között az emancipáció és a nemek közötti egyenlőség mibenlétét, a női és férfi szerepek, valamint a magánszféra és a nyilvános sféra közötti különbségeket, illetve maguknak a nőknek a társadalomban, a kultúrában, valamint azok intézményrendszerében elfoglalható helyét.

A nyugatról átvett feminista elméleteket tehát egy patriarchális hatalmi viszonyok által meghatározott, a (feminista) nők számára kevés hatalommal (is) járó helyet biztosító berendezkedésben kell dialógusba állítani a helyi folyamatokkal, s ebben a küzdelmekkel teli térben a tét valóban a félre/értés politikája lesz. Hiszen egy olyan politizáló elméleti

vonulat beilleszkedési folyamatáról beszélünk, amelynek alapvetései és célkitűzései, amit leegyszerűsítve a nemek (és szexualitások) közötti egyenjogúságként aposztrofálhatnánk, meglehetősen erős ellenállással találkoznak a társadalom szövetén belül. Ahogyan Horváth Györgyi írja, „az angolszász politizáló elméletek és a kelet-európai antipolitikai diskurzus találkozásakor [...] nemcsak kétfajta kultúrafelfogás, hanem életstílusok, a humán értelmiség szerepéről alkotott elképzelések, felhalmozott erkölcsi tőkék és a mindenkori fennálló hatalom opponálásának, kritikájának kialakult stratégiái is ütköznek” (Horváth 2014, 54).

Nem zökkenő- és problémamentes, hanem konfliktusokkal terhelt folyamat tehát az angol-amerikai feminista beszédmód és fogalomrendszer átültetése ebbe a szocialista hagyaték által meghatározott társadalmi térbe: a „Nyugatról,” a centrumtól átvett fogalmak jelentésváltozásokon, jelentés-átfordulásokon mennek keresztül, hogy aztán „Kelet-Középen,” a félperiféria terrénumán próbáljanak lokális és hiteles tudássá válni. Ezeknek a jelentés-átfordulásoknak a mikéntjére világíthat rá a Mary Louise Pratt által leírt „transzkulturáció” folyamata (1992). Pratt saját antropológiai kutatásai során arra kereste a választ, hogy a marginalizált csoportok hogyan választják ki a domináns kultúra számukra hasznos fogalmait és hogyan írják át ezeket a saját csoportjuk számára megélhető eszmékké. Vizsgálódásai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a hegemonikus fogalmak domináns csoportoktól a marginális csoportok felé történő mozgása, utazása, az általa használt terminussal a „transzkulturáció” folyamata elsősorban a kontakt zónákban megy végbe: azokon az éles határsávokon, ahol szorosan egymás mellé kerül a domináns és a marginális (Pratt 1992, 6). A kelet-közép-európai, esetünkben a

magyar poszt-szocialista társadalmi és kulturális gyakorlatok éppen ilyen marginális, fél-periférián elhelyezkedő határterület.

Az angol-amerikai gyökerű feminizmus, ezen belül az irodalomkritikai és kultúrakritikai teóriák tehát – egyrészt mint társadalomszemlélet, másrészt mint elméleti irányultságok halmaza – már az 1990-es évek fordulója óta aktívan jelen van a magyarországi kontextusban, de sem az akadémiai-elméleti, sem a gyakorlatorientált aktivista, sem a művészetileg megnyilvánuló feminista jelenlét nem tudta megszüntetni azokat az előítéleteket, ellenérzéseket és megbélyegzéseket, amelyek a szó szoros értelmében ugyan ‘csak’ a magukat nyíltan feministának tekintőkre vonatkoznak, az előítéletek és megbélyegzések burkolt összefüggésrendszerének köszönhetően azonban képesek a magyar nők összességét bevonni negatív megítélésük ernyője alá. Elemzésemben ennek a burkolt, ám a magyarországi társadalmat és kultúrát gyökeresen átható patriarchális és heteroszexista összefüggésrendszernek a felfejtésére is kísérletet teszek. Innen nézve az elemzés második, immár intrakulturális terepen mozgó tétje az, hogy kimutassa a patriarchátus rendszerében természetesnek és magától értetődőnek tekintett értékek és normák ideologikus, politikai, diszkriminatív és reduktív jellegét. Így az érvelés következő dimenziója a férfiközpontú magyarirodalom-kritika kritikája, azaz a patriarchális érv- és értékrendszer mentén operáló magyarországi irodalomkritikai recepció feminista szempontú kritikája.⁵ Hogy tovább szűkítsem az irodalom „külpolitikájának” területén való vizsgálódást, a

⁵ Séllei Nórához hasonlóan különbséget teszek a magyarirodalom-tudomány (magyar irodalmat tárgyaként választó tudomány) és magyar irodalomtudomány (magyar nyelvű irodalomtudomány) között; ugyanis a magyar, irodalommal foglalkozó tudományos közegen belüli különbség(nem)tétel, illetve annak diszkurzív elmos(ód)ása jelentősen hozzájárul a magyar feminista irodalomtudomány (mindkét fenti értelemben vett) irodalomtudományon belüli negatív megítéléséhez, ellehetetlenítéséhez (Séllei 2007, 146-147).

nyugati feminista elméletek magyarországi recepcióját, a feminizmus befogadásának és elutasításának szorosan szőtt hálóját, valamint a patriarchális érv- és értékrendszer működését a magyarországi irodalomkritikai recepció elemzésén keresztül, azon belül is a 2005-ben induló, hat kötetesre tervezett *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psyché*⁶ antológiasorozat két kötetének – *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról* (Forgács 2005), *Szomjas oázis. Antológia a női testről* (Forgács 2007a)⁷ – recepciójának feldolgozásával kívánom felfejteni. A vizsgálat relevanciáját az adja, hogy e két antológia-kötet volt az első olyan, tehát nagyban hiánypótló magyarországi irodalmi vállalkozás, amely nők által a női szexualitásról és a női testről írt szövegeket ad közre női szerkesztésben. Az elemzésnek ezen a szintjén igyekszem feltárni azt az előítéletekkel terhelt hazai kontextust, amelybe az antológiák megérkeztek: az irodalmi szöveggyűjtemények recepciójának elemzése segítségével rámutatok az irodalom- és kultúrapolitikai (elő)ítéleteket mozgató erővonalakra, valamint a nyíltan vagy burkoltan működő szexista beszédmód sajátosságaira.

⁶ A sorozat elnevezése – a *Kitakart Psyché* – Weöres Sándor *Psychéjének* (1972), a férfi költő által rekonstruált, megteremtett nőalak kitakarása, amely kritikai gesztust hordoz az irodalmi kánon férfiközpontúságának hagyományával szemben, amely hagyományon belül a nők alakja és tapasztalatvilága a férfi író tekintetén keresztül, a patriarchális rendszer szabályrendszere által meghatározva jelenhetett csak meg.

⁷ Jelen írásban az antológiasorozat két első kötetét, illetve az *Éjszakai állatkert*-ről 15 és a *Szomjas oázis*-ról írt 10 recenziót elemzem. Az antológiasorozat eddig megjelent két további kötetével – *Dzsungel a szívben. Lányok és anyák antológiája* (Forgács 2010), *A szív kutyája. Lányok és apák antológiája* (Forgács 2010) – a témák egymástól való éles elkanyarodása miatt nem foglalkozom. Az első két kötet a női tapasztalatok megírásának ad teret a női test és női szexualitás heterogén bemutatásán keresztül, a második két kötet ugyanakkor a nők családon belüli viszonyrendszerét szándékozik feltérképezni a nőknek mint lányoknak az anyákhoz és apákhoz való kapcsolatain keresztül. A hat kötetesre tervezett sorozat még meg nem jelent két kötetének tematikája a szerkesztő Forgács Zsuzsa elmondása alapján a női barátság, illetve a „a Simone de Beauvoir-i értelemben vett, szocializáció során bekövetkező nővé válás” lesz (Berényi 2012).

Az irodalom „külpolitikájának” területén mozgó vizsgálódás több szempontból is jelentősnek tűnik. Egy ilyen elemzés lehetőséget teremt az irodalomkritikai beszédmódok (láthatatlan/kimondatlan–látható/kimondott) nemi kódoltságának kimutatására, ami elengedhetetlen a heteroszexizmus diszkurzusainak feltérképezése szempontjából. Az elemzés magyarázattal szolgál a feminista irodalomkritikai elméletek adott kontextusbeli negatív megítélésére, egyes esetekben konkrét diszkreditálására. Az előfeltevéseket és értékítéleteket abból a szempontból vizsgálom, hogy kik kit milyen indokok mentén, milyen retorikai eszközök használatával engednek be vagy zárnak ki a kánonok formálása során. Ennek eredményeként az elemzés a nők magyar irodalomban elfoglalt (elfoglalható) helyzetére világíthat rá. Ezzel párhuzamosan – immár interkulturális szinten és az önreflexió jegyében – az elemzés annak végigkövetését is lehetővé teszi, hogy mi történik a „nyugati”, angol-amerikai feminista elméleti terminusok „keletre”, Magyarországra érkezése során: egyrészt mennyiben szükséges ezen elméletek (produktív) újragondolása/újraírása, másrészt milyen jelentésbeli torzuláson esnek át az ellenséges közegben.⁸

⁸ Létezik egy negyedik szempont is, ám ennek kifejtésére (többek között terjedelmi korlátok miatt) jelen írás nem vállalkozik, megemlítése viszont fontos a későbbi vizsgálódások szempontjából. Ez a negyedik szempont a feminizmus, illetve a nők szövegei és a posztmodern közötti kapcsolat, melynek problematikusságára Patricia Waugh hívja fel a figyelmet. Waugh megállapítása ugyan az amerikai irodalmi és kulturális kontextusra vonatkozik, lehetséges azonban ezeknek a belátásoknak a magyar viszonyokra való rávetítése, hiszen itt is, noha jelentős késéssel, de egy időben jelentkezett a két jelenség. Waugh szerint tehát „az írónőknek a posztmodernhez való viszonya [...] annak ellenére is ambivalens, hogy a posztmodernt általában a marginalizáltak és az uralkodó normákkal szembenállók művészeteként szokták beállítani, és mint ilyennek lehetővé kellene tennie a nők számára az identitás és a befogadottság vagy a beletartozás [*inclusion*] lehetőségét. Természetesen *vannak* komoly kapcsolódási pontok, melyek közé tartozik maga a történelmi helyzet, hiszen a posztmodernizmusnak és a nők emancipációs mozgalmának a hajnala időben egybeesett. Irodalmi szempontból pedig mindkettő felkarolta a populárisat, elvetve a modernizmus elitista és pusztán a formára koncentráló ünneplését [...]. Mindkét irányzat ünnepli a liminalitást, a határok felbomlasztását, a »különbözőség« hagyományos jelzésein

összegabalyodását, az »egoista fenséges« szerzői biztonságának aláásását.” „De akkor vajon miért vannak az író nők, különösen a *feminista* író nők, kirekesztve a posztmodern művészet összefoglalóiból?” (Waugh 2006, 58-59., 61.)

1.2. A disszertáció felépítése

Kelet-Közép-Európa régiója mindig is egy közbülső, köztes, megfoghatatlan, meghatározhatatlan régió, egy mítosz és realitás között lavírozó kultúrpolitikai térnek, forráspontig feszülő problémagócnak számított, különösen az I. világháború és az azt felvezető események óta. A 2. fejezetben ennek az eleven történelemmel áthatott térnek a bejárására tesz kísérletet, három irányból közelítve a térség földrajzi-történelmi-kulturális-politikai-társadalmi tapasztalatának leírásához. A 2.1. alfejezet a „Közép-Európa-problémát”, az 1970-es évek Közép-Európa-vitáját járja körül, Milan Kundera, Czesław Miłosz és Konrád György, tehát a közép-európai férfiak meghatározásain keresztül. Kelet-Közép-Európa ezekben az értelmezéseken egy olyan tér, amelyet a két szélső régió, a Nyugat és a Kelet pontos határaival és ismérveivel szemben a geopolitikai viszonylagosság, a relatív marginalitás, az elmaradottság/fejlettség közötti folyamatos oszcilláció és a többszörös pluralitás korrelációja jellemez. A 2.2. alfejezet a Marina Blagojević által fél-perifériának nevezett Kelet-Közép-Európa megközelítéseivel foglalkozik, immár a nyugatról érkező feminista elméletek és a fél-periféria feminizmusai közötti kulturális térváltás szempontjából a nők meghatározásain keresztül megközelítve a régiót. A fél-periféria egy nagyléptékű társadalmi hibridnek tekinthető, mivel egyszerre viseli magán mind a centrum, mind a periféria bizonyos sajátosságait. A strukturális köztesség egyben episztemológiai hiátust is

jelent, miután a nyugatról érkező feminista elméletek önmagukban nem képesek leírni a poszt-szocialista blokkra jellemző hibrid társadalmi viszonyokat. Amire tehát szükség van, az a centrum hegemon feminizmusai és a periféria marginalizált feminizmusai közötti bipólusos klasszifikáció felülírása, a tudások láthatóságának és hallhatóságának különböző szintjei közötti közvetítés, a részlegesség politikájának kialakítása. A 2.3. alfejezet a feminista szemléletmód magyarországi jelenlétének alakulását, megítélését, társadalmi beágyazódottságát tárgyalja az 1990-es és 2000-es években, a részlegesség politikája mentén. A magyarországi irodalmi és irodalomkritikai tér „Nem vagyok feminista, de...” ellenálló azonosulása az identitáspolitika szükségszerű határait mutat. Az identitáspolitika szükségszerű határai mentén, a részlegesség politikája nevében történő mozgás pedig már előrevetíti a kutatás szűken körülhatárolt terepét, a *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psyché* antológiásorozat patriarchális érv- és értékrendszer mentén operáló kritikai recepciójának feminista szempontú kritikáját.

A 3. fejezet felvezetés a disszertációnak a magyar irodalmi és irodalomkritikai terepen mozgó vizsgálódásához, amely bemutatja, hogy sem az elméleti, sem a gyakorlati, sem a művészeti körökben Magyarországon megnyilvánuló feminista jelenlét nem tudta megszüntetni a feminizmussal szembeni előítéleteket, ellenérzéseket, megbélyegzéseket. A 3.1. fejezet a ‘női irodalom’ meghatározására tesz kísérletet. A kiindulópont a Showalter-féle *günokritika*, mely az autentikus női szerző hangját keresve összeállított egy olyan alternatív női kánont, amely a korábban ismeretlen vagy el nem ismert írónők munkáit fogta egybe, olvasta újra. A showalteri günokritika dogmatikusságának kikerülésére disszertációmban Teresa de Lauretis (1987) kevésbé poétikus, inkább

pragmatista női/feminista írásgyakorlat-meghatározásához fordulok. Ez a befogadói esztétika már alapvetően politizált, hiszen egy heterogén feminista nő(író)i szubjektumot tételez, aki az osztály, faj, etnikum, nyelv, kor, társadalmi viszonyok, stb. reprezentációi mentén létrejövő szubjektív szemszögből, részleges perspektívából, lokalizált pozícióból beszél. Így pedig egy olyan írás-folyamat mutatkozik meg, amely az alkotói/befogadói heterogenitás generatív működtetésével felforgatja, átjárja, és átírja a férfikánont, nyitottá téve azt a megsokszorozódott, decentralizált, többsíkon működő identitás- és társadalmi nemi ábrázolásokra. A 'női irodalom' fogalmának ezt az átpolitizált működését mutatja be a 3.2. fejezet egy magyar sajtó- és irodalmi közéletből vett példán. Az *Élet és Irodalom* hasábjain 2003-ban lezajlott, ridikül-vitaként elhíresült írói szócsatában még mindig az a kérdés, hogy Magyarországon kinek mit jelent és miért az, hogy női irodalom, illetve hol van a helye – ha van egyáltalán – a nőknek a hazai irodalomban? A 3.3. fejezet a nemi kódok bújtatott működéséhez és a szexizmus időnként álcázott diszkurzusának felfejtéséhez, illetve a politikailag korrekt beszédmód kifordításának visszafordításához ad fogalmi eszközöket annak kifejtésén keresztül, hogy mit is értünk pontosan szexista beszédmód alatt. Sara Mills és Deborah Cameron munkáira építve a nyelvet a fogalmak jelentése feletti küzdelem terepeként írom le. Ezek alapján ugyanis az antológiák recepciójának vizsgálata arra is próbál választ találni, hogy a magyar közéletben és kultúrában működő szexista beszédmód – az erre a célra kisajátított és kiforgatott politikailag korrekt beszédmód mellett mind a nyílt, mind a burkolt szexizmus – nem 'csupán' a nők társadalmi elnyomásának visszatükröződése, hanem maga is az elnyomás egyik közvetítője és eszköze.

A nyugati feminista elméletek magyarországi recepcióját, a feminizmus befogadásának és elutasításának szorosan szőtt hálóját, valamint a patriarchális érv- és értékrendszer működését a magyarországi irodalomkritikai recepció elemzésén keresztül, azon belül is a 2005-ben induló *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psyché* antológiasorozat két kötetének – *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról* (Forgács 2005), *Szomjas oázis. Antológia a női testről* (Forgács 2007a) – recepciójának feldolgozásával igyekeztem felfejteni. A 4. fejezetben tárgyalt *Éjszakai állatkert* recepciójának elemzése során egyértelműen körvonalazódnak az irodalom és kultúra politikájának nemi előítéletekkel terhelt erőterei. Az *Éjszakai állatkert* körüli nem mindig irodalomkritikai, de többnyire heteroszexista felbolydulás, illetve annak elemzése annak a hatalmi működésnek az erőszakosságát láttatja, mely kijelöli/megjelöli azokat az élesen körülhatárolt területeket, amelyeken a nők megjelenhetnek, amelyekről a nők beszélhetnek, illetve amelyek – mint a patriarchális, de jelöletlen irodalom területe – egyértelműen el vannak zárva mind a női jelenlét, mind a női beszéd elől. A recenziókat három szempont alapján elemzem. A 4.1. fejezet abból a szempontból olvassa a recenziókat, hogy azok milyen módon tárgyalják az *Éjszakai állatkert* megjelenését – mind a könyvbemutató performance-t, mind a könyv külalakját. A 4.2. fejezet elemzési szempontját a könyvet körülvevő paratextusok, valamint a könyv szerkesztőinek önértelmezései jelentik, pontosabban az, hogy a recenzensek miként értelmezték az *Éjszakai állatkert* gender-értelmezések kontextusába tartozó öndefinícióit, illetve a szerkesztők feminizmushoz fűződő, azzal nem azonosuló viszonyát. A 4.3. fejezet abból a szempontból vizsgálja a kritikákat, hogy azok milyen

reakciókat adnak a kötet szövegtörzséhez által befogadott, illetve kizárt identitásokra és szexuális pozíciókra.

A két évvel később megjelenő *Szomjas oázis. Antológia a női testről* kapcsán született recenziók tovább mennek az *Éjszakai állatkert* által megkezdett úton; az antológia-sorozat első kötete ugyanis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább működésbe lépjen, s lépésenként elfogadottabbá váljon a kritikus, társadalmi nemekre érzékeny, feminista szempontú irodalmi elemzés. Az 5. fejezetben a *Szomjas oázis* kritikáinak elemző olvasata alapján azt mutatom meg, hogy a fél-periféria határterületén egyre nagyobb lendülettel zajlik a női testekről szóló diskurzus alkufolyamata. A kötetrel foglalkozó recenziókat ebben az esetben két szempont alapján elemzem. Az 5.1. fejezet elemzési szempontja a kötetet körülvevő paratextusok, illetve a szerkesztői öndefiníció értelmezése a recenziókban. Az 5.2. fejezet azt vizsgálta, hogy a recenziókban miként működik a test szövegi tevékenysége, hogy mennyire tud narratív motorként működni a női testiség, és mindez hogyan olvasódik a magyar irodalmi közegben.

A két antológia kritikai fogadtatásának feldolgozása két párhuzamos értelmezői tendenciát mutat. Egyrészt, működik a heteroszexualitás rendszerének felforgatása, amit a feminizmussal szemben ellenséges álláspontot képviselő, s (ezen az alapon is) az antológiákat bíráló recenziók igyekeznek elhallgattatni, de legalábbis láthatatlanná tenni. Másrészt, működik a feminizmus elméleteivel szimpatizáló, ugyanakkor a női szexualitásnak és a női testeknek továbbra is a kötelező heteroszexualitás felől való olvasása, mert egy alternatív rendhez való igazodás egyelőre elgondolhatatlan. A disszertáció 6. fejezetében kerül sor az antológia szövegeinek elemzésén keresztül ennek a korlátozó és

megengedő, tiltó és felszabadító kettős beszédmód egymás mellett való működésének a közelebbi magyarázatára. A dolgozat utolsó fejezete a tendenciákra fókuszál: milyen sémákat követnek az antológiák szövegei a női szexualitás és a női test leírása során, azokat milyen szerepekbe, pozíciókba, helyzetekbe, terekbe helyezik, mennyiben működtethetők az angol-amerikai feminista teóriák testre és szexualitásra vonatkozó elgondolásai a szövegek olvasása során, s mindezekből az elhelyezésekből milyen következtetések vonhatók le abban a fogalmi térben, ahol találkozik egymással és kölcsönhatásba lép a nők testírásának marginalizált beszédmódja és a magyar társadalom heteroszexista diszkurzusa. A 6.1. fejezet Elizabeth Grosz és Judith Butler elméleteire támaszkodva a szexus, a szexualitás, a társadalmi nem közötti hierarchikus összefüggés rendszerének leírását adja. A társadalmi nem(ek) és a szexualitás(ok) találkozási pontjának kulcsfontosságú terepe Stevi Jacksonra támaszkodva a heteroszexualitás lesz, mégpedig azért, mert innen nyílik rálátás a társas lét, a társadalomban való együttélés hierarchikusan elrendeződő szexuális és nem-szexuális aspektusaira. A 6.2. fejezetben az *Éjszakai állatkert*, a 6.3 fejezetben pedig a *Szomjas oázis* szövegein keresztül azt vizsgálom meg, hogy miként zajlik a hétköznapi interakciókban, a mindennapok rutinjának gyakorlatain keresztül a társadalmi nem és a szexualitás különböző jelentéseinek megalkotása, megtárgyalása, és folyamatos újratárgyalása, miként működik a heteroszexuális szexualitás és a nem heteroszexuális szexualitás artikulációja, miként alakítja a heteroszexualitás mint szabályrendszer a szubjektumok közötti szexuális és nem-szexuális kapcsolatokat. A *Kitakart Psziché* antológiákban megteremtett diszkurzív tér a kulturális tér-váltás köztességének tere lesz, amelyben egymás mellé helyeződik a patriarchális társadalom heteroszexista szabályrendszerében

való helykeresés és az ezzel a szabályrendszerrel szembenálló, a hagyományos szerepek átírására törekvő helyváltás személyes politikája.

2. Közép-Európától a fél-perifériáig

Van tehát egy régió „a fejlett atlanti civilizáció és az Ázsiába torkolló nagy keleti térség” között (Hanák 2005, 153), amely mindig is egy közbülső, köztes, megfoghatatlan, meghatározhatatlan régiónak, egy mítosz és realitás között lavírozó kultúrpolitikai térnek, forráspontig feszülő problémagócnak, Nyugat és Kelet között tekeredő Möbius-szalagnak számított. Ez a régió Kelet-Közép-Európa, amelyet sokan, sokféleképpen neveztek már el és írtak le a történelem során,⁹ de a legtöbben a válasz helyett mindig a kérdéshez jutottak vissza, „hogyan ez a fogalom olyasmire utal-e, ami olyan jellegű, mint a ló, vagy inkább olyanra, mint az egyszarvú” (Magris 2005, 92). Magris a ló és az egyszarvú valóság és képzeletbeliség között feszülő ellentétére felhúzott analógiája jól jellemzi Kelet-Közép-Európa enigmatikusságát, azt a folytonos folyamatot, amelyben erre a földrajzi-történelmi-kulturális-politikai térre vonatkozó leírások fogalmi rögzítésre irányuló szándéka újra és újra tovább löki a jelölő-láncot, s egy performatív aktussal visszajut önmaga jelentésének és tartalmának rögzíthetetlenségéhez.¹⁰ Mert ebben a térségben

⁹ Közép- és Kelet-Európa mibenléte, a térségek közötti határvonal meghúzása, valamint a régió megnevezése és identitásának megfogalmazása körüli három nagy XX. századi vitához lásd: Romsics 2005.

¹⁰ Hanák Péter történelemtudósként azt mondja, ha író vagy filozófus volna, axiómaként elfogadhatná Közép-Európa létét, mert az, „[a]miről ennyit gondolnak, hisznek és tudnak az emberek, az akkor is létező gondolati realitás, ha éppen olyan imaginárius konstrukció is, mint a négyzetgyök mínusz egy” (Hanák 2005, 152). Történelemtudósként azonban ragaszkodnia kell a leírás pontosságához, ami ebben az esetben roppant ellentmondásokkal áll szemben. Mert Közép-Európa nem alkot egységet nemhogy

elválaszthatatlanul egymásba oltódott földrajzi elhelyezkedés, történelmi tapasztalat, politikai rend és kulturális szövet, s e négy tényező együttesen határozza meg a régió sajátos episztemológiáját. Ahogy azt Hanák Péter sorolja, népek, társadalmi formák, politikai eszmék és kultúráramlatok találkozási pontja, határmezsgyéje van itt: a kelták nyugatról, a hunok és avarok keletről, a római *limes*, a nyugati kereszténység, a keleti ortodoxia, asszimilált és ortodox zsidóság, szociáldemokrácia és államszintű bolsevizmus mind-mind ezen a köztes terepen találkoztak (Hanák 2005, 155). Nem véletlen hát, hogy a történelem ránehezedik az itt élőre, „aki képtelen feledni, képtelen *ad acta* tenni a rég elmúltakat; maga is átélni kényszerül az ősrégi feszültségeket és szenvedélyeket, mintha csak közvetlen részese volna annak a konfliktusterhes elegynek, melyet e kultúra minden egyes képviselője magában hord” (Magris 2005, 93). Tömény, sűrű, szinte fullasztó, mert elevenen élő történelmi hadszíntér e terep. Határhelyzet, amely folytonos identitás-meghatározásra készíti önmagát (Horváth 2011).

Ebben a fejezetben ennek az eleven történelemmel áthatott térnek a bejárására teszek kísérletet, három irányból közelítve a térség földrajzi-történelmi-kulturális-politikai-társadalmi tapasztalatának leírásához. A 2.1. alfejezet a „Közép-Európa-problémát”, az 1970-es évek Közép-Európa-vitáját járja körül, Milan Kundera, Czesław Miłosz és Konrád György,

történelmi szempontból, de még földrajzilag sem, amit tovább bonyolítanak a régiót maguknak vindikáló, és ezért egymással ütköző politikai-ideológiai törekvések. Az egyik ilyen XIX. századi törekvés, melynek legismertebb összefoglalása az 1900-as évek elején megjelenő, Friedrich Nauman-féle *Mitteleuropa*-terv volt; eszerint a félkontinensnyi Közép-Európa Németországtól egészen az Adriai- és Fekete-tengerig húzódott volna, ami azonban a hitleri birodalmi realizációval együtt diszkreditálódott. Ezzel párhuzamosan, az 1848-as forradalmak mellékrezgéseiként megfogalmazódott egy szűkebb Közép-Európa-gondolat is, ami egy föderalizált Habsburg Monarchia, egy Dunai Államszövetség lett volna, az itt élő „kis országok és népek védelmét szolgáló egyenjogú szövetkezés” (Hanák 2005, 153).

tehát a közép-európai férfiak meghatározásain keresztül. A 2.2. alfejezet a Marina Blagojević által fél-perifériának nevezett Kelet-Közép-Európa megközelítéseivel foglalkozik, immár a nyugatról érkező feminista elméletek és a fél-periféria feminizmusai közötti kulturális tér-váltás szempontjából a nők meghatározásain keresztül megközelítve a régiót. A 2.3. alfejezet pedig feminista szemléletmód magyarországi jelenlétének alakulását, megítélését, társadalmi beágyazódottságát tárgyalja az 1990-es és 2000-es években, a szocialista állampárti rendszer nőpolitikájának rövid kontextualizálását követően.

2.1. A Közép-Európa-probléma

Közép-Európának, mint a kisnemzetek gyűjtőmedencéjének, saját világképe van, melynek a Történelemmel szembeni gyanakvás képezi az alapját. A Történelem, Hegel és Marx istene, a minket megítélő és felettünk bíraskodó Ráció megtestesülése: a győzők Történelme. És a közép-európai népek nem győzők. Elválaszthatatlanok az európai Történelemtől, nélküle nem léteznének, de csak a visszáját képezzik ennek a Történelemnek, amelynek áldozatai és outsiderei. Ebben a történelemből kiábrándult tapasztalásban rejlik kultúrájuk eredetisége, bölcsességük, „nem-komoly szellemiségük”, amely gúnyt űz nagyságból és dicsőségből.

Milan Kundera (1984)

∞

Az egyik fejem keleti, a másik fejem nyugati. Abból csinállok filozófiát, ami vagyok. Itt élünk Kelet nyugati peremén, két civilizáció törésvonalán, ahol az ember gyakorlatias relativizmussal kénytelen mindent összehasonlítani. Született komparatisták vagyunk. A keleti Közép-Európában együtt van és lassan küzd egymással a Nyugat és a Kelet, a racionális kritika és a rendi hierarchia. A rendszerben is, bennünk is, egész kultúránkban. Egyik felünket sem tagadhatjuk le, ettől paradox a látásmódunk. Ez a különösségünk. Nem vagyunk igazán itthon. Állandó lakóhelyünkön honvágyat érzünk ki tudja, mi után. Belülről próbáljuk otthonossá enyhíteni az otthontalanságot. [...]

Konrád György (2004)

Az 1970-es években ugyanakkor elindult a Közép-Európa-gondolatnak egy újabb hulláma, ahol is háttérbe szorult a térség történelmi hagyaték mentén és politikai alapokon való elgondolása, ami helyett a közös kultúra szövetére fordult az érdeklődés tapogatózása. Ebben a gondolkodói körben a szellemi köteléket egészen pontosan az irodalom területén vélték és vélik megtalálni, mondván, hogy az irodalom „a történelem igazi arculatát jeleníti meg, a történelemnek a politika által folyvást megtagadott és elárult, de megvalósítását váró lényegét” (Magris

2005, 100). Olyan irodalmárok vetették bele magukat a Közép-Európa-problémának ha nem is feloldásába, de tovább görgetésébe, szétszalazásába, mint Milan Kundera, Czesław Miłosz, Václav Havel, Konrád György, és Danilo Kiš.

A Közép-Európa-elgondolások közül kiemelkedik Milan Kundera európai gyökereket hangsúlyozó, azaz a nyugat-európai civilizációnak megfeleltetett európai kulturális örökségre építő, *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* (1984) című írása, mely egyszerre indította el a szellemi kötelékeket kereső és találó közép-európai értelmiségi fellángolását, valamint egy ezzel szemben álló kelet-európai tiltakozást. Kundera kissé elnagyolt és meglehetősen sztereotipizáló felosztásában három részre bontja az 1945 utáni Európát: Nyugatra, Keletre, és Középre. Ebben a felosztásban a Nyugat és Európa között egyenlőségjel van, szellemi értelemben szinonimák: azonos értékeket, eszméket, eszményeket, magatartásokat jelölő, politikai berendezkedésben, ideológiában, kulturális hagyatékban és történelemben osztozó terek. A Kelet ugyanakkor kizárólag Oroszország jelölője lesz, egy olyan világé, amely Kundera sarkos megfogalmazásában „más (nagyobb) dimenzióját tartalmazza a szerencsétlenségnek, más képét a térnek (mely oly hatalmas, hogy nemzetek tűnnek el benne), más ritmusát az időnek (lassút és türelmeset), más módját a kacagásnak, az életnek, a halálnak” (Kundera 1984, 31). A kultúra és a civilizáció etalonjának számító Nyugat és a vonzó, de rettenetes szépségű Kelet nagy monolitja közé ékelődve pedig ott van Közép-Európa a maga gyökeres kettősségével: „kultúrájában nyugati, politikailag pedig Keleten van” (Kundera 1984, 28). A Közép kultúrái széttartóak, többes számúak, heterogének, változatosak, mozgalmasak, nem szerves részei a Nyugat egységesnek tekintett kultúrájának. Kundera

tulajdonképpen egy képzeletbeli határokkal körülvett mozgó mítosznak tekinti Közép-Európát, ahol a Történelem visszája íródik, amit a Történelem áldozatai és outsiders írnak (Kundera 1984, 34).

Czesław Miłosz szintén abból indul ki, „hogyan az, amit Közép-Európának neveznek, létezik. Teszem ezt annak ellenére, hogy létezését sokan kétségbe vonják” (Miłosz 2005, 75).¹¹ Miłosz szerint a térség nem határolható körül földrajzi fogalomként. Kunderához hasonlóan ő is egy sokkal nehezebben megfogalmazható, de áthatóan érzékelhető szellemiségen, érzésvilágon keresztül igyekszik leírni azt, amit ő Közép-Európának hisz. Erre szerinte is az egyik – ha nem a – legjobb terep az irodalom, a Közép irodalma, ami egy sajátos hangnemet és egy sajátos érzékenységet hordoz magában, melynek „legszenbetűnőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte” (Miłosz 2005, 75). Miłosz ugyanakkor a „rosszabb Európának” nevezi a Középet, azaz Nyugat-Európához képest ő is a hiány kultúrájaként aposztrofálja a csehek, lengyelek és magyarok lakta területet,¹² a nyugati egyetemességgel szemben számára is a Kelet provincializmusát hordozza. Közép-Európa az „erdei vadak területe” (Miłosz 1993, 230), ahol a „kívülről beszivárgó eszméket addig hígították

¹¹ Közülük az egyik Jozef Brodskij, „aki szívesebben tartja fenn e jelenség számára a Nyugat-Ázsia elnevezést” (Miłosz 2005, 75).

¹² „Már önmagában az a tény, hogy valaki lengyel, cseh vagy magyar, okot adhat az iróniára, s befolyásolja viszonyát az élethez” (Miłosz 2005, 77). Vagyis Miłosznál, ahogy Kunderánál és Konrád Györgynél is, Közép-Európa tulajdonképpen az egykori Osztrák-Magyar Monarchiával azonos. Timothy Garton Ash ugyanakkor felfigyel egy érdekes szemantikai munkamegosztásra, főként, de nemcsak Václav Havel és Konrád György munkáiban. Ash úgy találja, hogy ezek a gondolkodók akkor használják a „Kelet-Európa» vagy »kelet-európai« kifejezéseket, amikor a kontextus semleges vagy negatív; ha »Középről« vagy »Kelet-Középről« van szó, akkor az állítások mindig pozitívak, igenlők, egyenesen szentimentálisak” (Ash 2005, 170-171). Jómagam, szentimentalításon innen és túl, a Kelet-Közép terminusát használom, mert véleményem szerint ez a kettős jelzős szerkezet képes leginkább megragadni a régió köztes, átmeneti, ezért rögzíthetetlen helyzet-jellegét, a határterület széttartó transzkulturációs folyamatainak ütközőzónáját, leginkább egy pontba sűríteni a mozgó jelentések áramlását.

és alakították, míg azok minőségileg mások lettek; a helyi hagyományok ebben a térségben nagyon tartósak bizonyultak; az intézmények más formában valósultak meg, mint Nyugaton” (Mílosz 2005, 83). Mílosz tehát már utal a Nyugatról érkező eszmék, gondolatok, elméletek közép-európai alkalmazásának nehézségeire, ennek okát pedig Közép-Európa kisépeinek mélyen gyökerező tradicionalizmusában, erősen hagyománykövető életmódjában látja.

Konrád György ugyancsak a kultúra, pontosabban mind a keleti, mind a nyugati, mind a kelet-középi blokk határain átvélő, azt meghaladó kultúrapolitika világába utalja Közép-Európa kérdését, mondván, hogy „Kelet-Európa és Nyugat-Európa geopolitikai realitásával szemben Közép-Európa csak úgy létezik, mint egy kultúrpolitikai ellenhipotézis. Minthogy Közép-Európa *de facto* nincsen, azért a közép-európai nézőpont blokktranszcendens. Közép-európainak lenni nem állampolgárságot jelent, hanem világnézetet” (Konrád 2005, 69). Hiszen nálunk, közép-európaiaknál „ütközik össze és kavarodik egymásba a nyugati és a keleti kultúra. Együtt látjuk az ipari és az iparosodás előtti civilizációk tárgyait és lelki szokásait” (Konrád 1989, 6). Nemcsak szinkron kulturális kavarodásról van tehát szó Európa nyugati és középi kultúrái között, hanem az előbb Bibó István (2011; 2012), majd Szűcs Jenő (1983) által leírt diakronicitásról is: hogy a feudalizmus felbomlásának és a modern polgári társadalom kialakulásának tökéletlenségei miatt ebben a régióban egyszerre vannak jelen a nyugati társadalmak premodern, a modern és a posztmodern elemei.¹³ Konrád számára éppen ezért közép-európainak lenni a megértés

¹³ „[A] fejlett atlanti civilizáció és az Ázsiába torkolló nagy keleti térség között mindig is létezett egy közbülső régió. A két szélső régió markánsan rajzolódik ki, rövidre fogva is jól jellemezhetők. A Nyugatot alulról építkező, rendi és városi szabadságjogokkal körülvett, viszonylag mobil társadalom jellemzi, amelyben korán megjelentek a

stratégiáját jelenti: megérteni a bonyolultat, ez ellentéteket, a többnyelvű szemléletmódokat, szimultán fordítani, tolmácsolni, összehozni, szembesíteni, moderálni. A megértés stratégiája Konrádnál is az irodalmon keresztül működtethető a leginkább: „A közép-európai irodalom: kelet-nyugati vagy nyugat-keleti irodalom. Bennünk van az a keleti, amit elemzünk. Bennünk van az a nyugati, aki elemez. Keleti felünkkel csúfoljuk a nyugati felünket és természetesen megfordítva” (Konrád 2005, 56).

A sok síkon megszólaló kunderai, miłoszi és konrádi szövegeken keresztül Közép-Európa tehát egy kultúrpolitikai ellenhipotézis, egy paradoxikus episztemológiai kísérlet, egy Möbius-szerű skizofrén állapot, önmaga helyét kijelölni vágyó határmenti hely és körkörös idő. Emlékezet és nosztalgia, mozgó mítosz és kulturális utópia, valóságos ló és képzelt egyszarvú, Atlantisz elveszett paradicsoma. Ebben a szellemben vall róla Danilo Kiš is a *Kételyek* korában:

Mivel nincsenek világosan megvont határai és nincs középpontja, avagy éppenséggel több középpontja is van, „Közép-Európa” manapság mindinkább Anatole France második könyvének ama Sárkányára hasonlít, amelyhez a szimbolizmust szokták hasonlítani: sokan látták, de senki nem tudta megmondani, hogy néz ki.
(Kiš 1994, 155)

piacgazdaság elemei, a Keletet felülről elrendezett és irányított társadalom, az immobilitás, az ázsiai feudalizmus és autokratizmus elemeit fenntartó uralmi formák jellemzik. A markáns vonalakkal és ismérvekkel elkülöníthető két nagy régió nem közvetlenül érintkezett egymással, hanem mindkét oldalról lépcsőzetes átmenetek lejtőin és emelkedőin keresztül. Évezredünk első felében az a közbülső régió a Nyugathoz igazodott, annak vallási és kulturális közösségébe integrálódott. Az évezred második felében azonban számos történelmi csapás: a Mediterráneum lehanyatlása, a hosszú török uralom, a perifériává süllyedés s a XIX. századba mélyen belenyúló jobbágyrendszer megakasztotta a gazdasági-társadalmi integrációt, s a keleties uralmi formákat erősítette, annál is inkább, mert ez a régió sokkal heterogénebb volt a Nyugathoz. az átmeneti övezetek szintjein nemcsak különböző fejlettségű területek, országok, hanem nagyon különböző etnikumú népek keveredtek, torlódtak össze” (Hanák 2005, 153-154). Ehhez lásd még: Bibó 2011; Szűcs 1983; Bojtár 1989.

Mindeddig azonban csak a közép-európai férfi gondolkodó önjellemzését láttuk. A közép-európaiét, aki a Nyugat felé közeledik, a Kelettől pedig minél inkább távolodni szeretne. De mit mond minderről egy nyugati? A Közép- és Kelet-Európai kommunista rezsimek történetét, valamint a Keleti Blokk rendszerváltásainak folyamatát kutató oxfordi történész, Timothy Garton Ash¹⁴ szerint „Közép-Európa” akkor „tért vissza”, amikor Henry Kissinger az 1990-es varsói látogatása során legitimizálta azt a következő elszólásával: „Örömömre szolgál, hogy itt lehetek Kelet-Európában ... akarom mondani Közép-Európában” (Ash 1999). Ash szerint ugyanis az 1990-es éveket megelőzően az európai politika szótárából csaknem negyven éven át hiányzott Közép-Európa, hiszen annak ellenére, hogy egészen a második világháború végéig a nyugati kulturális áramlatok része volt, 1945 után politikailag „rabul ejtette a Kelet” (1999). A Jalta utáni rend megteremtése és fenntartása érdekében a Nyugat is jóváhagyta ezt a kisajátítást, sőt, megtoldotta egy szemantikai csalással: „egy »Kelet-Európa« címszó alá sorolta a történeti Közép-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa 1945 után szovjet befolyás alá került részeit,” majd „teljessé tette a szemantikai csalást a jelző nélküli »Európa« cím kisajátításával” (Ash 2005, 167). Éppen ezt ellensúlyozandó, vagy inkább kiigazítandó, azaz „a szovjetek uralma alatt álló »Kelet-Európa« szellemi-politikai alternatívájaként” elevenítette fel a XX. század elején körvonalazódott, majd az első világháború során „robbanékony nézeteltérésre” alapot adó, végül „Hitler alatt megmérgeződött” Közép-Európa-gondolatot Kundera, Konrád és Miłosz (Ash 1999). A szellemi kötelékekre összpontosító, meglehetősen romantikusnak érezhető, és a

¹⁴ Timothy Garton Ash mint a régió és a korszak első számúnak tekintett szakértője mellett lásd még: Graubard 1992; Skilling 1989.

politikától önmagát távol tartani igyekező közép-keleti tekintetnél a nyugati tekintet ugyanakkor már sokkal gyakorlatiasabb, pragmatistább, és természetesen politikusabb. Nyugati szemmel nézve ugyanis a politikai és gazdasági viszonyok és érdekek mentén megképződik egy távolság a „nyugati Közép-Európa” és a „keleti Közép-Európa” között, ahol az előbbi elsősorban Németországot, Ausztriát és Olaszország keleti részét takarja, míg az utóbbi Csehországot, Magyarországot és Lengyelországot foglalja magában, de Ash szerint, „aki az angolban Közép-Európáról, »Central Europe«-ról beszél, az rendszerint kizárólag ez utóbbira gondol” (Ash 1999).

Az egyik oldalon tehát ott áll az 1980-as évek önmagát politikamentesnek, pontosabban antipolitikusnak tartó, mindazonáltal a kultúra politikájáról szóló Közép-Európa identitás-kereső diszkurzusa, amely mitikussá emelt történelmi-kulturális tapasztalatával és szimbolikus erejűnek tekintett földrajzi elhelyezkedésével az identitás-kereső út irányát csak egy irányba, kizárólag a szintén idealisztikus elképzelésekbe bújtatott Nyugat felé tudta és akarta elképzelni. Ahogy azonban Todorova is írja, a politika sosem a szimbolikus földrajz alapján íródik (Todorova 2009, 160). A másik oldalon ugyanis ott áll a Nyugat Keletre irányuló tekintete, amely saját politikai és gazdasági viszonyainak megfelelően húzza meg azokat az érték- és érdekvezérelt geopolitikai határokat, amelyeket aztán megteremtik azokat a kézzelfogható realitásokat, amelyek kritériumrendszere majd eldönti, hogy mi számít Nyugatnak, Középnek vagy Keletnek.¹⁵

Mindennek ellenére, vagy inkább mindezzel együtt Kelet-Közép-Európa továbbra is megmarad az enigma terének: egy olyan térnek, amelyet

¹⁵ Ahogy Ash írja, „Közép-Európa értékszempontú meghatározása nem teljesen önkényes – ahogy Európa vagy a Nyugat meghatározása sem. Van valami igaz(ság) magva. Európa fejlődésében volt egy centrum és egy periféria” (Ash 1999).

a két szélső régió, a Nyugat és a Kelet pontos határaival és ismérveivel szemben a geopolitikai viszonylagosság, a relatív marginalitás, az elmaradottság/fejlettség közötti folyamatos oszcilláció és a többszörös pluralitás korrelációja jellemez. S éppen azért, mert ez a tér történetileg is az átmenetiség tere, mivel külső és belső határai egyaránt változékonyak térben és időben, mivel Nyugat és Kelet között mozog, Hanák Péterrel egybehangzóan kérdezhetjük, hogy „akkor nem éppen a viszonylagosság-e a legfőbb történeti ismérve” (Hanák 2005, 154)? Közép-Európa történeti, kulturális és politikai értelmezési kerete csakis az a viszonyrendszer lehet, amely a Nyugatot, a Középet és a Keletet egymáshoz köti. „Közép-Európa ugyanis nem köhíd volt, hanem – Ady Endre telitalálat-képét idézve – *komp* Európa két relatíve stabil partja között” (Ady 1977, 125; idézi Hanák 2005, 154).

Közép-Európa pontosan ennek a komp-szerepnek köszönhetően, a földrajzi-történelmi-kulturális-politikai találkozások szilánkos darabjaiból lett önálló valósággá a maga társadalmi sokszínűségében, leredukálhatatlan többszólamúságában és töredezettségében. A Keletet és a Nyugatot egyaránt magában hordozó történelmi, földrajzi, etnikai és vallási polifónia révén egymás mellett él a nemzeti hagyományokhoz erősen ragaszkodó tradicionalizmus és a mobilizálódó társadalom progresszív heterogenitása; a modernizálódás és a nyugatiasodás feszítő folyamatai állnak szemben a hagyományokhoz ragaszkodás, az izoláció, valamint az autarkia iránti fogékonysággal. A kérdés a továbbiakban az lesz, hogy ebben a társadalmi-kulturális kettőségben hogyan kap megszólalási lehetőséget egy mindeddig elhallgatott nézőpont: a kelet-közép-európai nők tapasztalata, a nők közép-európai valósághoz való viszonyának leírása. A Nyugat és Kelet között

közlekedő kelet-közép-európai kompon ugyanis mindezidáig minden ülés a férfiaké volt.

2.2. Fél-perifériás nézőpontok

Ha tehát a társadalmi és kulturális kettősséggel áthatott Kelet-Közép-Európa történelmét a nők szempontjából nézzük, egy újabb kettősséggel kell számot vetnünk: a nőkre nehezedő kettős történelmi hagyatékkal. Ennek egyik része a II. világháború előtti patriarchális berendezkedés, amely a korlátozott választási és döntési lehetőségeket, a tradicionális női ideálok előírt követését, és általában véve a nők másodlagos helyzetét jelentette. A kettős hagyaték másik része, a II. világháború utáni kommunista ideológia pedig tulajdonképpen már csak konzerválta a háború előtti patriarchális működésmódok nagy részét (Bollobás 1993). A társadalmi nemekről szóló diszkurzus ugyanakkor az 1990-es évek során kizárólag a „tranzitológia” paradigmáján belül zajlott, amely egy egyenes vonalú progresszív fejlődési folyamatként értelmezte a szocialista berendezkedésből a kapitalista berendezkedésbe való átmenetet.¹⁶ A ‘90-es éveket követően, a 2000-es évekre azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ez az átmenet egyetlen poszt-szocialista ország esetében sem értelmezhető egyszerű váltásként a szocializmus és a kapitalizmus között: összetett, egymással paradoxikus viszonyban álló folyamatok láncolatáról van szó, amelyek során egymás mellett mentek végbe a modernizáció, a globalizáció és a re-tradicionalizáció lépései. Az eredmény pedig egy premodern, modern és posztmodern elemekből

¹⁶ A tranzitológia leírásához és kritikájához lásd: Wessely 1996; Tőkés 1998.

összetevődő hibrid társadalom lett, amelynek hibriditása a működésben lévő társadalmi nemi rezsimekben is visszatükröződik (Blagojević 2009, 48).

Ez a komplex hibriditás az oka annak, hogy a 2000-es években még mindig hiányoznak a kelet-közép-európai kontextusra jellemző társadalmi nemi rezsimek működését ténylegesen a kelet-közép-európai lokalitás szemszögéből feltáró és megvilágító tudományos munkák. A Marina Blagojević által fél-perifériának nevezett Kelet-Közép-Európa ugyanis „stratégiaiilag el van hallgattatva,” vagyis a kelet-középi társadalmak – a Nyugathoz vagy a Harmadik Világhoz mérten – nem elég különbözőek ahhoz, hogy saját nevük és saját elméleteik legyenek. A fél-periféria reprezentációi szinte kizárólag földrajzi értelemben értelmezik a régiót, idesorolva Kelet-Európa, Közép-Európa és Délkelet-Európa országait, második lépésben pedig az Európai Unióhoz, azaz a nyugati demokráciákhoz mért viszonyrendszerbe állítják az idesorolt államokat és azok társadalmi folyamatait. Ilyen módon azonban magának a fél-perifériának a társadalmi rezsimek működésére vonatkozó saját tudástermelése már láthatatlan marad, ami mindenképpen elcsúszásként értelmezhető ahhoz képest a figyelemhez képest, amelyet a férfi gondolkodók által problematizált Közép-Európa-kérdés 1970-es és 1980-as években kiváltott.¹⁷ A társadalmi nemek szempontjából éppen a kelet-

¹⁷ Az előző részben tárgyalt, Kundera, Konrád és Milosz által kulturális alapon kidolgozott, a nyugati kulturális gyökerekből táplálkozó, de mégis önálló Közép-Európa-gondolat értelmezése a kelet-közép-európai rendszerváltásokat megelőzően széles figyelem övezte. Ez az odafigyelés összefüggésben állt egyrészt a „Nyugati Blokk” és a Szovjetunió hidegháborús szembenállásával, hiszen a kelet-közép-európai régió volt az ütközőzóna a két érdekszféra között, másrészt a szovjet gyámság alá tartozó „Keleti Blokk” lezárt határaival romantikus figyelem tárgyát is képezte, a blokkok megszűnése pedig a nyugati érdeklődés lanygulásához is vezetett. Ennek a leegyszerűsített magyarázatnak a kiegészítéséhez lásd: Judt 2008.

középi köztesség az, ami stratégiaileg nehezzé teszi az önreflexív tudástermelést.

Ennek a kívülről és felülről meghatározott „panoptikus” idő és tér csapdának (McClintock 1995) az elkerülésére, az átmenet láthatatlan és félreértelmezett veszteségeinek és veszteségeinek újbóli felsorolásának kikerülésére vezette be Blagojević a fél-perifériának mint terminusnak a használatát, amelyet „stratégiai fogalomként” használ (Harding 1998), a weberi ideáltípus mintájára. A fél-periféria a maga mozgó jelentésű, határokat váltó szimbolikus földrajzával egy nagyléptékű társadalmi hibridnek tekinthető, mivel egyszerre viseli magán mind a centrum, mind a periféria bizonyos sajátosságait, egyszerre küzd azért, hogy felzárkózhasson a centrumhoz, ám ugyanazzal az erőfeszítéssel el is kerülje a centrumba való teljes beolvadást. A centrum nézőpontjából nem eléggé különböző ahhoz, hogy különbözőként elismerjék, a periféria nézőpontjából azonban túl különböző ahhoz, hogy hasonló lehessen. Másképpen, a centrum látószögéből a fél-periféria mindig lemaradással küzd, mindig javításra szorul, mindig szüksége van a legújabb ismeretek, készségek és tudások átadására, amelyek természetesen a centrumban születnek. A periféria látószögéből a kép ugyanakkor „túl fehérnek” mutatja a fél-perifériát, túl iparosodottnak, túl fejlettnak, és nem eléggé posztkoloniálisnak. Amiről itt szó van, az tulajdonképpen a nyugati társadalmak alakulását jellemző egyenes vonalú, evolúciós értelemben vett társadalmi fejlődés számonkérése, a nyugati modell szerinti előrehaladás. Ez azonban éppen azokat a régió történelméből és kulturális rendszeréből eredő sajátosságokat hagyja figyelmen kívül, amelyek lokális kontextusként meghatározzák ezt a szociokulturális teret. Ez a paradox állapot, vagy inkább belülről és kívülről egyszerre támasztott elvárás-

rendszer eredményezi a fél-periféria instabilitását, azt a folytonossá váló átmeneti állapotot, amely lényegében maga a fél-perifériás struktúra (Blagojević 2009, 33-38).

A folytonos valósággá vált átmeneti állapot sokszor úgy csapódik le a fél-periféria lakói számára, hogy „fél-európainak” érzik magukat, „félíg fejlett, félíg működő, félíg civilizált államokkal” egy köztes állapotban, a Nyugat és a Kelet között rekedve (Kovačević 2008). A strukturális köztesség egyben episztemológiai hiátust is jelent. A nyugatról érkező feminista elméletek önmagukban nem képesek leírni a poszt-szocialista térségre jellemző hibrid társadalmi viszonyokat. Hiszen amikor a centrumból érkező modellek átvételéről beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Bibó István által „zsákutcás történelmi fejlődésnek” (2012) nevezett társadalomfejlődés hatását magára a modellre: itt ugyanis egy más társadalomszerkezettel és más állampolgári vagy civil attitűddel rendelkező régióról van szó a nyugati értékvilághoz képest, egy olyan társadalmi hibridről, ahol egyszerre működnek a nyugati modell átvételére ható negatív és pozitív erők. Éppen ezért olyan helyi kontextusba ágyazott, helyi kontextusból kibontakozó elméletekre van szükség, amelyek nem csupán kontextualizált, lokális viszonyokra adaptált import-tudásokat közvetítenek, hanem az utazóelmélet-elmélet keretébe illeszkedő módon, kontextuális tudásként hangot adnak a fél-periféria társadalmait jellemző társadalmi nemi viszonyoknak, majd élő dialógust építenek a lokális és a nyugati/nemzetközi elméletek között. Ezeknek a lokális tudásoknak kell áthidalniuk az ismeretelméletileg légüres teret, vagyis túl kell lépniük azokon az elméleteken, amelyek a régió kulturális, politikai, gazdasági, társadalmi sajátosságait mind a centrum szemével nézik, és a centrumból

érkező tudás minden formáját jobbnak, működőképesebbnek tartják a régió saját szituációba helyezett tudásainál.

Ebbe az episztemológiai hiátusba érkeztek meg tehát a rendszerváltást követően a fél-periféria terébe belépő feminista elméletek. A köztesség ezen állapota ugyanakkor korántsem jelentett semleges terepet, éppen ellenkezőleg, az újonnan belépő tudások találkozása a helyi tapasztalatokkal nagyon is kötött hierarchikus elrendeződést mutatott. Hiszen ahogy mindenféle tudástermelés, a feminista elméletalkotás is hatalmi viszonyokba ágyazódik. A különböző feminista tudások között egy jól látható hierarchikus viszonyrendszer húzódik, amelyen belül a nyugati liberális feminista elméletek mint hegemon tudásrendszerek univerzalizáló, esszencializáló és homogenizáló beszédmódban írják le a „fehér Nő” elemzési kategóriáját, amelyet aztán mint az elnyomottak csoportját az egyetemesen és kultúráktól függetlenül létezőnek tételezett patriarchális keretrendszeren belül helyeznek el. Ahogyan azonban arra az 1990-es évektől kezdődően a fekete és színesbőrű feminista elméletek, valamint a harmadik világbeli, posztkoloniális feminista elméletek már rámutattak, a fehér „Nő” diszkurzívan létrehozott homogén elemzési kategóriája a valóságban egyáltalán nem fedt le a nők különböző csoportjainak eltérő, történetileg és kulturálisan meghatározott, materiális valóságát (Mohanty 1988, 65). Éppen ezért a kizárólag a társadalmi nemek mentén gondolkodó feminista elméletek használhatatlanokká minősülnek, hiszen a társadalmi nemeken kívül, azok mellett még számos olyan hatalmi viszony és megkülönböztetés létezik – úgy mint történeti korok, kultúrák, etnikumok, földrajzi terek, generációk, stb. –, amelyek a társadalmi nem mellett nagyon erős, meghatározó elemzési alapot jelentenek akkor, amikor a nők különböző csoportjainak helyzetére lokális nézőpontból szeretnénk

reflektálni.¹⁸ Amikor ugyanis a centrum feminista elméletei az olyan fogalmakat, mint például a reprodukció, a nemi alapú munkamegosztás, a család, a házasság vagy a patriarchátus, egy szabadon lebegő térben, kontextustól függetlenül a nők elnyomásának „univerzális”-nak gondolt igazolására használják, amelyhez a nem centrumbeli nők csoportjainak materiális valósága szolgáltatja a bizonyítékot, maguk is egy olyan etnocentrikus, egyetemes érvényességre törő beszédmódot működtetnek, mint az a férfiközpontú diszkurzus, amelynek lebontására megszülettek. Mohanty szerint éppen azért fontos rámutatni a nyugati liberális feminizmus univerzalizáló és homogenizáló gyakorlatának efféle politikai hatásaira, mert ezzel magára a diszkurzus hatalmi működésére mutatunk rá. Ami pedig elengedhetetlen annak a gyakorlatnak a kibillentéséhez, amely azt eredményezi, hogy a fél-periféria és a periféria női számára egybemosódnak a kívülről-felülről érkező strukturális uralom és a feminizmus domináns reprezentációi.

Amire tehát szükség van, az a centrum hegemon feminizmusai és a periféria marginalizált feminizmusai¹⁹ közötti bipólusos klasszifikáció felülírása, a tudások láthatóságának és hallhatóságának különböző szintjei közötti közvetítés. Mihaela Mudure nyomán azt mondhatjuk, ismét csak a harmadik világ feminista elméleteire alapozva, hogy Kelet-Közép-Európa

¹⁸ Ez az interszekcionális megközelítésmód a posztstrukturalista elméletek, a fekete és színesbőrű elméletek, valamint a posztkoloniális elméletek nyomán felépülő metodológiát jelent, amely hisz abban, hogy a mesterkategóriák (mint a faj, osztály, társadalmi nem, szexualitás) dekonstrukciója egyben az egyenlőtlenség dekonstrukciója is lesz: megszabadítja az egyéneket és a csoportokat a hegemon rend normatív szorításából és lehetővé tesz egy sokkal komplexebb és befoglalóbb politikát. Az interszekcionalitás által új kategóriákat vizsgálatba emelő új klasszifikációs mód ezáltal sikeresen rámutat az addig rejtve maradt hatalmi viszonyokra. Ehhez lásd: Crenshaw 1989; Lykke 2010; McCall 2005; Yuval-Davis 2006.

¹⁹ A fél-periféria marginalizált feminizmusaihoz lásd a következő, többnyire szöveggyűjteményekben összegyűjtött elméleti írásokat: Blagojević 2004; 2009; Funk & Mueller 1993; Frunză & Văcărescu 2004; Lukić, Regulska & Završek 2006; Renne 1997.

egyfajta „kulturális tér-váltóként” („*cultural space shifter*”) működik, hiszen míg a hegemon történelemírásban való jelenlét a „nyugati” centrummal való elköteleződést jelent, addig a társadalmi, politikai és gazdasági valóság a „keleti,” harmadik világbeli periféria országaival helyezi egy platformra a régiót (Mudure 2004, 16). Ebből a kettős elköteleződésből fakadóan a kelet-közép-európai fél-periféria feminizmusai mint „kulturális tér-váltók” funkcionálnak a centrum hegemon feminizmusai és a világ szegény nőinek feminizmusai között. S miközben a hegemon teret a marginális tértől elválasztó köztes pozícióban egyensúlyoznak, birkózva saját feszültségekkel teli helyzetükkel, ami a történelem során a társadalomra rakódott, kulturális gyakorlatokká vált tradíciókból fakad, próbálnak saját diszkurzust kialakítani, zeugmatikus terekké alakítva így a feminista diszkurzust a feminizmus globálisan kiterjedt diszkurzusán belül.²⁰ A fél-periféria zeugmatikus terében a feminizmus által feszegetett problémák szoros összefüggést mutatnak azzal, amire már sokan rámutattak (Blagojević 2009; Bollobás 1993; Chioni Moore 2008; Mudure 2004; Todorova 2009): hogy a szocialista berendezkedés miatt a nyugati típusú modernizáció milyen tökéletlen formában ment végbe Kelet-Közép-Európában. Ezért a fél-periféria azon jellemző tulajdonságai következtében, mint a tradicionális közösségek kiterjedt jelenléte, a rájuk jellemző önfenntartó gazdálkodás, a nőknek és férfiaknak kiutalt, nyugati társadalmakétól nagyon különböző terek és szerepek, a magánszféra és a nyilvános szféra éles különválasztása, a fél-

²⁰ A zeugma a klasszikus retorika detrakciós szóalakzata: „A kiinduló szerkezetekként feltételezett két teljes szószerkezet két azonos tagjából az egyik elhagyásával keletkezik, úgy, hogy a megmaradt elem, amely így összekötő elemmé, »hídelemmé« válik, átveszi a kiesett elem funkcióját” (Adamik, 2010).

periféria feminizmusai ismét csak a centrum és a periféria feminizmusai közti térbe kerülnek.

A reduktív összehasonlítások elkerülése érdekében azonban szűkítenünk kell a fél-periféria igen tág elemzési terepét. Mielőtt azonban ezt megtennénk, egy rövid kitérőt kell tennünk, hogy megindokolhassuk a posztkoloniális elméletek mint hivatkozási alap és elméleti keret kelet-közép-európai kontextusban való használatát. A „posztkoloniális” fogalma tulajdonképpen a „nem-nyugati,” „harmadik világbeli,” „kisebbségi” és „kibontakozó” népek, nemzetek tereinek megnevezésére használatos, de már a fogalom „lekicsinylő mellékszövegje” nélkül (Chioni Moore 2008). És ugyan a posztkoloniális elméletek klasszikusan a Nyugat afrikai, indiai és karibi térséget gyarmatosító, illetve az ausztráliai, kanadai, új-zélandi és egyesült államokbeli öngyarmatosító hatalom kritikáját jelentik, David Chioni Moore szerint a megnevezés és a módszer jól használható a posztszovjet térségre is. A térséggel közvetlenül foglalkozó Chioni Moore szerint a „legtöbb klasszikus mértékkel mérve – a szuverén hatalom hiánya, az utazás korlátozása, a gyarmatosító nyelvének kényszerű tanulása – a kelet-közép-európai és baltikumi nemzetek valóban orosz/szovjet gyarmati ellenőrzés alá kerültek nagyjából 1948-tól 1989-ig” (Chioni Moore 2008). Ami azonban Chioni Moore érvelésében a térség további posztkoloniális kutatása szempontjából a legérdekesebb, és jelen elemzés számára a leghasznosabb, az a „fordított kulturális gyarmatosítás” jelenségének leírása:

a gyarmatosításhoz – szokásos nyugati története szerint – mindig orientalizáció társult, mely során a gyarmatosítottokra gazdáik passzív, történelemmel nem rendelkező, nőies vagy barbár jelenségeként tekintettek. Azonban az orosz közép-európai gyarmatosítás esetében ez a viszony fordított, mert

legalább néhány évszázad óta Oroszországot mindig is az a félelem vagy hit nyomasztotta, hogy kulturálisan alacsonyabb rendű a Nyugatnál. A *Mittel*-európai fővárosokat – mint Budapest, Berlin és Prága – ezért Oroszországban inkább úgy tekintették, mint a gyarmatosítás *díjait*, semmint a megszállók által „civilizálandó” terhes járulékokat. A baltikumiaiak és a közép-európaiak ellenben a gyarmatosító Oroszországot gyakran „ázsiaiak” látták. A második világháború végnapjaiban például az hátráltatta Sztálint, hogy míg a német csapatok a nyugati fronton viszonylag könnyedén megadták magukat az amerikai és brit erőknek, a keletiek kétségbeesetten harcoltak, hogy elkerüljék a szovjet fogságot. A szovjetek ezt a félelmet aknázták ki néhány évvel később, amikor közép-ázsiai csapatokat állomásoztattak Közép-Európában a Varsói Szerződés válságos pillanataiban.

(Chioni Moore 2008)

A már idézett Mohantyra hivatkozva ugyanezt mondhatjuk: a szovjet/orosz uralom szintén olyan strukturális uralmat jelentett, amelyet a szubjektumok heterogenitásának diszkurzív és politikai elnyomása jellemzett (Mohanty 1988, 61). A fordított kulturális gyarmatosítás történelmi hagyatéka még egy réteget hozzátesz ahhoz a köztes állapothoz, amit eddig a hegemon és marginális terek között egyensúlyozó fél-periféria társadalmairól elmondtam. Ráirányítja ugyanis a figyelmet azokra a szocialista örökségből és posztoszocialista állapotból táplálkozó feszültségekre is, amelyek a gyarmatosítókkal szembeni ellenállás és a velük való cinkosság, az autenticitás és a hibriditás, a „Nyugatra” és a „Keletre” (vagyis a szabad világra és a gyarmatosítók világára) egyszerre irányuló utánpótlás (mimikri) és az eredetiség közötti ambivalens, oszcilláló viszonyból fakadnak. Ebben a fényben talán már jól látszik, hogy a koloniális/posztkoloniális viszony a fél-periféria identitásainak materiális valóságában központi szerepet játszik. Ez pedig érdekessé teszi a posztkoloniális kategóriát arra, hogy

felvegyük a komplexitás interszekcionális megközelítésének intrakategoriális vizsgálati módszere közé (McCall 2005), hogy bevilágíthassuk a mesterkategóriák mindeddig elhanyagolt, nem vizsgált, sötétben hagyott metszéspontjait.²¹

Mielőtt rátérnénk az eddig kevésbé hangsúlyozott metszéspontok felfedezésére, szót kell még ejteni az elemzés egy geográfiai és historiográfiai okokból fakadó szerkezeti nehézségéről. Kelet-Közép-Európával kapcsolatban ugyanis több olyan strukturális tényező létezik, amelyek miatt különösen nehéz a régióról az általánosító, átfogó és ezért leegyszerűsítő jellegű összehasonlítások nélkül, a régió specifikumait is láttató módon beszélni. Horváth Györgyi három ilyen tényezőt sorol fel (2014, 42-46). Elsőként a fél-perifériát jellemző nyelvi, kulturális, országhatárokból fakadó és intézményi széttagoltságra mutat rá, amit a kutatók többnyire úgy oldanak fel, hogy a 'nagy' nyugati nyelveken íródott anyagokból tájékozódnak a régiót illetően, ami a specifikus kép helyett sokkal inkább egy erős előzetes szelekciót eredményez. Második tényezőként Oroszország metonimikus helyettesítő szerepét említi, ami elméletileg a fél-periféria nyelvi, kulturális és intézményi széttagoltságának kivédését hivatott szolgálni, gyakorlatilag azonban a régió kisebb országai

²¹ A Leslie McCall esetében az interszekcionális megközelítésmód egyben már intrakategoriális megközelítéssel is jár. Az általa kidolgozott intrakategoriális vizsgálati mód stratégiai szempontból elutasítja a kategóriák dekonstruktív elvetését, ám szkeptikus marad a kategóriák használatából esetlegesen származó homogenizáló általánosítással szemben. Vagyis arra összpontosít, hogy a különböző dimenziókkal rendelkező kategóriák miként jönnek létre a mindennapi életben, az alanyok hétköznapijaiban hogyan folyik ezeknek a kategóriáknak a megtapasztalása, reprodukálása, illetve a kategóriákkal szembeni ellenállás. A kategóriák finomított, kiélesített és kiszélesített metszéspontjainak vizsgálatával pedig éppen arra nyílik lehetőségünk, hogy számot adhassunk azokról a megélt tapasztalatokról, amely a „csak” a társadalmi nemet és/vagy az etnikumot (rasszt/nemzetiséget) középpontba helyező, a centrum elméleteivel dolgozó kutatások számára láthatatlanok maradnának. A kategóriák kiélesített és kiszélesített metszéspontjait ugyanakkor mikroszinten tudja megmutatni a személyes élettörténetből kiinduló, azt a sűrű leírással párosító interszekcionális kutatás.

szempontjából súlyos torzító tényezőként működik, hiszen a fél-periférián belül, a fél-periféria tagjai között létrehoz egy újabb, a tudástermelés és tudásátadás szempontjából hierarchikus centrum–periféria viszonyt. Ennek következtében Oroszország hegemon szerepe gyakran „elmosza a régióban fennálló kulturális különbségeket” (Buckler 2009, 255; idézi Horváth 2014, 44). Ez a Horváth által másodikként említett tényező azonban figyelmen kívül hagyja a Kelet-Közép történelmi-kulturális hagyatékát, vagy inkább terhét. Ha ugyanis Oroszországot Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa metonimikus képviselőjének tekintjük, egyrészt megismételjük, vagy inkább fenntartjuk a szovjet gyarmatosítás gesztusát, másrészt megfélemezünk a Kelet-Közép önmagát Oroszországgal szemben meghatározó pozíciójáról a fordított gyarmatosításból adódó folyamatokból adódóan. Mindez pedig csak még látványosabbá teszi a Kelet-Közép fél-perifériájának Horváth által leírt strukturális tagoltságát. A harmadik tényező is pontosan ehhez kötődik: ez a humántudományos diskurzuson belüli centrum–periféria viszony. Ami pedig tulajdonképpen az alapvető problémához, a tudományos munkamegosztás „Nyugat” és „Kelet” közötti egyenlőtlen, alá-fölérendelt viszonyához vezet vissza bennünket. Ennek az aszimmetrikus elrendeződésnek a következtében „Nyugatról,” a centrumból nézve a fél-periféria (és persze a periféria) által létrehozott tudások mindig csak részlegesek és korlátozottak lehetnek, hiszen nem felelnek meg a nyugati tudományos követelményrendszer szerint a szubjektivitás-mentesség és szigorúan objektív működés elvének, ezen felül pedig hiányzik belőlük az elméleti megalapozottság, így csakis a centrum egyetemesen érvényes elméleteit alátámasztó vagy azokat illusztráló ‘példatár’ esetei lehetnek, érvel Blagojević (2004). A Veronika Wöhrer által említett példákban a nyugati kutatók már kimondottan mint

„misszionárius térítők” szerepelnek, szemben az általuk „konzervatívnak” és az elnyomással kapcsolatban „tudatlannak” aposztrofált keleti nőkkel (Wöhrer 2004, 63). Kornelia Slavova összegzésében nyugati szemmel nézve a közép-kelet-európai nők a férfiakhoz képest másodlagos állampolgárok, apatikusak és apolitikusak, cserébe pedig a közép-keleti nők szerint a nyugati feministák a nemzetközi „messianisztikus brigád élén verik a feminizmus dobjait,” s közben észre sem veszik tetteik univerzalizáló, agymosó, imperialista vonásait (Busheikin 1997, 141; idézi Slavova 2006, 248).

Mindezeket egybevetve, Kelet-Közép-Európa mint fél-periféria túl tág terep tehát ahhoz, hogy túláltalánosítások és reduktív jellegű összehasonlítások nélkül fedezhessük fel a kelet-közép-európai nők csoportjainak és feminizmusainak eddig a mesterkategóriák árnyékában kibontakozni próbáló metszéspontjait. A reduktív összehasonlítások ugyanis súlyos tudománypolitikai következményekkel járnak: a nagy vonalakkal dolgozó elemzés ismét csak a nők társadalmilag-kulturálisan eltérő csoportjai által megélt hétköznapi valóság sajátosságainak és ugyancsak különböző politikai érdekeinek a kolonizációjához vezetne (Mohanty 1988, 72). Ahogy azonban az már korábban említésre került, jelen kutatás célja nem is egy átfogó, az egész fél-perifériára kiterjedő elemzés, hanem a magyar kulturális, irodalmi terep vizsgálatára alapozva annak elemzése, hogy a kulturálisan, társadalmilag és politikailag különböző terekben miként értelmeződnek (át) a centrumból érkező feminista elméletek a magyar poszt-szocialista társadalom fél-periférián elhelyezkedő határterületébe való érkezésükkor.

Ien Ang szerint vannak olyan társadalmilag kiküszöbölhetetlen és megkerülhetetlen különbözőségekből fakadó nehézségek, amelyek nem

oldhatók fel egyszerűen a kommunikáció, a dialógusba állított tudások segítségével (Ang 2001b). A különbségek felismerése, beépítése és ellenőrzése egy mindent magába tömörítő struktúrán belül, magának a rendszernek a vizsgálata nélkül az asszimilációnak csak egy újabb, noha kifinomultabb formáját jelentené. A nem-fehér és nem-nyugati pozíció a fehér és nyugati pozíció által dominált világban mindig is szükségszerűen kevert, „tisztátalan,” másodrendű lesz, mivel mindig a fehérhez/nyugatihoz képest határozódik meg és definiálódik. Így a nyugati fehér centrumból érkező hegemon diszkurzusokkal szembeni ellenállás már mindig eleve csak a fehér/nyugati gyakorlatokkal „megfertőzött” pozícióból jöhet. Éppen ezért Ang szerint azokra az alkalmakra és terekre kell a figyelmet összpontosítani, amikor és ahol a kommunikáció ellehetetlenedik, megbénul és összeomlik. Így a beolvasztás politikája helyett eljuthatunk a részlegesség politikájához, amely egy nem homogén és nem univerzális kategóriákkal dolgozó, ennél fogva sokkal nagyobb önmérsékletet tanúsító feminizmus kezdőpontja lehet. A részlegesség politikája ott kezdődik, ahol a minden nőt azonos politikai térbe helyező nővériség (*sisterhood*) eszméje beleütközik a különbözőségekből fakadó korlátokba. A részlegesség politikája olyan szituációba helyezett tudásforma forrása lehet, amely elismeri és elfogadja, hogy a feminizmus sem elméleti keretrendszerként, sem társadalmi gyakorlatként nem lehet minden nő otthona. Ennek egyik oka, hogy a nők különböző csoportjainak különböző és időnként nagyon ellentétes érdekei vannak, másik oka pedig az, hogy a nem-fehér/nem-nyugati nők csoportjainak nem a társadalmi nemhez kapcsolódó érdekei és azonosulási pontjai időnként a materiális valóság sokkal fontosabb és égetőbb problémáiként jelentkeznek. Azaz, a nők nem azonos társadalomtörténeti térben élik a mindennapjaikat. S ha a centrumból

érkező feminizmus ennek ellenére ragaszkodik ahhoz az univerzálisnak mondott „mester-diszkurzushoz,” amely a nőket homogén csoportként kezeli, akkor ezt a diszkurzust radikálisan értelmezve a szimbolikus erőszak egyik példájának kell tekintenünk, amely igyekszik elrejteni a kolonializmus, az imperializmus és a nacionalizmus folyamatai által létrehozott alapvető szerkezeti töréseket (Ang 2001b). Judith Butler írja a *Problémás nemben*, hogy „a túlságosan korai ragaszkodás a feminizmus állandó alanyához – amelyen a nők azonos kategóriája értendő – elkerülhetetlenül a kategória több szempontú elutasításához vezet” (2006, 44). Ang szerint éppen a ‘nők’ homogenizált kategóriájának ez a határtalanságba úszó használata mondatja velünk azt, hogy „Feminista vagyok, de...” (192). Ez az ambivalens ellenálló azonosulás pedig a fél-periféria régiójában még hatványozottabban nyilvánul meg.

2.3. A feminizmus magyarországi helyzete az 1990-es és 2000-es években

... nem akartam már úgy kezdeni minden mondatot, hogy „én nem vagyok feminista, de...”. Gondoltam, ha csak úgy lehet meghatároznom magamat, mint vagy feministát, vagy nem feministát, akkor inkább feministának vallom magam, és elvállaltam az órát.

Friedrich Judit (2006)

∞

„Még örülhetünk is – szólt egy rezignált bölcs férfiú –, hogy nekünk egy ilyen helyes feminista jutott! Járbattunk volna sokkal rosszabbul is.” („Helyes feminista” azaz nem militáns vagy annak ellenére, hogy feminista, egész csinos?)

Joó Mária (2006)

Az előző alfejezetet azzal az állítással zártam, hogy a feminizmussal való ambivalens ellenálló azonosulás hatványozottan érvényes a fél-periféria régiójában. Ennek az állításnak egy szűkített terepen való alátámasztására teszek most kísérletet a feminizmus helyzetének, elfogadottságának, illetve elutasítottságának vázlatos bemutatásával a fél-perifériához tartozó Magyarországon az 1990 és 2005, a rendszerváltás és a tárgyalt antológiák első kötetének megjelenése közötti időszakban. A cél a feminista jelenléttel, valamint a társadalmi nemekkel és a nemek közötti egyenlőséggel/egyenlőtlenséggel kapcsolatos közvélekedések bemutatása a jelölt időszak során, ily módon megágyazva az antológiákat fogadó társadalmi és irodalmi-irodalomelméleti kontextus vizsgálatának. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessek és egy szélesebb társadalmi képet kapjunk, egy rövid összegzés erejéig vissza kell lépünk

az időben és megnézni, hogyan alakították a ‘nőpolitika’ jelszava alatt a társadalmi nemek közötti erőviszonyok a nők helyzetét a rendszerváltás előtt, az államszocializmus korszakában.

A második világháborút követően, az 1948-49-es kommunista hatalomátvétel és az 1956 közötti időszakban jelentős változások történtek a nők jogi, társadalmi és munkaerő-piaci helyzetében. Ahogyan Schadt Mária írja, a hagyományos szerepelvárások gátat jelentettek a társadalom szovjet mintára történő átszervezésében, ezért célul tűzték ki a „»magánélet« társadalmasítását” (Schadt 2012, 109), azaz a két világháború közötti egyenlőtlen nemek közötti viszonyok felszámolását a szovjet nőideál²² alapján (Schadt 2003, 13). Ezt a Rákosi-korszakban zajló folyamatot Joanna Goven a nemek átrendezésének nevezi, ami a nemek homogenizációját és elkülönítését egyszerre szolgáló „familializáció”²³ és a „racionalizáció”²⁴ párhuzamosan futó folyamata mentén zajlott, egyszerre a hivatalos állampárti politika és a társadalom számára egyetlen ellenállási

²² A szovjet nőideál „a nehéz fizikai munkában férfias helytállással dolgozó nő” (Schadt 2003, 56) ideáljának megjelenését, állampárti erőltetését jelentette többek között olyan, főleg férfiakat foglalkoztató szakmákban, mint a vas- és fémesztorgályos, hegesztő, műszerész, lakatos, traktoros vagy bányász. Ugyanakkor a „munkaerő átstrukturálódását ebben az időszakban nem követte a társadalom norma és értékrendszerének (sic.) hasonló gyors változása, ezért a tradicionálistól alapvetően eltérő foglalkozásokban dolgozó nők a közvélemény, sőt sokszor saját családjuk előítéleteivel is szembetalálták magukat” (Schadt 2003, 54).

²³ A Goven által leírt familializáció a család mindenek feletti fontosságának hangsúlyozását jelentette, ami szerint a társadalom maga is egy nagy család, ahol a szülő-apa maszkulin szerepét a politikai elit (megszemélyesítve Rákosi Mátyás) képviseli, a társadalom pedig a függőségi viszonyba és feminin pozícióba szorított gyerek lesz (Goven 2002, 10). Dupcsik Csaba és Tóth Olga ugyanakkor kettébontja a familizmus leírását, és a Goven által is leírt familizmus mint hivatalos ideológia mellett szerintük a familializáció arra a társadalmi állapotra is vonatkozott, amelyben egyedül a családi kapcsolatok jelentették a bizalom lehetőségét a társadalmi-politikai szinten a bizalom teljes hiányával szemben (Dupcsik & Tóth 2008, 309).

²⁴ A nők „racionalizációja” a fizetett munkán keresztül történt, ugyancsak kettős hatással: egyrészt ugyanis a nők munkaerő-piacra való beáramlása homogenizálta a nők és férfiak viszonyát annyiban, amennyiben mindkét ‘csoport’ dolgozó lett, másrészt azonban egy különbségtételt is eredményezett, hiszen a női munkások napi rutinjához feltétlenül hozzászámították a házimunka és a gyermekgondozás/gyermeknevelés végzését, aminek következtében másodrangú munkásoknak tekintették őket (Goven 2002, 14-16).

lehetőséget jelentő magánélet mint a konrádi „antipolitika” terepén (Goven 2002). A nő nemcsak az anya és az élmunkás ‘hivatalos’ kettőségében definiálódik; a magánélet ‘antipolitikájának’ terepén az anyaság és a fizetett munkavégzés mellett a nem fizetett háztartásvezetés és a második gazdaságban végzett kereső tevékenység is részévé vált a nőiség konstrukciójának, ami teljesen alárendelődött a szamizdat civil társadalom férfiak által történő építésének (Goven 1993, 225-226). Ily módon a nemek közötti egyenlőtlenség mind az állampárti politika, mind a magánéleti antipolitika szférájában beágyazódott a családba, s a világháború előtti polgári család idealizálásának ideológiai támogatásával kiegészülve egy olyan konfliktusoktól mentes nemi kapcsolatrendszer utáni nosztalgiának adott teret, amely valójában sohasem létezett (Goven 1993, 226).

A nők emancipációjára vonatkozó állampárti politika kettősége volt jellemző a Kádár-korszakra is, immár 1956-ot követően. A politika nyilvános, hivatalos diszkurzusa ebben az időszakban is a nemek közötti egyenlőséget hirdette és a női emancipációt támogatta, a színpalak mögött, a diszkurzusok ‘mélyebb’ szintjein azonban folytatódott az egyenlőtlenség újratermelése. Ennek egyik példaként említhetjük, hogy miközben az államszocializmus éveiben nők parlamenti aránya a kvótáknak köszönhetően mindvégig 25-30 százalék körül mozgott, tényleges döntéshozói hatalommal a 43 év alatt egyetlen nő sem rendelkezett (Bollobás 1993, 203; Schadt 2003, 52). Egy másik esetben, a fizetett bér munka, a meg nem fizetett (házi)munka, a gondozói-gondoskodói munka és szociális szolgáltatások metszetéből nézve a nemek közötti egyenlőtlenségek alakulását az látszik, hogy „a nők fizetett munkába állítására irányuló mozgalom semmiképp sem járt együtt a genderszegregáció és a rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon”: a nők

továbbra is többségben maradtak például a betanított és szakképzetlen munkaerő területén, a nők többségének (1980-ban például a nők hetvenöt százalékának) jövedelme továbbra is az országos átlag alatt alakult (Zimmermann 2013, 67-68). Adamik Mária szerint egy sajátos diszkurzív térbe ágyazottan, az általa „gyes-diskurzusnak” nevezett beszédmód terhe alatt a nő egyetlen biológiai szerepével, a deszexualizált anya szerepével azonosítódik, és „[m]inden kérdés a nőkre irányul: Hogyan tudják összeegyeztetni a kereső munkát a családi feladatokkal, és hogyan szülhetnének az emancipált nők több gyereket, mint amennyit éppen szülnék” (Adamik 2012, 173).²⁵ A gyes a „család válsága kapcsán a nőkkel szembeni büntudatkeltés mindvégig alkalmazott, nőket visszahúzó, elbizonytalanító” társadalom-politikai technikává vált, ami a nőkre hárította vissza a társadalom problémáit, a nőket hibáztatta a társadalom károsnak ítélt jelenségeiért (Adamik 2012, 174). Az Adamik által írottak egybecsengenek Goven azon állításával, miszerint az 1980-as évek végén egyre elterjedtebbé válik az emancipált nő alakjának negatív színben való feltüntetése, egy a népesedéspolitika nevében folytatott antifeminista diszkurzus (Goven 2000). Goven szerint három irányból érkezik a támadás: egyrészt – a tradicionális nemek közötti munkamegosztás nevében – az emancipált nőt a polgári család és a demokratikus viszonyok újjáépülésének gátjaként látják, másrészt – a nacionalista-populista diszkurzusok nevében – az emancipált nő a nemzet létét fenyegeti,

²⁵ Az Adamik által leírt diszkurzív teret ugyanakkor kettősség jellemzi, hiszen „a gyes bevezetése, a nők jelentős tömegeinek a magánszférába való visszatoloncolása időben egybeesik a nyilvánosan soha meg nem vitatott szexuális forradalommal. Tradicionális anyaszerep nyilvános és hatalmi megerősítése egyfelől, forrongó, titkos, a nemek viszonyát máig ismeretlenül átrendező változások másfelől” (Adamik 2012, 175). Ez a párhuzamosan, ám titkosan futó történet a szex-diskurzus, melynek „női szereplője ritkán azonos – a jelölő nézőpontjából – a gyes-diskurzus anyájával. Csak a privilegizált helyzetű nők remélhették, hogy emberi identitásuk sértetlen, szükségleteik komplexek: munkavállalók, szexuális lények és anyák, egyidejűleg” (Adamik 2012, 175).

harmadrészt – a tudományos antifeminizmus nevében – az emancipált nőt hibáztatják a negatív előjelű demográfiai folyamatokért (Goven 2000, 287-288). Ezek a diszkurzusok az államszocializmus 1989-es bukásával nem tűnnek el a közbeszédből, hanem a rendszerváltást túlélve tovább alakítják Magyarország társadalmi, politikai és kulturális terében – az irodalom és irodalomelmélet szűkebb terepét is ideértve – a nemek viszonyát, a társadalmi nemek értelmezését, valamint a feminizmus megítélését.

A rendszerváltás a politikai és a gazdasági rendszer mellett ugyanis a társadalom szövetének átalakulását, ezen belül a nemek közötti viszonyok változását is magával hozta, ami Susan Gal és Gail Kligman (2000) szerint a tradicionális női és férfi szerepekben hívő, konzervatív családi értékrend felé fordulást jelentette. A hagyományos nemi szerepek újbóli megerősödését, bebetonozódását segítette elő többek között az, hogy a rendszerváltást követő években a nők kiszorultak (kiszorítottak) a munkaerő-piacról, azaz megnőtt a női munkanélküliség, de a munkaerő-piacon maradók esetében is megnőtt a férfiakhoz képest a jövedelemkülönbség, továbbá a nők kiszorultak a hatalmi-döntéshozói testületekből is, parlamenti jelenlétük 10 százalék körül ingadozott (Fábián 2011; Koncz 2014). Ezt a folyamatot 1997-ben Adamik Mária úgy értelmezte, hogy a magyar társadalmon belül egyértelművé vált a férfiuralom térnyerése, ami a nők számára teljesen ellehetetlenítette a döntésekbe való beleszólást (Adamik 1997).

Ugyanakkor, röviddel a rendszerváltás előtt, illetve az átmenet során és azt követően a nőket érintő negatív makroszintű társadalmi folyamatok mellett történtek pozitív változások is a társadalmi nemekről és feminizmusról való beszédet illetően, mind a demokratikus (párt)politikai szerveződés, mind az oktatás és kutatás területén. Az új fejlemények közül

jelen kutatás szempontjából a főként egyetemi szintű oktatás és kutatás terepén, azon belül is az irodalom- és társadalomtudomány területén zajló változások érdekesek. Bollobás Enikő írja, hogy a „mi nemzedékünk számára a nyolcvanas évek elején kezdődött a magyarországi feminizmus hőskora” (Bollobás 2006, 23). Több egyetemen (pl. Eötvös Loránd Tudományegyetem, József Attila Tudományegyetem [ma: Szegedi Tudományegyetem], Debreceni Egyetem, Miskolci Egyetem) már a nyolcvanas évek közepén elkezdtek foglalkozni a társadalmi nemek, a feminizmus és a szexualitás elméleteinek tárgyalásával, aminek főként, de nem kizárólag az egyetemek angol és amerikanisztika tanszékei adtak otthont (Bollobás 2006; Barát & Marinovich 2006; Friedrich 2006; Koncz 2006). 1989-ben Szegeden megalakították a Szegedi Feminista Csoportot (Bollobás 2006, 25), 1990-ben Budapesten megalakult a Feminista Hálózat (Bozzi & Czene 2006, 23), amely 1991-ben *Nőszemély* címen nyomtatott lapot indított (Antoni 2015), 1992-ben a Budapesti Corvinus Egyetemen létrehozták a Women’s Studies Központot (Koncz 2006, 58).²⁶ Elkezdtek megjelenni a gender studies és a feminizmus elméleteit taglaló fordítások és magyar nyelven íródott tanulmányok: megjelent a *Replika* című folyóirat „Férfiuralom?” című tematikus blokkja (Hadas 1994a), majd a *Férfiuralom* című gender studies-válogatás (Hadas 1994b), az MTA Irodalomtudományi Intézetének folyóirata, a *Helikon* is jelentkezett egy feminista szövegeket is tartalmazó különszámmal (Kádár 1994)²⁷, megjelent a *Café Babel* című társadalomtudományi folyóirat „Férfi-nő” című száma is (Kemény 1994), az 1995-ben megjelent *Bevezetés a modern irodalomelméletbe* (Jefferson & Robey 1995) című egyetemi tankönyv pedig tartalmazta Toril Moi

²⁶ A feminizmus magyarországi történetéhez lásd: Antoni 2015.

²⁷ Az irodalomtudománnyal foglalkozó feminista elméletekből való válogatás kezdeti nehézségeihez és buktatóihoz lásd: Kádár 2003.

feminista irodalomkritika-meghatározását.²⁸ Kádár Judit szerint azonban a „feminista irodalomkritikát a ’90-es években bemutató, tudományos igényű tanulmányok [...] maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy [...] az irodalomtudomány iránt érdeklődő hivatásos és amatőr olvasók kedvét elvegyék ettől a megközelítésmódtól” (Kádár 2003). A „»feminista« szó [...] nem volt képes pejoratív jelentésétől megszabadulni”: a kezdeti, huszadik század elejére visszanyúló „kékharisnya” jelentés az 1990-es években bővült a „militáns férfifaló” jelentéssel, a „politikum emlegetése” pedig végkép lejárat(hat)ta a feminista irodalomkritikát (Kádár 2003).

A feminizmus tehát, ugyan egy nem túl széles társadalmi rétegben, de részévé vált a magyar közbeszédnek. Hogy képet kaphassanak a feminizmus elméleteinek és a feminista figurájának magyarországi megítéléséről, Barát Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita (2004) megvizsgálta az 1990 és 2001 közötti időszakot az Országgyűlési Könyvtár által összeállított sajtófigyelő CD-ROM segítségével²⁹. Vizsgálatuk kiindulópontjaként azt tartották (volna) az immár demokratikus politikai-

²⁸ Mielőtt még sikertörténetként könyvelnénk el a feminista irodalomkritika rendszerváltást követő magyarországi megjelenését, Kádár Judit összegzése kiválóan árnyalja ezt a képet: „A nyugati feminista irodalomkritika hazai bemutatása óta eltelt tíz esztendőben, 1992 és 2002 között az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben egyetlen, az *Irodalomtörténet*-ben összesen két feminista nézőpontú tanulmány jelent meg, és még a köztudomásúan androcentrikus Szabó Lőrinc szerelmi lírájáról szóló, az utóbbi folyóiratban publikált tanulmány női szerzője sem érezte szükségét a feminista irodalomkritika eredményei, módszerei, szemléletmódja alkalmazásának. Nem csoda, hogy nem születnek feminista irodalomtörténeti tanulmányok, hiszen kutatással »hivatalból« foglalkozó nő is alig akad. [...] Az 1992–2002 közti időszakban az MTA Irodalomtudományi Intézete folyóiratában, az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben megjelent 128 tanulmányból 19-nek a szerzője volt nő (15%), a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóiratában, az *Irodalomtörténet*-ben 370 tanulmányból 67-é (18%). Utóbbi folyóirat 1992-ben még 13 fős szerkesztőbizottsága mára 21-re gyarapodott, de egyetlen nő sincs köztük, az *ItK* 9 szerkesztőbizottsági tagja közé 1996-ban egy nőt is beválasztottak. Az MTA tagjainak 3,1%-a nő, de irodalomtörténész nincs köztük!” (Kádár 2003).

²⁹ A ma már *sajtóadatbázis* néven, korábban *PressDok* megnevezés alatt futó „adattárban szinte valamennyi hazai politikai napi- és hetilap, illetve tudományos folyóirat szerepel” (Barát, Pataki & Pócs 2004).

társadalmi berendezkedésen belül a nyitottság nagyobb fokának és az elfogadás megnövekedett terének, ha az 1990-es évek magyar nyomtatott napi és heti sajtójában nagyobb mozgásteret kap a „magyarországi burzsoá férfiuralom kritikája”, ha „az 1945 és 1990 között tapasztalható elhallgattatás-hallgatás után végre feminista szempontú kérdésfeltevések is megjelenhetnek a magyar sajtóban” (Barát, Pataki & Pócs 2004). A kutatás eredményeként azzal kellett szembesülniük, hogy az 1990-2001 közötti időszak sajtótermékeiben „a feminizmus szóra mint a definiálás konkrét helyére” való keresés összesen 52 találatot eredményezett (Barát, Pataki & Pócs 2004). A feminizmust megemlítő 52 cikket – Kádár Judit pesszimizmusát igazoló módon – a kirekesztő beszédmód használata jellemzi, amely a kutatók szerint alapvetően háromféle formában érhető tetten: az antikommunista, az Amerika-ellenes, valamint a nőellenes beszédmód formájában. Az antikommunista beszédmód a feminizmust a kommunista és államszocialista múlthoz szorosan kötődő ideológiaként, a felülről szervezett nőpolitika visszhangjaként láttatja és diszkreditálja. Az Amerika-ellenes beszédmódban a feminizmus – „mint külpolitikailag motivált kulturális kakukktojás” – a kulturálisan ‘idegen’ ideológiájának megtestesítőjeként utasítódik el (Barát, Pataki & Pócs 2004). A nőellenes beszédmód pedig azért távolítja el magától a feminizmust, mert ez a „harcos amazon”-ideológia ráerőszakolja magát a magyar nőkre, akik a legkevésbé sem kérnek ebből az emancipációból. A három beszédmód által keltett összhatás pedig az, hogy „a nyomdafesték teremtette nyilvánosság tere valójában annak legitimálására szolgál, hogy miért is *nincs* szükség a feminizmusra a kialakuló társadalmi rendben”, s ebben az értelemben „a média a heteroszexista társadalmi rend egyik meghatározó védelmező intézményeként működik” (Barát, Pataki & Pócs 2004). Baráték

sajtóelemzése tehát a média oldaláról igazolja azt, amit Kádár a magyar professzionális irodalomértelmező közösségek, tudósok és kritikusok vizsgálata során az 1990 és 2002 közötti időszakra vonatkozóan talált:

A feminista irodalomkritika szempontjainak elfogadását leginkább azt gátolja, hogy a feminizmus szóhoz tapadt előítéletek következtében nyíltan szinte senki sem vállalja a feministának, feminista irodalomtörténésznek minden bizonnyal kijáró megbélyegzettséget, különösen, hogy a sztereotípiákat a '90-es évek elejétől magyarul is hozzáférhetővé vált szakirodalom sem cáfolta meg. A női egyenjogúság igénylésének hiánya pedig azzal jár, hogy a patriarchális értékrend érvényesül továbbra is – a kutatás feltételeit, irányát, szemléletmódját és a női kutatók, irodalomtörténészek helyzetét illetően egyaránt.

(Kádár 2003)

Az eddigiekből az látszik tehát, hogy miközben a rendszerváltást követő egy évtized során a feminista elméletek az egyetemi oktatás és a tudományos élet részévé váltak, a nyomtatott sajtó által elért szélesebb nyilvánosságban már nem mondható pozitívnak a megítélésük, a feminista szemléletmód közéletbe való beágyazódása nem volt sikeres. Horváth Györgyi 2011-ben azt a kérdést teszi fel, hogy az egyetemi oktatás és kutatás, valamint a médiatartalmak terepén túl mi a helyzet a feminista, illetőleg a gender-szemlélet jelenlétével a szépirodalom szférájában, a „[k]ortárs szerzők, a szerkesztőségek, kritikusok és irodalmi díjak strukturálta területtel” (Horváth 2011). Hiszen, folytatja Horváth, „a Gender Studies az egyetemek irodalom szakjairól, és *nem* az irodalmi lapok szerkesztőségeiből indult – ugyanakkor nyilvánvalóan célozná azt is, hogy erre a területre hatással legyen” (Horváth 2011). Horváth tanulmányában azt vizsgálja, hogy az elismertséget és irodalmi sikert jelző díjazottak között, az elit irodalmi sikerlistákon és az irodalmi lapok kritikai

rovataiban milyen arányban szerepelnek női szerzők és gender-szemléletű könyvek. A három vizsgálati szempont egymás mellé helyezése pedig már kellően informatív képet nyújt a feminista szemléletmód, vagy Horváth Györgyi kifejezésével a gender-szemlélet magyar irodalmi életbe ágyazottságáról.

Először az irodalmi díjakat nézve, a legmagasabb elismerést a Kossuth-díj jelenti, illetve 1950-ig annak elődje, a Baumgarten-díj jelentette. A Horváth által összeállított statisztikából a díjazottak között egyértelműen kirajzolódik a nők arányának növekedése a díjazottak között: míg 1929-49 között a Baumgarten-díjas nők százalékos aránya 7.90 volt, 2002-2009 között ez az arány már 14.29 százalékon állt. Vagyis, „míg a II. világháború előtt egy férfi 12-13-szor akkora eséllyel válhatott elismert irodalmi szerzővé, mint egy nő, a 2000-es években már csak 7-szer akkora eséllyel” (Horváth 2011).³⁰ A statisztikából elgondolkodtató tanulságként azonban az is kitűnik, hogy *„a hetvenes évek óta a női díjazottak számaránya egyáltalán nem emelkedett, annak ellenére sem, hogy időközben megjelent a Gender Studies szemlélete az irodalmi szférában”*: az 1990-es és 2000-es években a női díjazottak aránya megállt a 14-15 százalékon (Horváth 2011). Másodszor, Horváth Györgyi a *Magyar Narancs* által indított „Minimum tizenegyes!” elnevezésű elit irodalmi sikerlistát vizsgálja meg, ami az eladási adatok alapján összeállított, tehát a kereskedelmi sikert jelző listákat hivatott ellensúlyozni „jobb híján szakmainak nevezhető értékítéletek” mentén, német példa alapján (Bán

³⁰ „Hasonló a százalékos arány több más irodalmi díj mai díjazottjainak a nemi megoszlásában is – pl. Déry Tibor-díj, Márai Sándor-díj, Füst Milán-díj. Ld. Déry Tibor-díj, 2000-2009: 28 díjazott, ebből nő 3, azaz 10.71% [kritikusok és műfordítók nélkül]. Márai Sándor-díj, 1996-2009: 29 díjazottból 3 nő, azaz 10.34%. Füst Milán-díj, 1990-2007: 29 díjazott, ebből 3 nő, azaz 10.34% [műfordítók nélkül]” (Horváth 2011). Emellett már csak azt a nyilvánvaló egyoldalúságot emelhetjük ki, hogy valamennyi említett díj egy férfi nevét viseli.

2008). A lista a megelőző kb. féléves időszak könyveiből áll össze, mindig nagyjából harminc irodalomkritikus szavazata alapján. Horváth abból a szempontból nézi meg ezt az elit irodalmi rangsort, hogy hogyan változik a lista összetétele akkor, ha a szavazók körét alkotó kritikusok közé több női kritikust választanak, s azt találja, hogy „ez a módosítás gyakorlatilag semmiféle változást nem okozott abban, hogy a kritikusok milyen műveket hoztak ki sikeresnek: nem került fel a szépirodalmi művek listájára több női szerző” (Horváth 2011). Horváth szerint a képet jelentős mértékben élesíti, ha figyelembe vesszük azt, hogy a „Minimum tizenegyes!” irodalomkritikus szavazói között „hányan voltak gender-elméletekben iskolázott értelmezők”: ez az arány 2008 februárjában 30 név közül mindössze 6 kritikust jelentett (Horváth 2011). Ebből pedig az látszik, hogy „a kritikusnők autoritásának elismerése önmagában még nem vonja magával a szépirodalmi szerzőnők autoritásának jobb elismerését”, az pedig nyitott kérdés marad, hogy vajon „milyen eredmény született volna, ha a női kritikusok számaránya mellett megnő a gender-elméleteken iskolázott kritikusok számaránya is” (Horváth 2011). Végül, Horváth vizsgálatának harmadik szempontja az irodalmi lapok kritikai rovatainak összetétele. A *Jelenkor* 2007 januárja és 2009 decembere között közölt 139 kritikáiban az elemzett művekből 21 volt női szerzőségű (15.11%), és hasonló az arány a *Litera* internetes irodalmi lap kritikai rovatában is, ahol egy három éves periódusban 139 kritika között 32 női szerzőségű könyv szerepelt (16.58%) (Horváth 2011). Amit Horváth Györgyi ebből továbbgondolásra érdemesnek tart, az nem is magának a százalékos aránynak a nagysága vagy kicsisége, hanem az, „hogy körülbelül ugyanaz a szám termelődik újra a kortárs irodalmi szféra minden szegmensében: ez

meglehetősen stabilitásra és strukturális begyökerezettségre utal” (Horváth 2011).

Ha egybeolvassuk a Kádár Judit, Barát Erzsébet, Pataki Kinga, Pócs Kata Rita és Horváth Györgyi által elvégzett kutatásokat, akkor a feminista szemléletmód oktatásban, kutatásban, irodalomelméletben, irodalomkritikában és szépirodalomban való megjelenése ellenére is úgy érezhetjük, hogy a 2000-es évek közepén még mindig Adamik Mária 1997-es meglátása visszhangzik: egyértelműen látszik a férfiuralom térnyerése. A Baráték által a tizenegy éves periódus nyomtatott sajtótermékeiben a feminizmus mindössze 52 alkalommal való megemlítése és a Horváth Györgyi által kimutatott 14-15 százalékos női jelenlét a szépirodalom díjazott szerzői között, az irodalomkritika elit listáin vagy az irodalmi folyóiratok kritikai rovataiban egyértelműen az üvegplafon jelenlétére utal, ami a heteroszexista társadalmi rend stabil védővonalának bizonyul, hiszen kint – vagy lent – tartja a férfiuralom szempontjából kihívást jelentő strukturális szemléleti változásokat. A fél-perifériára „Feminista vagyok, de...” ellenálló azonosulása a magyarországi irodalmi és irodalomkritikai térben – az 1990-től a 2000-es évek közepéig tartó időben – ismét átesik egy kulturális tér-váltáson, s azt mondatja: „Nem vagyok feminista, de...” (Barát & Marinovich 2006, 15). Butlerrel szólva, a „feminizmuson belüli széttöredezettség, valamint a feminizmussal szembeni paradox ellenkezés azoknak a »nőknek« a részéről, akiket a feminizmus – saját állítása szerint – képvisel, az identitáspolitika szükségzerű határait enged következtetni” (2006, 44). A kelet-középi köztesség tere ez, ahol az angol-amerikai feminista elméletek politikai-politizáló szemléletmódja, illetve az államszocializmus ‘nőpolitikájának’ hagyatéka, az emancipált nő figurájának antifeminista elutasítása közötti egymásnak feszülés alakítja ki

a fél-periféria köztes terének saját és sajátos, női és feminista tudásokat létrehozó stratégiáit.

Az identitáspolitika szükségszerű határai mentén mozogva jutunk el dolgozatom pontosan körülhatárolható terepére, a *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psyché* antológiasorozathoz, amely ennek a fél-perifériás köztes térre jellemző stratégiának, a sajátos, női és feminista tudásoknak a hordozója. Az antológiasorozat két kötete recepciójának feminista szempontú kritikáján keresztül, a posztoszocialista fél-periféria kontextusában és a részlegesség politikája jegyében igyekszem megmutatni azt, hogy hogyan hangzik Ien Ang kulturális tér-váltáson átesett „Feminista vagyok, de...” ellenálló azonosulása a magyarországi feminizmus terében.

3. Tétek és szempontok: feminizmus a fél-periférián

A feministák úgy akarják látni a világot, mint agresszív, hataloméhes, érzéketlen és rosszindulatú férfiak hordáját, akik kocsmák mélyén, frakcióüléseken, futballöltözőkben és szabadkőműves-páholyokban máson sem törnek a fejüket, mint hogy miként tudnák még jobban elnyomni, megalázni, tönkretenni és megnyomorítani ősi ellenségük, a nő testét és lelkét. [...] A nő ereje, mióta világ a világ, soha nem fizikai vagy mentális erejében volt, hanem abban, hogy a férfi energiáit maga felé képes fordítani, és onnantól a pasi mindent megtesz azért, hogy a kedvében járjon. A nő ereje soha nem a nőmozgalomban volt, a feministák a valódi válaszok helyett ostoba hazugságokkal etetik egymást.

Oravecz Éva Csilla (2005)

∞

A PC-vel [Political Correcting] azonban nemcsak etnikai fronton és a szórakoztató zene világában szokás revolverezni a mai Magyarországon, hanem például a női ügyekben és irodalmi kérdésekben is. A Centrál Kávéházban az Irodalmi Centrifuga szerkesztői ki is fejtették a minap, hogy ők az ideális irodalmi állapotokat úgy képzelik el, hogy valakik (elsősorban nyilván férfiak), akik úgymond már privilégiumokat szereztek az irodalmi életben (értsd: érdemben letettek valamit az asztalra), mondjanak le a helyükről az esélyegyenlőségi és intim betét-lóbáló női irodalom képviselői javára, akik közül számosan mindig meg tudják magyarázni, hogy nekik viszont teljesítményből miért futotta csak ennyire. (Amikor az irodalomban kellene produkálni, akkor családanyák vagy egyszerűen csak gyöngé nők, amikor otthon, női szerepkörben kellene teljesíteni, akkor leszbikusok és/vagy irodalmárok és mozgalmárok.)

Varga Klára (2005)

Ahogy az a 2.3. fejezetben vázoltam, a feminizmus az 1990-es évek eleje óta jelen van a magyar közéletben, kultúrában, tudományos közegben egyrészt mint társadalomszemlélet (és sokak szerint létmód), másrészt mint elméleti irányultságok halmaza, mely az irodalom és a

kultúra kritikai elemzésére szolgál.³¹ Azonban sem az elméleti, sem a politikai-mozgalmi, sem a művészeti körökben megnyilvánuló feminista jelenlét nem tudta megszüntetni a fenti ‘mottókban’ megnyilvánuló, (olykor még durvábban ítélező) formában megszólaló előítéleteket, ellenérzéseket, megbélyegzéseket, melyek, mint arra a bevezetésben már utaltam, ugyan szó szerint ‘csak’ a magukat deklaráltan feministának tekintőkre vonatkoznak, burkolt összefüggésrendszerük révén azonban a nők összességét bevonják negatív megítéléseik ernyője alá. Jelen dolgozat pedig – a *Kitakart Psyché* antológiásorozat feminista szempontú kritikáján keresztül – éppen ennek a burkolt, ám a társadalmat és kultúrát mélyen átható patriarchális és heteroszexista összefüggésrendszernek a felfejtésére tesz kísérletet.

A *Kitakart Psyché* antológiásorozat egy a nők által szerkesztett, nők által írt szövegeket tartalmazó, női tapasztalatot női elbeszélésmódban megíró, négy kötetből álló, eredetileg hat kötetesre tervezett antológiásorozat egyedülálló, korábbi példa nélküli vállalkozás a magyar irodalomban. Mégpedig sikeres vállalkozás, merthogy az antológia valamennyi kötete sikerkönyv lett, ami már önmagában is szokatlan a hazai könyvpiacra ‘női’ könyvekkel kapcsolatban. Jelentőségteljességét azonban inkább az mutatta meg, hogy megjelenésük mekkora vihart kavart a magyar irodalmi és kulturális diszkurzus egyébként meglehetősen nyugodt állóvizében. A legviharosabb kritikai reakciókkal a sorozat első kötete, az *Éjszakai állatkert. Antológia a nő szexualitásáról* találta szemben magát. A női szexualitást címlapra tűző szöveg-gyűjtemény fogadtatása rávilágított a kulturális kódok működésének mikéntjére az irodalomértelmezés

³¹ „Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló, magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiáját”-t lásd: Séllei 2006, 301-341.

különböző dimenziókban: a szöveg nemét, a szöveg tartalmát, az olvasó nemét és a szöveg stílusát érintő szintjein.³² Ez a megállapítás azonban túlságosan belátó, így akár félrevezető is lehet, a kötetre adott számos reakció ugyanis nem minden esetben jutott el az interpretációnak ezekhez a szintjeihez. Az antológia-sorozat első részének kritikai recepciója a kulturális kódoltság mikéntjét inkább csak negatív értelemben működtette, hiszen a recenzensek által feltett alapkérdés akörül mozgott, hogy minek kellenek Magyarországon efféle (‘női’) könyvek.³³ Egy irodalmi szövegnek ez a fajta negatív értelmezése, létének megkérdőjelezése egyértelműen politikai felhanggal bír. Azonban „egyetlen szöveg sem viseli magán politikai státusát névtáblaként vagy címkeként, egyetlen szöveget sem lehet egyszer s mindenkorra sem teljesen feministának, sem teljesen patriarchálisnak besorolni,” mondja Elizabeth Grosz, aki szerint „ezek a megjelölések a kontextustól függenek, a szöveg kontextuson belüli helyétől, és attól, hogy kik, miképpen és milyen célra használják” (Grosz 2006, 232). A következőkben a fentebb leírt hármas szempontrendszert működésbe hozva a dolgozat a 4. fejezetben tér majd rá az antológiásorozat első kötetének recepció-elemzésére, Louis Althusser szellemében:

A látható úgy határozza meg a láthatatlant, mint saját láthatatlan részét, mint ami tiltott a látvány számára [...]. E láthatatlan láthatóvá tételéhez [...] valami egészen más szükségeltetik, mint az éles és fürkésző

³² A ‘női’ szövegek kategóriákba sorolását, illetve az ilyenén kategorizálás problematikusságát lásd: Grosz 2006. A probléma kifejtésére a 3.1. fejezetben kerül sor.

³³ Ennek a kijelentésnek az egyoldalúsága feloldódik, cizelláltabbá válik majd az antológiásorozat egyes köteteire adott reakciók elemzése során a 4. és 5. fejezetben. Ezen a ponton egyelőre megelégszek egy Szegedy-Maszák Mihály egy gondolatára való utalással, ami rávilágít a negatív előjelű értelmezés okaira, miéértjére: „nálunk Magyarországon viszonylag ritka a gyökeres ártértelezés. Irodalmunk tele van kövületekkel, s a kultusz olykor elfödi a műveket. Hiányzik annak a józan tudomásulvétele, hogy egymástól merőben különböző értelmező közösségek léteznek ebben az országban, életkortól, nemtől, származástól, iskolázottságtól, politikai nézetektől függően” (Szegedy-Maszák 2008, 191).

tekintet; itt *képzett tekintetre* van szükség, egy továbbfejlesztett, megújított látásmódra, amely maga is egy, a látás aktusára visszavetített »terepváltás« hatása lehet.

(Althusser 1968, 26-28, idézi Felman 1997, 393)

3.1. A ‘női irodalom’

Mielőtt azonban rátérhetnénk az irodalomkritika feminista kritikájára, az irodalom- és kultúrapolitika (elő)ítéleteinek feltérképezésére, valamint az irodalmi kánon alapját képező (kimondatlanul) férfiszempontú értékítéletek kibillentésére, meg kell próbálnunk meghatározni, hogy mi is az a ‘női irodalom’.³⁴ A női kultúrát elgondolhatjuk úgy, mint egymástól eltérő élményeket és jelentéseket generáló kollektív tapasztalatot, amely *sokféleképpen* női szövegeket hoz létre. Sok feminista (és nem feminista) elméletíró próbálta már megfejteni és felfejteni, de mindenekelőtt egyáltalán felfedezni és összeírni azt a korpuszt, ami az írónők – nőírók – női írók *sokféleképpen* női szövegeit fogja egybe. A női szerzőség fogalma azonban rengeteg kérdést vetett fel – hiszen a feminista irodalomkritika számára elgondolhatatlan a női szerző barthesi halála éppen abban a pillanatban, amikor képessé válik a megszólalásra. A legalapvetőbb kérdés mindazonáltal az, hogy miként teremthető meg a női írás (szubjektum)pozíciója egyrészt egy poszt-szubjektuminak kikiáltott korban, másrészt abban a nők számára skizofrén helyzetben, melyet a nyelv, a diszkurzus eleve férfi volta jelent. Abban a folyamatban, amelyet a női szerzőség/női írásmód keresése lezárhatatlan folyamatának nevezhetünk, az

³⁴ Maga a ‘női irodalom’ mint megfogalmazás, megnevezés az angol nyelvű szakirodalomra támaszkodik, hiszen egyrészt nemzetközi viszonylatban is ott vetődik fel először a kérdés az 1970-es, 1980-as években (Gilbert & Gubar 1979, 1985; Showalter 1979), másrészt pedig az 1990-es évektől kezdődően a magyar feminista irodalomelmélet és irodalomkritika is erre az angol nyelvű hagyományra támaszkodik a női irodalom tárgyalásakor (Horváth 2007, 2014; Kádár 2014; Marinovich 1990; Séllei 2002, 2007a, 2007b).

első lépést a női írás hagyományának, maguknak a női szövegeknek a felfedezése jelentette. Erről az alapról lehetett aztán tovább menni a szerteágazó női írás heterogén női szubjektumának elcsúszó jelentései nyomán a diszkurzus fallogocentrizmusának kikezdése, felforgatása felé.

Az alapot tehát a női irodalom elgondolhatóságának megteremtése jelentette, amihez pedig nők által írt szövegek kellettek. A női irodalom ma is használatos fogalma az 1970-es évek domináns angol-amerikai feminista irodalomkritikai irányzata nyomán jelent meg, melynek alapvetését Elaine Showalter *A Literature of Their Own* (1979) című, angol írónők regényeit tárgyaló monográfiája jelentette. A showalteri *günokritika* az autentikus női szerző hangját keresve egy olyan alternatív női kánont állított össze, amely a korábban ismeretlen vagy el nem ismert írónők munkáit fogta egybe, olvasta újra. A női kánon összeállítása és a speciális női hang keresése mellett a günokritika nők által írt szövegek műfaji, stílusbeli, szerkezeti és történeti aspektusait is kutatja, így megmutatva az eltéréseket a hagyományos, férfiszempontú kánonhoz képest. A günokritika által tételezett női irodalom lett az a „jelenség”, amire Althusser fentebb idézett „láthatatlan”-ja is vonatkozhat: a láthatatlan női irodalom mint a látható egyetemes/férfi irodalom része, mely megtiltatott a látvány számára, kitiltatott a látvány horizontjából. Továbbmenve és egyben visszatekintve, Althusser „képzett tekintetről,” „továbbfejlesztett és megújított látásmódról,” „terepváltásról” beszél. A günokritikát pedig éppen az ezekhez hasonló kritériumok (vagy inkább azok hiánya) mentén érték kritikák (Mitgutsch 1997; Moi 1985). Egyrészt igaz az, hogy a günokritika elérte sok elhallgattatott, elfelejtett női szerző (újra)kiadását, illetve felhívta a kritikai figyelmet az irodalom intézményrendszerének magától értetődő ‘egyetemes’/férfi természetére és működésére, amelynek előnyös

hatása ma is érezhető és nélkülözhetetlen. Ebből a szempontból a Showalter nevével fémjelzett gynokritika „női tradíciója” nélkülözhetetlen állomása annak az útnak, amit a feminista irodalomelmélet és a női irodalom azóta bejárt.³⁵ Másrészt azonban a gynokritika túlzott dogmatikussággal, a továbbfejlesztett látásmód hiányában szenvedve viseltetett a női szerzők szövegei iránt: a fő célkitűzés a női hang autentikusságának megtalálása volt, amely – Showalter szavaival – „a nők mindennapi életének és értékeinek családon és közösségen belüli kitágított, társadalmilag meghatározott feltárását jelentette” (Showalter 1979, 29). A női hang autentikusságának, öntudatosságának, autonóm önmeghatározásának, valamint a nők fizikai tapasztalatának hangsúlyozása azt eredményezte, hogy a szerző és regényalak közti különbség tulajdonképpen eltűnt, a reprezentáció valósággá vált, és kisajátította azt magának egyfajta feminista szociológia: így csak olyan női szövegek válhattak (és a jelenre vetítve válhatnak) a kánon részeivé, melyek megfelelnek bizonyos elméleti dogmáknak, s így alátámasztják és megerősítik a teóriát magát.³⁶

Hosszútávon ez a ‘női tapasztalatot’ magától értetődő fogalomként felemelő dogmatikusság igen károsnak bizonyult a ‘női irodalom’ külső, azaz mainstream, tehát a nem feminista kritikusok megítélése szempontjából. A nők által írt szövegek ugyanis bezáródtak abba a négyosztatú kategóriarendszerbe, amelyben a feminista gynokritika a szerző és az olvasó biologizált neme, a szöveg tartalma, vagy a szöveg

³⁵ Ahogy például Patricia Waugh szerint is: „Az ilyen szövegeket mindazonáltal szükséges fázisként kell értékelnünk, válságpontként és ellentmondásként, amely lehetővé tett olyan regénymodellek tudatos kifejlesztését, melyek radikálisabban kérdőjelezik meg a gender és az identitás uralkodó felfogását” (Waugh 2006, 81).

³⁶ Erről lásd bővebben: Mitgutsch 1997. Fontos ugyanakkor megemlíteni Toril Moi Showalter- és gynokritika-kritikáját, mely szembeállítja a liberális-humanista egységes szubjektumot a posztstrukturalizmus textuális terében alakuló, decentralizált szubjektumával, és kimutatja az utóbbi nők számára potenciálisan felszabadítóbb, transzgresszívabb lehetőségeit (Moi 1985, 1-18).

stílusjegyei alapján sorol be egy-egy írást a női hagyományba, azaz a női irodalmi kánonba, és amely kategóriarendszert igen gyorsan (bár kevésbé ünnepélyesen) magáévá tette a mainstream (egyetemes/férfi) irodalom kritikai intézményrendszere. Ez az intézményes kisajátítás súlyos következményekkel járt a női irodalomra nézve, ám ugyanakkor jelentős előnyökkel a status quo fenntartása szempontjából: az eredmény ugyanis nem egy férfi irodalmi tradícióval egyenértékű női irodalmi hagyomány megteremtése lett, hanem egy olyan ‘női szubkulturális irodalom’,³⁷ amely – mivel nők írják nőkről nőknek – nem üti meg az *egyetemes* irodalom esztétikai minőségének mércéjét, hiszen csak „talmi giccset [termel] bizonyos naivabb nőolvasók kedvére” (Alexa 2006a, 190).³⁸ A ‘női irodalom’ alapjelentése így eleve trivializálva van: idetartozik egyrészt minden olyan írás, mely a ‘nőiesnek’ tételezett kultúrához kötődik, tehát érzékeny, finom, emocionális, és az intim szféráról szól; másrészt pedig a

³⁷ A nők irodalmának szubkulturája Showaltertól ered, aki szerint a nők – egységes értékrendszerükből, konvencióikból, tapasztalataikból és viselkedésükből fakadóan – szubkulturát alkotnak a tágabban vett társadalmon belül (Showalter 1979, 11.) Ugyanakkor ez a szubkultúra, ha létezik is, nem a nők mindegyikének szubkulturája, hanem a fehér, angolszász, heteroszexuális, középosztálybeli, tanult nők irodalmi közössége és hagyománya.

³⁸ Alexa Károly megjegyzése, mely a szombathelyi *Életünk* című folyóiratban megjelenő kritikai esszéorozatának egy darabjában íródott le, tulajdonképpen Szabó Magdára *nem* vonatkozik. Hogy érthetőbbé váljon az ellentét, álljon itt az idézett mondat teljes egészében: „Szabó Magda – biztos állíthatjuk – nem részese semmiféle kritikai kánonnak, nem szerepel se »belső«, se »nyilvános« listákon, nem tárgya elemző monográfiáknak, noha senki sem állította-állítja róla, hogy talmi giccset termelne bizonyos naivabb nőolvasók kedvére” (190). Vannak tehát talmi, azaz hamis, múlandó, pillanatnyi kielégülést termelő nők által írt és nőknek szóló giccs-irományok, és van a „régiesen,” „természetesen” vett „klasszikus” „irodalomfelfogás”: olyan könyvek, amelyeket Alexa Károly „igazi élvezettel” olvasott annak idején, melyek „nem tagadják le a világot, mégis öntörvényű mesék; nem kezelik ugyan csupán eszközként a nyelvet, mégis meg vannak győződve arról, hogy az irodalom nem privát tudósítás a nyelvvel való küszködésről, hanem az emberről és az emberért való beszéd” (190). Alexa Károly „irodalomfelfogása” megerősíteni látszik azt a mainstreamnek nevezett, ám valójában a férfiközpontú nézőpontot képviselő véleményt, hogy (1) a női irodalom élményirodalom csupán, illetve hogy (2) amennyiben az irodalom feladata az egyetemes igazság feltárása, akkor a női irodalom mindenképpen az irodalom ellentéte/ellensége.

tartalmi és értékalapon (valamint marketingalapon) szerelmes történeteket tartalmazó bestseller-irodalom. Ilyeténképp az irodalom belső munkamegosztása hozzá lett idomítva a nemek közötti munkamegosztáshoz, s ez egy olyan kettős kritikai mérce alapja lett, mely a viktoriánus kor óta változatlanul tartja magát: vagy ‘férfiasan’ ír a nő, és elveszti nőiességét, vagy ‘nőiesen’ ír, de csak alacsonyabb rendű irodalmat.³⁹ Azaz, ma elég egy szöveget besorolni a női irodalomba, hogy írójának irodalmi képességeit kétségbe vonjuk.⁴⁰

Anna Mitgutsch szerint azonban a nők által írt szövegek „az elbeszélésmód arrogáns félreértésébe” ütköznek: szerinte a biologizált ‘nemnek megfelelő’ nyelv helyett éppen az elbeszélésmódban kell keresni a „specifikusan női esztétika” forrását, hiszen éppen ez a testiséghez, imagináriushoz kapcsolódó, valóságot szubjektíven észlelő–megismerő–kezelő attitűd az, ami a legmarkánsabb eltérést mutatja a férfi látásmóddal szemben (Mitgutsch 1997). A női írás ugyanis rákérdez önmaga szövegiségére és testiségére, míg a férfi nem gondolkozhat saját férfimivoltán, hiszen „az elvezethet ahhoz a számára veszélyes belátáshoz, hogy a férfiassága megkérdőjelezhető, nem természetesen adott” (Schwenger 1979, 621-633 nyomán Menyhért 2000). Mitgutsch érvelése

³⁹ „A viktoriánus női írók kettős kötöttségben találták magukat. Megalázva érezték magukat a férfi kritikusok leereszkedésétől, és minduntalan hangot adtak annak a vágyuknak, hogy nem különleges bánásmódban akarnak részesülni, hanem valódi kiválóságot elérni, ám mindeközben mély nyugtalanság élt bennük amiatt, hogy esetleg nőietlennek tűnhetnek” (Showalter 1979, 21.)

⁴⁰ Kérdés azonban, hogy amennyiben a nők tényleg csak triviális szövegek írására képesek, ha nőként írnak, miért érzi szükségességét a „konzervatív olvasó, aki csak belepillant »a Jelinekbe«, hogy utána visszategye a polcra, s azután kezét feltűnésmentesen kabátjába törölje” – mondja ezt Alexa Károly az irodalmi Nobel-díjat nyert osztrák író, Elfriede Jelinek *A zongoratanárnő*-je kapcsán (Alexa 2006, 8). Hacsak nem azért, mert ez a fajta „fészekberondító”, „rövid időre, ám továbbra is erős fenntartásokkal irodalmi alkotásnak [tekintett] szöveggubanc” képes arra, hogy kikezdje a hagyományos, fallocentrikus narratíváknak azokat az elemeit, amelyek megismétlik és fenntartják a patriarchális értékrendszer hierarchiáját.

nagyban hasonlít Hélène Cixous *écriture féminine*-jére, mi szerint a „nőiségről nőknek majdnem mindent meg kell még írniuk: a szexualitásukról, [...], erotizációjukról, [...], nem a sorsról, hanem az ösztönök, utazások, átkelések, előrejutások, hirtelen és lassú ébredések kalandjáról [...]” (Cixous 1997, 370). Cixous szerint „[l]ehetetlen meghatározni a női írás gyakorlatát, [...] mivel sohasem fogjuk tudni teoretizálni, körülhatárolni, [...] ami nem jelenti azt, hogy ne létezne. De mindig meg fogja haladni azt a diskurzust, amelyet a fallocentrikus rendszer irányít [...]” (Cixous 1997, 367). Cixous (és Mitgutsch) szubjektívást és testiséget középpontba író álláspontja⁴¹ éppen rögzíthetlensége, fluiditása, állandóan elmozduló, de el nem tűnő önreflexivitása miatt meglehetősen nehezen talál talajra abban az egyetemes/férfi irodalmi diszkurzusban, amely a teóriát hangsúlyozza, vonatkozzon az akár esztétikumra, akár elbeszélésmódra, akár formaiságra.

Mégis, ha kiutat kell keresni ebből a helykereső nem(es)-pozícióból, akkor Teresa de Lauretis kevésbé poétikus, inkább pragmatista női/feminista írásgyakorlat-meghatározásához fordulhatunk, ő ugyanis alapvetően megfordítja a kérdésfeltevést (de Lauretis 1987). Szerinte annak a kérdésnek az ismételtetése, hogy vajon létezik-e női/nőies esztétika, van-e külön nyelve a női írásnak, továbbra is bezárva tartja a feminista irodalom-, de innen inkább már reprezentáció-kritikát a ‘mester’ házában, és egyben legitimálja a kultúra azon területeit, melyek alapvető változások után kiáltanak. De Lauretis áthelyezi a hangsúlyt a textualitás esztétikájáról, valamint annak az olvasó szubjektumra kifejtett hatásáról való vélekedésről a befogadás esztétikájára: a szöveg elsődleges tétje maga

⁴¹ Meg lehetne itt említeni Luce Irigaray vagy Julia Kristeva női írásról szóló, a fentiekkel sok hasonlóságot mutató nézeteit is, hely hiányában azonban meg kell elégednem a rájuk való utalással (Irigaray 1985; Kristeva 1997, 327-356).

az olvasó lesz abban az értelemben, hogy kezdettől fogva ott rejlik a szöveg háttérében, beleíródva a szerző ‘tervébe’ és magának az írásnak a folyamatába. Ez a befogadói esztétika már alapvetően politizált, hiszen egy heterogén feminista nő(író)i szubjektumot tételez, aki – foglalja bár el az író, az olvasó vagy a kritikus pozícióját – az osztály, faj, etnikum, nyelv, kor, társadalmi viszonyok, stb. reprezentációi mentén létrejövő szubjektív szemszögből, részleges perspektívából, lokalizált pozícióból beszél.⁴² S amennyiben a heterogén szubjektumokból álló olvasóközönség képzele belekúszik az írás folyamatába – rámutatva arra, hogy az olvasás folyamata egyben birtoklási folyamat is –, egy másik, nyitott, nehezen kisajátítható szöveg jön létre, szemben azokkal a narratívákkal, melyek már bejáratott, túl-sztereotipizált, megszeliidített koncepciókat működtetnek. Egy másik szöveg, mely túlkerül azon a patriarchális diszkurzuson, melyben „nők csendje, hallgatásra ítéltettségé szorosan kapcsolódik a kánonok kérdéséhez, a kánonok zártságához, a férfikánon dominanciájához, a női írók kirekesztettségéhez” (Menyhért 2000). Ez a másik szöveg – a fallocentrikus irodalom Másikja – felvállalva önnön jelöltségét kikezdi a hagyományos, fallocentrikus narratíváknak azokat az elemeit, amelyek az előfeltevések és sztereotípiák ismételtetésével fenntartják a patriarchális értékrendszer nemi hierarchiáját. Így egy olyan írás-folyamat lesz elgondolható, amely az alkotói/befogadói heterogenitás generatív működtetésével felforgatja, átjárja, és átírja a férfikánont, helyébe emeli a megsokszorozódott, decentralizált, többsíkon működő identitás- és társadalmi nemi ábrázolásokat.

⁴² A politizált befogadói esztétikához lásd: de Lauretis 1987, 127-146.; a lokalizált tudáshoz lásd: Haraway 1988, 575-599.

De ne szaladjunk ennyire előre. Előbb a magyar sajtóközéletből vett példával illusztrálnám a fent körüljárt vita hevességét, ami a nyugati diskurzusban a 2000-es években már elhalkulni látszott, Magyarországon azonban sokszor (minden lehető esetben?) vívtak heves (szó)csatákat miatta mind az írók, mind az irodalomelmélet-írók és irodalomkritikusok. Tehát a kérdés: Magyarországon kinek mit jelent és miért az, hogy női irodalom, illetve hol van a helye – ha van egyáltalán – a nőknek a hazai irodalomban?

3.2. Az ÉS-vita, avagy mi borul, ha kiborul?

A fent feltett kérdésre adandó egyik lehetséges válasszal vissza is kanyarodok a férfi irodalomkritika feminista kritikájához, az irodalom- és kultúrapolitika nemi kódoltságú előítéleteinek feltérképezéséhez, és megkísérlem az irodalmi kánon alapját képező, sokszor kimondatlanul férfiszempontú értékítéletek kibillentését. Ehhez kiváló terep az *Élet és Irodalom* hasábjain 2003-ban lezajlott, ridikül-vitaként elhíresült írói szócsata, amely kiváló lehetőséget ad egy žižeki *szimptomális*, kritikai olvasatra: ennek a kritikai olvasatnak a célja a ‘hivatalos’ szöveg töréseibe, botlásaiba, ürességeibe, el- és kiszólásaiba nézve felfejteni a szövegnek önmaga előtt elfedett, eltagadott patriarchális elfogultságait (Žižek 1994, 10). Hiszen, ahogy arról P. Balogh Andrea is ír, „jelenleg is egy férfi-orientált, a nemek közötti viszonyokat hierarchikusan elrendező nemi ideológia mentén alakulnak az esztétikai normák, és a hivatalosan elismert értelmezési eljárások” (P. Balogh, 2005, 81). Az ÉS-vitán belül kimutatható elfogultságok, előítéletek, se nem semleges, se nem tárgyilagos értékítéletek egyrészt vonatkoznak a feminista irodalomkritikára, másrészt az írók és női irodalomkritikusok nyilvános megszólalási lehetőségeire, harmadrészt pedig az irodalom- és kultúrapolitika egyértelműen beazonosítható kétosztatú nemi kódrendszerére.⁴³ Az ÉS-vita elemzése egyrészt jól demonstrálja a nőírók diszkurzív pozícionáltságáról írott

⁴³ Az ÉS-vita egy igen beható elemzését lásd: Séllei 2007, 130-139.

összefoglalót, másrészt előreutal a *Kitakart Psziché* antológiásorozat sajtórecepciójának vizsgálatára.

A ridikül-vitaként emlegetett cikkváltást⁴⁴ Németh Gábor *Ex Librise* indította el, amely az *Élet és Irodalom* szokásaihoz híven négy könyv (Bódis Kriszta, *Kemény vaj*; Erdős Virág, *Másmilyen mesék*; Esze Dóra, *Bodzagőz*; Nagy Gabriella, *Idegen*) kisrecenzióját tartalmazza, egy ötödik könyvet választva kiindulópont vagy keret gyanánt (Németh 2003a, 23). A keret a 2003-as könyvhéten frissen megjelent *Egytucat. Kortárs magyar írók női szemmel* című tanulmánykötet, melyben női irodalomkritikusok írnak férfi írók (ami sajnos tautológiának tűnik így két szóban írva) műveiről (Dánél, Keresztury & Körösi 2003). A szerkesztők saját bevallott célkitűzése szerint a kötet arra tesz kísérletet, hogy – nagyobb teret adva női irodalomkritikusoknak – változást generáljon a magyar irodalom genderszempontról egysíkú terepén.⁴⁵ Németh Gábor, előbb meglepődve azon, hogy „a szerkesztők szerint az író szó eleve hímnemű”, indokolatlannak, illegitimnek ítéli a szöveggyűjtemény szerkesztői elvét, melyet háromszorosan is diszkreditál. Egyrészt azért, mivel szerinte nem „életszerű” az, hogy a „magyar nyelvű irodalomkritikai és -elméleti diszkurzust [...] leuralták a macsók”, effajta „emancipatorikus törekvésről” – vagyis hogy a „csajok” falanxot csináljanak – szó sem lehet. Másrészt, mivel a szöveggyűjteményben szereplő szerzők közül csak

⁴⁴ A ridikül-vitához összesen nyolc szöveg sorolható, kettő Bán Zsófia, kettő Németh Gábor, és egy-egy szöveg Falcsik Mária, Keresztesi József, Kiss Noémi és Kovács András Bálint tollából.

⁴⁵ Az *Egytucat. Kortárs magyar írók női szemmel* Dánél Mónika, Keresztury Tibor és Körösi Zoltán szerkesztésében jelent meg, és tizenkét kortárs magyar kritikusnő kortárs magyar irodalmi művekre vonatkozó elemzését tartalmazza. Az elemzett irodalmi művek szerzői között ott van Kemenes Géfin László, Szijj Ferenc, Háy János, Pályi András, Márton László, Nádas Péter, Kertész Imre, Esterházy Péter, Bodor Ádám, Garaczi László, Kukorelly Endre, valamint Parti Nagy Lajos. A tizenkét elemzés kritikusnője pedig Dánél Mónika, Gács Anna, Hansági Ágnes, Horváth Györgyi, Kerekes Amália, Kiss Noémi, Menyhért Anna, Selyem Zsuzsa, Sz. Molnár Szilvia, Szilágyi Zsófia, Török Dalma, illetve Zsadányi Edit.

hárman képviselik a feminista irodalomkritikát, – vagyis csak három „virtigli feminista” volt kapható egy effajta vállalkozásra – hiábavaló nekik könyvet szerkeszteni. Harmadrészt pedig azért, mert a nők nem „olyan szexi” módon írnak férfiakról, mint ahogy azt férfiként el lehetne várni – ráadásul Németh maga se fért bele a tucatba, noha ő is kortárs író.⁴⁶ Így Németh Gábor – minden bizonnyal pusztán a tartalomjegyzék és a szerkesztői előszó alapján – úgy dönt, hogy egy (csaknem) feminista próbálkozás miatti kritikusi felháborodottságát (?), irritáltságát (?) lenyugtató, „a könyvet büntiből egérpadnak [használva]” „Négyelés – Kortárs magyar nőírók férfi szemmel” alcímen megírja élete „első maszkulinista irodalomkritikáját” (Németh 2003a, 23).

Érdemes egy pillanatra megállni az *Élet és Irodalom* kisrecenzióit összegyűjtő „ex libris” megnevezés és Németh Gábor „maszkulinista irodalomkritikája” közötti összefüggésnél, mégpedig annak a ma már nemigen használatos gyakorlatnak a fényében, melyet hagyományosan az „ex libris” fogalom jelentett. Az *ex libris* megnevezés tulajdonképpen beragasztott könyvjegyet vagy pecsétet takart, melyet gyűjtők használtak a tulajdonukat képező könyvek megjelölésére. Az *ÉS*-beli kisrecenziók tehát „ex libris” jelölik meg azokat a könyveket, melyeket a recenzensek rövid kritikai elemzésük tárgyául, kritikájuk birtokául választanak. Az ártatlannak tűnő megjelölési aktus azonban ideológiai tartalommal megterhelt jelentést vesz magára abban a pillanatban, amikor a maszkulinista irodalomkritika égisze alatt megjelennek a pecsétek, a „hajdani »ex librisek« angyalai [...] kivont karddal, távolba mutató, intő ujjal, sötét sugaras ég alatt, roskadozva a súlyos tartalmaktól” (Erdély

⁴⁶ Hiszen „[v]ajon mi indokolhatja, hogy egy látszólag irodalomelméleti ambíciójú szöveggyűjtemény legfontosabb szerkesztői elve az legyen, hogy nők írjanak bele férfiak műveiről?” (Németh 2003a, 23)

1995, 103). Németh Gábor „Négyelés – Kortárs magyar nőírók férfi szemmel” alcímmel megjelölt maszkulinista irodalomkritikája nem egyszerűen megjelöli, hanem lényegében megbélyegzi, billoggal látja el az általa kiválasztott négy könyvet, és ezzel együtt a négy írónőt – s voltaképpen a női irodalom egészét – is: az Erdély Miklós által megidézett hajdani „ex librisek” pecsét-angyalainak kivont kardja, intó ujja azokra a sötét és súlyos fallocentrikus hagyomány-tartalmakra mutat vissza, retorikailag azokat a hagyomány-tartalmakat állítja ismét helyre, melyek az egyetemes emberi tapasztalatról szóló irodalom védőpajza alatt, a patriarchális értékrendszer védelmében mindig is megtagadták az irodalmi (vagy bármilyen művészeti) létet a női alkotóktól.

Németh Gábor írását Bán Zsófia *A modor mint generátor* címmel adott válaszában „nyegle, semmitmondó, odakent, minimálisan sem argumentált [»kritikának«]” minősíti, azonban éppen az arrogáns nyeglesége és odakentsége az, ami sokat mond (Bán 2003a, 2). Éppen ez beszél a kritikus egyértelműen szexista pozíciójáról, melyet megpróbál a sztereotíp, vagyis az ismert, bevett, társadalmilag elfogadott, otthonos viccek mögé rejteni. Németh élcelődései, viccelődései – melyekben ott van a „többi kan”, a „normális hímnemű”, a „bolond nő”, és ott vannak a „szadista stricik és perverz legények”, az intézetis „lyányok”, a „hülye férfiak” és a tiktakot bedobáló szentimentális titkárnők, de van ott még „kölcsonzótt maskara”, „fincsi cucc”, friss „szájíz” és „cuki kalap” – egyértelműen kijelölik a nemekről való beszéd helyét és módját a patriarchális társadalmi szerződésben: ezt ugyanis csak triviális, elkent, komolyságot nem igénylő, de mindenképp lejárató módon lehet megtenni, és csak „női szerzők” könyvei kapcsán. Így létrejön egy olyan irodalomkritikai diszkurzív tér, amelyben az író nő definíciója egyrészt a

patriarchátus-termelte sztereotípiákon keresztül, másrésről pedig a maszkulin tekintet által fetisizált női testrészeken keresztül épül fel.

Mivel „a nők az irodalmat [...] csak személyesen, magukra vonatkoztatva képesek elgondolni,” (Lipking 1983, idézi Menyhért 2000) a kritikus csak „olvasgatja” a könyvet komoly elemzés helyett, s ezzel a gesztussal megmutatja a „női szerzők” helyét. Hiszen a nők Németh Gábor szerint vagy szappanoperát írnak (Esze Dóra, *Bodzagőz*; Nagy Gabriella, *Idegen*), vagy világjobbító szentimentális szándékuktól vezérelve túlírják a történetet (Bódis Kriszta, *Kemény vaj*), vagy pusztán az a jó a könyvben (vagyis a borítótér, az illusztráció, és „az ál-debil narráció eredetije”), amit férfiak csináltak (Erdős Virág, *Másmilyen mesék*). Magának a recenzióknak a nyelvezete is – összefüggés nélküli mondatok és bekezdések, félbehagyott gondolatfutamok, töredezettség, egymondatos paragrafusok – élcélődés kíván lenni azon, amit a recenziós ‘női írásmódnak’ vélhet.⁴⁷ Ezen a ponton ugyanakkor Németh még egy lépéssel tovább megy, amikor a kritika záró akkordjában kijelenti, hogy szerinte a női szerzők annyiban hasonlítanak csak egymásra, hogy „ha úgy hozza a szükség, a másik ajtón mennek be” (Németh 2003a, 23). Ezzel a félmondattal nem egyszerűen leredukálja az (író)nőket a testre, a biológiailag adottnak gondolt nemre, a természetre, hanem még a biologikumon belül is az abszolút Másik, a testi szenny, azaz a kristevai *abjekt* dimenziójába utalja a nő(író)k közötti

⁴⁷ Ennek elgondolására végezhetünk egy gondolatkísérletet: helyettesítsük be a következő, P. Balogh Andreától vett idézetbe a „feminista irodalomkritika” helyébe a „női írásmódot”: „A magyar (főként férfiakból álló) „szakmai” közönség a nyugati feminista irodalomkritikáról előbb hallott (ezt-azt) az összefoglaló tanulmányokból, mint hogy a nyugati feminista elmélet(ek)et megismerte volna kulturális elhelyezkedésükben és történetiségükben. [...] Bár korántsem tűnik így tisztázottnak, hogy mit takar pontosan a feminista irodalomkritika fogalma, mégis annak »szakmai« elutasítása többnyire a következő érvek (*előítéletek?*) felsorakoztatására korlátozódik: »Politikus«, »ideologikus«, »elfogódott«, »arrogáns«, »reduktív«, »nem irodalmi olvasat«, »számításon kívül hagyja az esztétikai szempontokat«” (P. Balogh 2005, 83).

közösséget, végérvényesen kilökve őket a férfiak birodalmának számító kultúra szférájából.⁴⁸

A legsokatmondóbb, legszexistább metafora Németh szövegében mégis a „[k]iborult a ridikül. Mégsem nevetséges” (Németh 2003a, 23). Különösen azért sokatmondó, és azért nem nevetséges, mert Németh Gábor vitabeli második megszólalásában ugyanezzel a képhasználattal zárja írását: „A ridikülért bocs. Nyilván sértő, ha ennyien haragszanak érte. [...] Szomorúan teszem hozzá, mert úgyse hiszi majd el senki, az úgynevezett valóságban egyenesen imádom, ha kiborul egy ridikül” (Németh 2003b, 14). Ahogy Séllei Nóra is mondja, ezt az egyet „mindenki készséggel el is hiszi” Németh Gábornak (Séllei 2007, 138). Mert mit jelent az, ha kiborul egy ridikül? Ha csak a hétköznapi élményre gondolunk, egy retikül (ridikül) kiborulása, amiben általában benne van egy nő minden intim kelléke a rúztól és púdertől kezdve a tamponig és betétig, nyilvános megszégyenülést, mert szexualitásának közszemlére tétele jelenti. De ha még további igazolás is szükségeltetik, a ridikül kiborulásának metaforikus jelentését még Freud is úgy ‘fordította le’, mint a női nemi szerv közszemlére tétele.⁴⁹

Bán Zsófia már említett írásában Németh Gábor „modorát” szellemesen megidéző stílusban, bár kétségtelenül fokozott indulatokkal, egy Némethével ellentétes gender-szempontú olvasatot kínál a vitát

⁴⁸ Hogy mit jelent az abjektált testi szennynek, a test megszenteltetésének, a Másiknak az énről való leválasztása? „Iszonyodni egy falat ételtől, egy darabnyi szennyből, hulladéktól vagy ürüléktől. A görcsök és a hányás, ami védelmez. Az undor, az öklendezés, ami egyszerre taszít a tisztátalanság, a szenny, a trágya felé és fordít el tőle. A kiegyezés, árulás közepében való részvét szégyene. Az ígézően bénító kezdet, ami felénk vezet és elválaszt tőlük” Kristeva 1982, 2).

⁴⁹ „Ezekben a napokban [Dóra] ugyanis egy olyan kis retikülfélét hordott, [...] amely éppen akkor jött divatba. A díványon fekve, miközben beszélt, ezzel a táskával játszott; kinyitotta, egyik ujját beledugta, majd újra kihúzta, és így tovább. [...] Dóra kétlevelű retikülje [...] nem más, mint a női genitálé helyettesítője [...]” (Freud 1993, 73-74).

megindító recenzióhoz, és megpróbálja felhívni a figyelmet az irodalomról való beszéd diszkurzív terének férfiak általi kisajátítására, avagy Németh bántó, mert szlengszerűségével lealacsonyító szóhasználatával élve „leuralására”. Bán írása Keresztesi Józsefet is válaszra sarkallja az *ÉS* soron következő számában. Keresztesi tudja, Németh

mit és miért gondol a tárgyalt kötetről, nem maszatolja el a saját álláspontját. Az Ex Libris rovat szűkre szabott terjedelmében nem könnyű feladat negatív kritikát írni, és véleményem szerint Németh Gábor ezt a feladatot példaszerűen teljesítette. Az, hogy gyakran él metaforákkal (»Kiborult a ridikül«), nem teszi pontatlanná vagy megalapozatlanná a szövegét.

(Keresztesi 2003, 2)

Lehetne mondani, hogy úgy tűnik, a férfi kritikusoknak is állítaniuk kellene egy falanxot. Hiszen Keresztesi szemszögéből Németh írása csupán „tréfásan macsó hangütés”, s Bán Zsófia félreérti azt, indokolatlanul tesz indulatos feminista kirohanást ellene, mert képtelen a vita „diszkurzív”, azaz az ő macsó érvrendszerüknek megfelelő rendezésére. Amire azonban ez a kétkulacsosság rámutat, az a patriarchátus ideológiai rendszerében természetesnek és magától értetődőnek vett értékek ideologikus, lealacsonyító, diszkriminatív jellege, illetve a diszkurzív tér egyoldalú kisajátítása: hiszen az, hogy ki és mivel viccel, valamint hogy ez a viccelődés ki(k)nek a kárára történik, – vagy másképpen, „hogy [...] ki nevet össze kivel és min,” (Bán 2003b, 14) – az természetesen hatalmi kérdés. Ahogy Kovács András Bálint is írja, szintén Németh-írás okán, „[a] bensőséges és bennfentes cikizés mindig erős csoportképző és megtartó erő, mivel az összetartozást és az ellenfél kilétét evidenciának és nem argumentálandónak tekinti. A jól poentírozott glosszák és kritikák valójában egy érzületet fogalmazznak meg: mi jók vagyunk, azok meg mind

hülyék vagy gazemberek” (Kovács 2003, 13-14).⁵⁰ Falcsik Mária hozzászólása egyértelműen megmutatja, hogy a nőknek (mint irodalomkritikusoknak, mint íróknak, mint nőknek) a hatalmi játéktér melyik terét kell a legkevésbé sem játékosan elfoglalniuk:

Kedves tollforgató lányok, ha már egyszer bejöttünk a pályára és lökdösődünk, ne csodálkozzunk, ha a fiúk e nagy nemi demokráciában kissé fiúsan löknek vissza. Higgyétek el, ez a (kölcsonös!) csúfolódás csak jót tehet a vérkeringésnek, de kérlek, egyikőtök se vegye oly komolyan, hogy a fiúk valami más, az ügytől független sérelmet véljenek felfedezni felháborodásotok mögött – vagy ami még rosszabb: egyszer csak eltanácstalanodjanak e téren is, mint már annyi másban, és elkezdjenek nagyon udvariasak lenni a „női írásokkal”. Mert az lesz majd a nap, amikor a nemi diszkrimináció valóban létrejön a magyar irodalomkritikában.

(Falcsik 2003, 13-14)⁵¹

⁵⁰ Nagyban egyetértek Kovács András Bálint akár foucault-inak is tekinthető meglátásával, ahogy jegyzetének egyéb pontjaival is, ahol azt a kérdést feszegeti, hogy a magyar közbeszédben vajon mennyire megengedhető, „hogy valaki nemi, faji, vallási hovatartozása miatt nyilvános gúnyolódás céltáblájává” váljon. Annyit azonban megjegyeznek, tudatában annak, hogy Kovács András Bálint talán a (nemzetközileg is) leg(el)ismertebb magyar filmesztéta – pontosabban éppen emiatt: abból, hogy az ő, tehát egy férfi tudományos körökben és közéletben legitim szaktekintélye (vagyis egy „erősebb lény”, lásd: 46. lábjegyzet) kellett ahhoz, hogy Németh Gábort (és Keresztesi Józsefet is) helyreutasíthassa és megvédje, pártfogásába vegye a nőket mint a diszkrimináció „gyöngé” áldozatait, ismét csak pontosan látszik a diszkurzív tér és a társadalmi szerződés hierarchikus, fallocentrikus elrendezése. (Ugyanakkor sajnos azt is meg kell jegyezni, hogy bárhonnan is származott a helyreutasítás, nem ért célt.)

⁵¹ Falcsik Máriát olvasva azt hihetnők, hogy időutazáson veszünk részt, hiszen ez a fennálló patriarchális társadalmi rendet igazoló, sőt védelmébe vevő passzus akár egy Jókai regény hősnőjének a szájából is elhangozhatott volna. Ennek igazolására hadd idézem itt Köcserepy Eveline egyik férfiszeraplóhoz intézett szavait Jókai egyik regényéből, a *Kárpáthy Zoltán*ból: „Hibásan fogja ön fel az életet, uram. Nőnek nincsen saját sorsa; mint gyermek, mint leány, mint feleség mindig idegen akarathoz van kötve, sőt egész életfolyama szenvedőleges hatása alatt áll másoknak, kikre gyakran alig van egyéb befolyása rokonszenveinél. A férfit férfivá neveli a világ, saját maga, a nőt szülői, nevelői, férje. És ez így van helyesen, lélektanilag. Amely nőt a világ neveli, azt rendesen el is rontja, s amely nő önmagát neveli, az aligha tud boldog lenni; mert a nő boldogsága éppen gyöngeségében áll s azon öntudatban, hogy nálánál erősebb lények őt pártolják, védik, szeretik, mert gyöngé” (Jókai 1971, 87-88). Ennek fényében már egyáltalán nem hangzik meglepően Falcsiktól az a kiszólás, hogy ugyan „mi a fene olyan sértő abban a »kiborult ridikül«-ben, ami a maga nemében tényleg metaforának tűnik, s ráadásul a kedvesebbek közül valónak?” (Falcsik, 2003, 13-14).

Hosszasan lehetne még elemezni a ridikül-vitát, ám jelen írás céljait ez a korántsem teljes olvasat is képes megfelelően illusztrálni, és általa közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy Magyarországon a 2000-es évek közepén kinek mit jelent és miért az, hogy ‘női irodalom’, illetve hogy hol a helye a nőknek (ha van egyáltalán) a hazai irodalomban? Az *ÉS*-vitában résztvevők közül Németh Gábor, Keresztesi József, Falcsik Mária – és bizonyos értelemben Kovács András Bálint – megszólalásai képviselik azt a ‘hivatalos’ beszédmodot, amely a természetesnek elfogadott reprezentációkon és magától értetődőnek vett háttértudáson alapszik a nők és a férfiak világban elfoglalt és elfoglalható helyét és szerepét illetően. A ‘hivatalos’ szöveg szimptomális olvasata ugyanakkor azt mutatja, hogy a *természetesnek elfogadott és magától értetődő* reprezentációk és háttértudás valójában egy ideológiával átítatott reprezentáció részei – olyan ideologikus reprezentációk, amelyek az idők során ideológiától mentesnek látszó hétköznapi józan ésszé alakultak (Fairclough 1995). A szimptomális, vagy kritikai, olvasat pedig pontosan azokra a szimbolikus törésekre, el- és kiszólásokra mutat rá, amelyek a magyar irodalmi és közéleti diszkurzus szexista előítélet-rendszerét alkotják. Az *ÉS*-vita alapján ugyanis elmondható, hogy a magyar diszkurzív tér elrendezése egyelőre nagyon nehezen tudja beengedni, elfogadni a patriarchális „törvény [nők általi] megszegését, a nyelv széttörését, és egy olyan sajátos diszkurzus létrehozását [...], amely közelebb van a testhez, az érzelemhez és a társadalmi szerződés által elfojtott kimondhatatlanhoz” (Kristeva 1997, 342). A nőirodalom marginalizált, devalváló irodalomként kebeleződött be a patriarchális kánonba. S erről a periferikus, külső peremről, ahová a rendszer pozícionálta, nagyon nehéz az elmozdulás,

mivel az egyetemesnek tettetett és normatív férfi-irodalomnak szüksége van rá, hogy hozzá képest központként meghatározhassa magát.

Hogy a 2000-es évek első évtizedében lehetséges a 'haladó' szellemiségűnek ítélt, legolvasottabb magyar irodalmi és közéleti lapban a női írók és kritikusok vonatkozásában (vagy inkább rovására) a fent elemzett szexista metaforákhoz hasonló kifejezésekkel élni, és hogy az effajta „jópofa macsózáshoz való jogot” (Kovács 2003, 13-14) van, aki meg is védi, megmutatja, mekkora utat kell még megtennie a feminista irodalom- és kultúrakritikának ahhoz, hogy kibillentesse a fallogocentrizmus rendszerét a saját maga teremtette hierarchiában elfoglalt, természettől fogva adottnak tekintett vezető pozíciójából. A *Kitakart Psziché* antológiák szerkesztői és írói éppen ezt a feladatot vállalták magukra azzal, hogy beszüremkedve a diszkurzus alakításának pozíciójába, kísérletet tettek a női lét különböző, összetett, mindenkor heterogén tapasztalatának és elcsúszó jelentésmezőinek írásba, irodalomba foglalására. De ezt a szerepet töltik be azóta is az antológiák utóéletét vizsgáló–alakító irodalomkritikusok és irodalomelmélet-írók is, akik, mint jelen munka írója is, igyekeznek feltárni azokat a hatalmi működéseket, amik miatt a nőirodalom a *női irodalom*, a *nőies irodalom*, a *nőcis szöveg(él)és* (Kérchy & Koller 2007, 57) szinonimájává torzul a magyar hétköznapi beszédben és elit akadémiai diszkurzusban egyaránt.

3.3. Bevezetés a szexista beszédmódba

Amint a fenti „ridikül-vita” megmutatja, a magyar társadalmi, tudományos és politikai közegben az 1990-es évek eleje óta egyre intenzívebben jelen lévő feminizmusnak a 2000-es évek közepére sem sikerült megszüntetnie azokat az előítéleteket, ellenérzéseket, megbélyegzéseket, amelyek elsősorban a feminizmussal nyíltan azonosuló nőknek szólnak, a sztereotípiák működés módjának megfelelően azonban képesek a nők összességét bevonni a negatív megbélyegzések hálójába. Az is említésre került már, hogy az irodalom külpolitikájának területén mozgó vizsgálódás lehetőséget ad egyrészt az irodalomkritikai beszédmódok (szalonképességtől függően láthatatlan/kimondatlan – látható/kimondott) nemi kódoltságának kimutatására, ami igen fontos a szexizmusról folyó diskurzus tekintetében, másrészt pedig magyarázatot adhat a nyugatról érkező feminista elméletek magyarországi negatív megítélésére, elszigetelésére, kirekesztésére. Az irodalomkritikai beszédmódok nemi kódoltsága mentén pedig eljuthatunk a nők magyar irodalomban elfoglalt és elfoglalható helyéhez. A burkolt előfeltevések és értékítéletek felfedése ugyanis megmutatja, hogy kik az irodalmi kánon kapuőrei, és milyen indokok mentén, milyen retorikai eszközök használatával engednek be vagy zárnak ki egyéneket a kánon intézményéből, milyen logika mentén képződik meg a kánon szükségessége maga. Ahhoz azonban, hogy hozzáférést nyerjünk a nemi kódok bújtatott működéséhez és a szexizmus

időnként álcázott diszkurzusának felfejtéséhez, szükséges annak kifejtése, hogy mit is értünk pontosan szexista beszédmod alatt.

Sara Mills (2008) úgy fogalmaz, hogy a szexizmus felöleli mindazokat a gyakorlatokat, amelyek során az aktor a társadalmi nemet, pontosabban a nőiséget helyezi lejárató, leértékelő módon előtérbe egy olyan helyzetben vagy kontextusban, ahol egyáltalán nem az számít a legalapvetőbb kiemelendő tulajdonságnak, azzal a lényegi kitételrel, hogy a szexizmus soha nem tekinthető csupán egyéni hibának, a beszélő elszólásának. Mills szerint a szexizmus forrása tulajdonképpen egy sokkal szélesebb körű társadalmi gyakorlat: ez a fajta kirekesztő beszédmod a hatalomnak azokból az intézményesített egyenlőtlenségeiből származtatható, amelyek meghatározzák, hogy kinek van hozzáférése bizonyos pozíciókhoz és erőforrásokhoz, s ennek révén kik záródnak ki ezekből a pozíciókból és erőforrásokból. Deborah Cameron szerint egy patriarchális kultúrán belül minden beszédaktust a férfiak és nők között fennálló erőviszonyok kontextusában kell értelmezni. Ha pedig így teszünk, be kell látnunk, hogy valamennyi beszédaktus könnyen alkalmas (és alkalmazható) lehet a szexista interpretációkra (Cameron 2006, 16). Vagyis azt mondhatjuk, hogy a nyelv a fogalmak jelentése feletti küzdelem terepeként is leírható: egy olyan küzdelem terepeként, ahol a felek (jelen esetben a férfiak a nők ellenében) azért küzdenek, hogy az adott intézményben (jelen esetben az irodalomban) kinek milyen jogai vannak bizonyos beszédmodokra. Ez a küzdelem azonban nemcsak magát vagy nemcsak egyszerűen a nyelvet érinti, azaz a szexizmusnak nem kizárólag nyelvi aspektusa van. Ide tartozik valamennyi nőkről és férfiakra szóló hiedelemrendszer vagy diszkurzus, amelyek aztán a nyelven keresztül közvetítődnek a társadalmon belül, és hagyományozódnak tovább

generációkon keresztül. Ez az áthagyományozódás azonban nem jelenti azt, hogy a szexizmus kifejeződési formái, nyelvi fordulatai a történelmen kívül helyezkednének el és változatlanok volnának. Ezzel pontosan ellentétes folyamatról van szó: a történelmi korok és kultúrák változásával nemcsak maguk a szexista társadalmi gyakorlatok és beszédmódok, de a szexizmus interpretációi is lényeges változásokon mennek keresztül. Éppen ezért érvel Mills a szexizmus társadalmi és lokalizált modelljének használata mellett:

Ami mellett én érvelek, az egyszerre a szexizmus egy sokkal inkább társadalmi modellje (azon diszkriminatív attitűdök leírására, amelyek olyan intézményi kontextusokban jönnek létre, ahol jellemzőek a hozzáféréssel és a hatalommal kapcsolatos konfliktusok) és egy sokkal inkább lokalizált modellje (miként vagy miként nem értelmeződik szexistaként egy adott szó vagy kifejezés egy adott kontextusban adott olvasók vagy hallgatók számára).

(Mills 2008, 4, saját fordítás)⁵²

A szexista beszédmód ilyen társadalmi és lokalizált modellje lehetőséget ad arra, hogy mikroszinten, vagyis a beszélő szintjén azonosítsuk egyrészt a szexizmus kifejeződési módjait, másrészt a különböző, egymással nem mindig összhangban lévő interpretációs vagy válaszlehetőségeket, majd erről a mikroszintről nézve mutathassuk meg a szélesebb társadalmi folyamatokban, azaz a makroszinten megnyilvánuló diszkriminációs metódusokat. Mint ahogy arra már utaltam, ehhez a makroszintű vizsgálathoz nem elegendő a kontextusukból kiragadott nyelvi kifejezések izolált elemzése. Amennyiben a szexizmus működési módjait a mikro- és makroszint közötti összefüggésrendszerben szeretnénk feltárni, a

⁵² [„What I am arguing for is, at one and the same time, a much more social model of sexism (to describe discriminatory attitudes which develop within institutionalised contexts where there are conflicts about access and power) and also a more localised model of sexism (how this particular word or phrase is or is not interpreted as sexist within this particular context by particular readers or hearers).”]

diszkurzus szintjén kell mozognunk, mégpedig a butleri értelemben vett, performatív módon működő diszkurzus szintjén. Itt a diszkurzus olyan társadalmi gyakorlat, amely adott hatalmi viszonyok erőterében a kimondás, megnevezés által hoz létre valami mást. Ez a diszkurzus általi konstituálódás tulajdonképpen a performatív ismétlődés, citálás folyamata: „a performativitást nem egyetlen és szándékos »cselekedetként« kell elgondolni, hanem egyfajta ismétlődő és felidézhető gyakorlatként, amely révén a diskurzus létrehozza az általa megnevezett effektusokat” (Butler 2005, 16). A szexizmust is a performatív ismétlődés folyamatának egy eseteként kell tekintenünk.

Mivel a diszkurzusok kulcsszerepet játszanak a mind a női, mind a férfi identitások konstituálódásában/artikulálódásában és folyamatos alakulásában, s mivel a diszkurzusok a hatalmi pozíciókért és erőforrásokért folyó harc terepei, ezért fontos, hogy megvizsgáljuk azokat a diszkurzív gyakorlatokat, amelyeken keresztül létrehozzák és működtetik a nőkkel azonosított tevékenységekhez kapcsolódó lealacsonyító és trivializáló beszédmódokat, azaz a szexista diszkurzusokat. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a szexista beszédmód nemcsak ‘hallható’ formában jelentkezhet: Mills megkülönbözteti egymástól a nyílt (vagy direkt) és a burkolt (vagy indirekt) módon artikulálódó szexizmust. A nyíltan szexista beszédmód egyértelműen kimutatható az olyan nyelvi jelölők vagy előfeltevések használatán keresztül, amelyek történetileg a nőkkel kapcsolatos diszkriminatív véleményekkel azonosítottak, és amelyek a férfiakhoz képest a nőket mint alacsonyabb rendűek csoportját láttatják (Mills 2008, 11).

Szexizmusnak az olyan hátrányos megkülönböztetést nevezzük, amelynek alapja az illetőnek az egyik nemhez való (feltételezett) tartozása. A szexizmus

elméletileg lehet nő- és férfiellenesség, a mindennapi életben azonban a nőellenességgel jóval gyakrabban találkozunk. [...] A szexizmus szociálpszichológiai szempontból hasonlóan működik, mint az etnikai, vallási hovatartozás alapján kialakuló rasszizmus, illetve a szexuális preferenciákon alapuló gyűlölködés, a homofóbia. Alapja egy érzelmi-értelmi elemeket tartalmazó negatív attitűd az adott csoporttal szemben. Ezek alapján sértegetik, különböztetik meg hátrányosan, sőt, támadják meg a csoport tagjait. A negatív beállítódás által motivált cselekvések tovább erősítik az előítéletet. Ennek az az egyik oka, hogy a hasonlóan gondolkodó társakkal végrehajtott tevékenység közöttük csoportképző és motiváló erőként hat. A szőke nős vicceket mesélő, kolléganőknek jól »beszóló« férfi kollektíva jól érzi magát együtt, viccesnek tartják magukat, ez pedig tovább erősíti előítéleteiket.

(Huszár 2009, 95)

Az amerikai és angol feminizmus második hullámának egyik legfontosabb célkitűzése az 1970-es évek során éppen ennek a nyílt szexizmusnak a felszámolása volt; a küzdelem pedig annyiban eredményesnek bizonyult, hogy a 2000-es évekre stigmatizálódott ez a fajta nyíltan diszkriminatív, offenzív és degradáló beszédmód a legtöbb nyelvhasználó körében. A nyíltan szexista beszédmód megbélyegzése azonban utat adott a burkolt szexizmus használatának. Ezt a fajta burkoltan működő, de ettől függetlenül a nők szempontjából nem kevésbé diszkriminatív nyelvhasználatot előszeretettel alkalmazzák különféle sajtóorgánumok, rádiós és televíziós műsorok. Ennek egyik eklatáns példája a fentebb elemzett *ÉS*-vita is.

Felmerül természetesen a kérdés, hogy miként is lehet erre a beszédmódra reagálni. Jane Sunderland szerint a szexizmusra többféle válaszlehetőség is létezik. Vannak, akik számára ez a fajta beszédmód bántóan hat, mások számára ugyanakkor lehet nevetés és/vagy megerősítés (*empowerment*) forrása, amennyiben a szexista diszkurzus folyamatában

stratégiai kisajátítás révén felülírják az eredetileg szexista terminus vagy kifejezés jelentését (Sunderland 2004, 194). Egyet kell értenem azonban Mills-szel, amikor kétségbe vonja a Sunderland által megerősítő (*empowering*) hatásúnak tételezett szexista vicceken való nevetést: szerinte ugyanis a szexizmus „elkövetőjével,” a verbális agresszorral való illetén összekacsintás éppen azt a heteroszexista rendet tartja fenn, amely táptalajt biztosít a szexista viccek számára.⁵³ S mivel a viccekkel szembeni tiltakozás meglehetősen nehéz, főként, ha nem szeretnénk magunkra vállalni azt a negatív diszkurzív pozíciót, amely a burkolt szexizmus következő megoldásaként humortalan kékharisnyáknak tüntet fel,⁵⁴ a Sunderland által megerősítő hatásúnak tételezett, de inkább egyszerűen

⁵³ A szexizmus, a szexista viccek nagyon is véresen komoly következményekkel járhatnak: „Néhány vicc önmagában természetesen nem képes arra, hogy emberek egész csoportját dehumanizálja, még ha gazdaságilag/társadalmilag hátrányos helyzetben lévő csoportról van is szó. Azonban ha a viccekben, a pornográf ábrázolásokban, a hirdetésekben, a médiában, a filmekben, a könyvekben, és így tovább, bármely csoportot, legyen szó leszbikusokról vagy a nőkről általában, újra és újra szexuális tárgyként kezelnek, nem pedig emberi lényként, nagyon is lehetséges az, hogy ez a dehumanizálás egyesek számára könnyebbé teszi az ilyen csoportokhoz tartozó egyének ellen elkövetett korlátozás, szexuális erőszak, testi sértés, vagy akár gyilkosság elkövetését.” (Bing 2004, 325, saját fordítás) [„Certainly a few jokes by themselves cannot dehumanise a group of people, even an underprivileged group. However when any group, be it lesbians or women in general are repeatedly treated as sex objects rather than as human beings in jokes, in pornography, in advertisements, in the media, in films, in books, etc, it is quite possible that this dehumanisation makes it easier for others to restrict, rape, assault, and even kill individuals from these groups.”]

⁵⁴ Álljon itt egy példa a „humortalan kékharisnyák” esetére szintén a fentebb már említett ÉS-vitából ezúttal Keresztesi József tollából, vagy más szavakkal, illusztráció arra, hogy mi történik, amikor egy nő visszautasítja a szexizmus összekacsintós játékában való részvételt: „Bán Zsófia haragjában írta, amit írt, pedig ha vár egy kicsit, rákésül, biztosan találhatott volna érveket is Németh Gábor kijelentéseivel szemben. Hogy azok az érvek vajon meggyőzőek vagy kevésbé helytállóak lettek volna, sajnos, nem tudhatjuk. Bán a párbeszéd, az értelmes vita, a diszkurzus lehetőségét emlegeti ugyan, de nem hajlandó megragadni ezt a lehetőséget. Ehelyett vérfagyasztóan komolyan vette Németh Gábor tréfásan macsó hangütését, és azonnali (ellen)támadásba lendült. Kis lazasággal, humorral többre mehetett volna, hiszen egy kritikus általában könnyű préda, nem nehéz egy-egy ítéletét az orra alá dörgölni” (Keresztesi 2003, 2).

„arcmegőrző,” ezért összekacsintó nevetés egyszerűen csak a szexizmus áldozatául veti a nőket.⁵⁵ Mindez Mills szavaival:

Kétkelkedhetünk abban, hogy az egyén ellen irányuló szexista viccen való nevetés valóban megerősítő hatású lenne. Úgy érezhetjük [...], hogy azért kell nevetnünk a szexista vicceken, hogy ne veszítsük el tekintélyünket, hogy úgy tűnjön, ‘a fiúk közé’ tartozunk. Annak elismerése, hogy egy viccet szexistának tartunk, olyan nehéz helyzetbe hozhat, hogy az áldozat pozíciójában találjuk magunkat, ami talán szakmai státusunkkal összeegyeztethetetlennek bizonyul.

(Mills 2008, 14, saját fordítás)⁵⁶

Mindezek után szót kellene még ejtenünk a politikailag korrekt (PC) beszédmód ironikus használatáról is, ami a 2000-es évektől a magyar közéletben egy újabb, az eddigieknél még inkább szofisztikált, és ezért még nehezebben felmutatható, s így az ellenállásra még kevesebb teret engedő lehetőséget jelent a szexizmus működtetésére (Barát 2009). A politikai korrektség a nők, a mozgáskorlátozottak, a melegek és leszbikusok, illetve a feketék jogaiért küzdő emberi jogi aktivisták eredeti szándéka szerint a normától eltérőnek, különbözőnek pozícionált és látott individuumok, csoportok iránti különleges figyelmet takarta. A jogvédő csoportok által javasolt nyelvi reform-kifejezések mellett – egy példa erejéig ide tartozott többek között az angolszász nyelvterületeken a ‘Ms’ használata a ‘Miss’

⁵⁵ Judith Butler leírásában: „A beszédől megsérülni annyit tesz, mint elveszíteni a kontextust, azaz nem tudni, hogy hol vagyunk. Valóban, lehetséges, hogy az alkotja a sérülést, amire a sértő beszédaktustól már előre számítunk, az az érzet, hogy a címzett kezéből kiveszi az ellenőrzést” (Butler 1997a, 4, saját fordítás) [„To be injured by speech is to suffer a loss of context, that is, not to know where you are. Indeed, it may that what is anticipated about the injurious speech act is what constitutes injury, the sense of putting its addressee out of control.”]

⁵⁶ [„We might want to question whether the process of laughing at a sexist joke directed at oneself is always empowering, however. We may feel [...] that we have to laugh at sexist jokes in order not to lose face, in order to appear to be ‘one of the boys’. Admitting that we recognise a joke as sexist can put us in a difficult positional fix, classifying ourselves as a victim of sexism, which might clash with our professional status.”]

vagy ‘Mrs’ helyett – azonban fokozatosan megjelentek a kitalált, jogvédők által soha nem használt reform-kifejezések, amelyek fokozatosan vicc és gúny tárgyává tették magát a politikai korrektséget (Cameron 1995). Ez a gúnyos, élcelődő, „ironikus” nyelvhasználat hamar felkapottá vált a széles közönséghez eljutó médiafelületeken, és a burkolt szexizmus egyik fő kifejeződési formájává vált, amellet persze, hogy a politikai korrektség gúnyolódó szótárát a többi, normához nem illeszkedő csoportra is előszeretettel használták. Miután pedig a balos politikai körök által használt politikai korrektséget átvették és kisajátították a jobboldali politikai körök – immár a sértő beszéd eszközeként, a ‘PC’ vált minden társadalmi bajok okozójává: ezt okolták a társadalom értékeinek feltételezett hanyatlásától kezdve a posztmodern írók műveinek egyetemi kurzusokon való megjelenéséig. Suhr és Johnson szerint:

egy olyan média által felkapott ernyőfogalom, mint a ‘politikai korrektség’ a (szub-)kulturális ellentmondások és dilemmák diszkurzív elnyomásának eszközeként is megközelíthető. [...] Sok esetben a ‘PC’ nem csupán leegyszerűsít és trivializál – hanem végső soron lerombol – társadalmi, politikai és gazdasági jelenségeket, mégpedig a Bourdieu (1991) által ‘szimbolikus erőszak’-nak nevezett módon.

(Suhr & Johnson 2003, 15, saját fordítás)⁵⁷

A későbbiekben kibontakozó elemzés során arra igyekszem majd rámutatni, hogy a magyar közéletben és kultúrában működő szexista beszédmód – az erre a célra kisajátított és kiforgatott politikailag korrekt beszédmód mellett mind a nyílt, mind a burkolt szexizmus – nem ‘csupán’ a nők társadalmi elnyomásának visszatükröződése, hanem maga is az

⁵⁷ [„a media driven umbrella term such as ‘political correctness’ can be drawn upon as a means of discursively suppressing (sub-) cultural contradictions and dilemmas. [...] In many cases ‘PC’ not only simplifies and trivialises – but ultimately collapses – social, political and economic phenomena in the manner of what Bourdieu (1991) refers to as ‘symbolic violence’.”]

elnyomás egyik közvetítője és eszköze. Ezután a terjedelmes kerülő után pedig már rátérhetünk a vizsgálódás célterületére, a *Kitakart Psyché* antológiasorozat kritikai recepciójának kritikai elemzésére.

4. Egy fekete kontinens felfedezése, avagy női szerzőség az *Éjszakai állatkert* tükrében

A *Kitakart Psziché* antológiásorozat első kötete *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról* címen jelent meg 2005 októberében az Artizánok⁵⁸ nevű csoport szerkesztésében; 33 női szerző 56 írását adja közre Forgács Zsuzsa, Gordon Agáta és Bódis Kriszta szerkesztésében. Mint a magyar irodalom történetében az első olyan gyűjteményes kötet, mely nők szerkesztésében, női szerzők szavaival a női szexualitásról beszél, nagy port kavart a magyar irodalmi és kulturális közéletben, egyértelműen megmutatva az irodalom és kultúra politikájának nemi előítéletekkel terhelt erőtereit. Az *Éjszakai állatkert* körüli nem mindig irodalomkritikai, de többnyire fallocentrikus felbolydulás még inkább látni engedte az erőszakosságát annak a hatalmi működésnek, mely élesen körülhatárolja, kijelöli/megjelöli azokat a területeket, amelyeken a nők

⁵⁸ Az *Artizánok* nevű csoportot a szerkesztők, Forgács Zsuzsa Bruria, Gordon Agáta és Bódis Kriszta alkotják. Nevük saját neologizmus, ahogyan arra egy Tilos Rádióban elhangzott interjúban maga Forgács Zsuzsa is utalt. A *kurtizán* és *partizán* szavak egybeolvasztásával, egybemosásával, valamint az 'art' mint művészet angol megnevezésének játékba hozásával hoztak létre egy harmadik szót, vagy ha úgy tetszik, alkottak a maguk számára egy politikai identitáskategóriát. Forgács az amuri partizánokra utal, Gordon pedig egyszerűen „bozótharcosoknak” tekinti magukat. Ezekben az intertextuális utalásokban a feminizmus kortárs radikális megnyilvánulási formái felé mutató gesztus jelenik meg, mely párhuzamba igyekszik állítani az Artizánokat a *Guerilla Girls* elnevezésű, világszerte ismert radikális-feminista formációval, akik a női testet ágensként (és nem a tekintet passzív tárgyaként) a középpontba állító utazó performance-aikkal igyekeznek felhívni a figyelmet a nők társadalomban elfoglalt helyének egyenletlenségeire (ld.: <http://www.guerrillagirls.com/>). (Az említett interjú a Tilos Rádió *Kolorlokál* című műsorában hangzott el 2005. október 26-án, átíratva megtalálható a *Litera* honlapján [Bárdos Deák 2005].)

megjelenhetnek, amelyekről a nők beszélhetnek, illetve amelyek – mint a patriarchális, de jelöletlen irodalom területe – egyértelműen el vannak zárva mind a női jelenlét, mind a női beszéd elől. A női szexualitás pedig mindenképpen az egyik legfőbb neuralgikus pontja a patriarchális rendszer uralkodó diszkurzusának. Mivel ez a társadalmi rend a hierarchikusan rendeződő, biológiailag adottnak állított nemi kategóriák függvénye, ahhoz, hogy a férfi mint kategória elfoglalhassa és megtarthassa minden értelmezés alapját jelentő, ‘természettől fogva’ egyetemesnek tekintett helyét, a nő kategóriáját a társadalom potenciálisan szubverzív perifériáján kell pozicionálniuk a patriarchátus ellentmondásokkal teli diszkurzusainak. Mint arra Judith Butler rámutat, a szexualitás irányító normái a diszkurzus performativitásán⁵⁹ keresztül alakítják a szexuális különbség materializációját, és teszik mindezt a heteroszexualitás imperatívuszának szolgálatában (Butler 2005, 25-29). A heteroszexuális imperatívusból következően a szexualitás hierarchiába rendeződik, és a róla szóló diszkurzusnak lesznek elfogadott (lehetséges, elmondható, azaz férfi) és abjekt (tiltott, elmondhatatlan, néma, azaz női) területei. Az *Éjszakai állatkert* azzal, hogy egy irodalmi antológiába szervezte és annak címlapjára tette a nők által megszólaltatott/megírt/megélt női szexualitást, rámutatott a diszkurzus heteroszexualizáltságára és egyúttal megbontotta annak hierarchiáját; felszínre hozva a patriarchális társadalmi szerződésben abjektként tételezett és ezért elrejtett, elnémított női szexualitást, megmutatta magának a szerződésnek a társadalmilag konstruált és

⁵⁹ „A performativitás tehát nem egyetlen »aktus«, hanem mindig egy adott norma vagy normaegyüttes ismétlődése, s amennyiben aktus-szerű státusra tesz szert a jelenben, annyiban elrejteti vagy tetteti magát a konvenciókat, melyeknek ő maga az ismétlődése. [...] [Hiszen a] beszédaktus-elmélet szerint performatív megnyilatkozásnak nevezzük azt a diszkurzív gyakorlatot, amely véghezviszi vagy létrehozza azt, amit megnevez” (Butler 2005, 26).

történelmileg specifikus voltát, ennél fogva heterogenitását, rögzíthetetlenségét, instabilitását. Így az *Éjszakai állatkert* a patriarchális rendszert megalapozó uralkodó szexualitás diszkurzusának testén ejtett nyílt sebbé vált, melyet az uralkodó diszkurzusnak kiváltságai védelmében újra le kell fednie, el kell takarnia, ismét fátyol alá kell rejtenie.

4.1. Elfedni vagy kitakarni: női szexualitás a címlapon

Az elfedés, eltakarás, fátyol alá rejtés metafora-működésének hivatalos diszkurzus általi újbóli végrehajtását az a provokatív leleplező aktus is szükségessé tette, ahogyan magát a kötetet mint műtárgyat kitakarták az Írók Boltjában rendezett hivatalos könyvbemutatón. A bemutató performance előre beharangozott esemény volt:

Éjszakai állatkert? Kik lakják? Hogyan élnek?
Ragadozók? Növényevők? Alszanak? Vagy éberek?
Téged figyelnek, vagy csak úgy, befelé? Vannak-e
rácsok, vagy szabadon mozognak? Mekkora a
vadászterületük? Kiderül, vagy minden marad a
sötétben?

[A] Liszt Ferenc téren, az Ady szobor előtt az
Artizánok [...] leleplezik az *Éjszakai állatkert*-et,
kiszabadítják lakóit ketrecükből, kiszabadítják őket
az Írók Boltjába [...].

(„Az éjszakai állatkert” 2005)

És valóban, ahogyan azt meghirdették, „az Artizánok közös erővel szabadították ki az Ady-szobor előtt egy asztalon felállított kanári-ketrecből az antológia példányait” (Györe 2005). Ahogyan a beharangozó és a bemutató performance szóhasználatából és képiségéből kitűnik, a női szexualitás (antológiájának) nyilvános bemutatását azokon a sztereotípiákon keresztül konstruálták meg, melyek hagyományosan a közbeszédben élnek: a női szexualitás mint a sötét kontinens, titkos, felfedezésre váró vagy egyenesen nem létező, vagy állatias, szégyenteljes, ragadozó, vad, ezért szükségszerűen gúzsba kötött, ketrecbe zárt, de megzabolázva élvezetet nyújtó tárgy megszelídítve kalitkájában. A

patriarchális sztereotípiáknak ez a kisajátítása és újraírása a nők által, akik éppen e sztereotípiák által és miatt vannak a reprezentáció negatív oldalára szorítva, kibillenti jelentéséből és aláássa az előítéleteket, megmutatva azoknak társadalmi konstruáltságát, rejtőzködő politikumát, hatalmi elhelyezkedését, célját és tétjét. Így a ténylegesen ketrecbe zárt és fátyollal borított antológiák leleplezésének hagyományos gesztusa egyszerre utal az állatiasnak tételezett női szexualitás sztereotípiájának kiüresítésére, valamint a női emancipációs mozgalmak hozadékaként ma már látó, látható, láttatható, beszélni képes női irodalomra.

Már a bevezető performance kitakarás-aktusa elég volt ahhoz, hogy ellenállást váltson ki a domináns diszkurzus képviselőiből. Trencsényi Zoltán a könyvbemutatóról a *Népszabadság* számára írott tudósításában látszólag teljesen értetlenül áll a nők ismétlődő színre lépése előtt. Látszólag nem érti, „mi ez a nagy nőművészeti felindulás mostanában”, hogy „[m]iért rendeztek például kizárólag női alkotóknak kiállítást nemrégiben a KOGART Házban, miért folytatnak egyre több nyilvános vitát arról, hogy létezik-e női irodalom” (Trencsényi 2005). Azért a *látszólagosság*, mert az a kontextus, amelybe Trencsényi értetlenségét helyezi, felfedi a látszólagos nem értés mögött meghúzódó egyértelmű elutasítást. Trencsényi a 19. század második felében élt Vay Sarolta grófnőre hivatkozik, aki – mert férfinak nevelték és férfivá is vált⁶⁰ –

⁶⁰ Hely hiányában itt csak utalnék arra, hogy sajnálatos módon Trencsényi – nem meglepő módon – említetlenül és reflektálatlanul hagyja azokat az egyébként kevésbé elhanyagolható társadalmilag és történelmileg specifikus tényezőket, melyek folytán bizonyos történelmi korokban és kultúrákban egy lánynak született gyermeket a családnak érdekében állt fiúnak nevelni. Arra sem kérdez rá, hogy ha ugyanezt a gyermeket lánynak nevelték volna, vajon képessé (érdemessé) válhatott volna-e mindazokra a tevékenységekre – „férfiruhában járt, szivarozott, párbajozott, nemesi udvarházból lányt szöktetett, hírlapi cikkeket írt, tudósított például a tiszaezlári perről” – melyekért Trencsényi Vay Saroltát ennyire méltatja, s már ebben a méltatásban is a normaként elgondolt és elrendezett heteroszexualitás beszél. Ezt a kérdést egyébiránt

ismerte mind a nők, mind a férfiak lelkét, s ily módon ő volna az, aki autentikus módon eldönthetné, „mi a különbség a női és a férfi irodalom között; egyáltalán: létezik-e olyan, hogy női irodalom, ha igen, hol keressük annak gyökerét” (Trencsényi 2005). Ahogyan azonban arra a Kérchy Anna–Koller Nóra szerzőpáros is utal, a férfiíró a nőíróval szemben nincs azonnali értelmezési keretbe ágyazva, a férfiírónak nincs tulajdonképpeni ontológiája, hiszen az író (hím)nemét univerzalitása eltakarja, és így önmagát mint semleges, pártatlan és ártatlan értelmezési keretet stabilizálja az irodalmi kánon önmagát újratermelő centrumaként (Kérchy & Koller 2007).⁶¹

Miután azonban nincs már Vay Sarolta Sándor, aki állítólag női-férfi szempontot magáénak tudva válaszolhatna, Trencsényin a sor, hogy megkérdőjelezze a nők „nagy-nagy kitárulkozás”-ának a jogosságát: ez csupán amolyan időszakos és „furcsa karakánság”, aminek nyilván a nők is belátják majd a hiábavalóságát, hiszen nincs „a férfiaknak olyan nyomuk, amelyben a kecses női láb nem lötyög” (Trencsényi 2005). A Hamupipőke-világ felidézése és annak a nőírósággal való összekapcsolása automatikusan működésbe hozza a női irodalom elemileg trivializált jelentését: hiszen mindez csak mese lehet, ha azonban mese, természetesen semmi köze az irodalomhoz. A férfi-Irodalom versus női-mese-irodalom illetén szembeállításával az írónők (művésznők) a cipellőméret-utalással egyértelműen a Hamupipőke-féle mesék kontextusába vettetnek vissza, ahol a lányok/nők egyetlen vágya, pontosabban kötelessége, a fehér lovon

többek között Virginia Woolf *Saját szoba* (1986) és Simone de Beauvoir *A második nem* (1969) című könyveik is körüljárják, Borgos Anna (2007) tanulmánya pedig Vay Sándor/Sarolta esetével foglalkozik.

⁶¹ Kérchy és Koller értelmezésében „a kánon olyan szemiotikai rács, amely az egyes mű irodalomként való elismertetését a társadalmi nem egy speciális referencia-keretét (‘patriarchátus’) stabilizálva a művészet-termelést a »természetes különbség« mentén határozza meg” (55).

érkező herceg megtalálása, pontosabban kivárása. Azzal, hogy Trencsényi megkérdőjelezi a „női szexualitást körültepigő” nők női alkotóként való színre lépését, éppen ebbe a Hamupipőke-világba igyekszik őket visszahelyezni, abba a hagyományos patriarchális szereposztásba, ahol „[h]a úr ír, annak van értelme, jelentése”, ha viszont „»nő ír«, [...] mindenki érezheti a kifejezésben lévő aszimmetriát, diszharmóniát” (Séllei 2005, 25). A női szexualitásról szóló nőirodalom nyelve tehát egyszerre mutatkozik értelmezési rácsként és hoz létre egy referenciakeretet: ebben a keretben a lokalizált és részleges perspektívából felnyíló jelentéstermelés aktusa úgy mutatja fel a társadalmi nem által meghatározott és szexualizált testeket, hogy azok kikezdi a hegemon jelentéseket. Másképpen fogalmazva: a patriarchális szereposztás aszimmetrikus és diszharmonikus megbontása ez, hiszen a nők számára kijelölt, passzívként konstituálódott magánszférát publikussá és aktívvá teszik, s ezzel átpolitizálják azt, amit Trencsényi privát ‘intimitásoknak’ nevez. A „szolid társnői pletykák”, a „vágy”, az „erőszak”, a „testiség”, a „beléhatolás” nőírók általi nyilvános irodalmi beszéddé tétele felülírja az intimszféra magán- és passzívnak remélt/akart jellegét azzal, hogy rámutat a szexualitás terepén húzódó hatalmi erővonalakra, ahol a vágy diszkurzusa nem pusztán privát és szolid nőbeszély tárgya, ahogyan azt Trencsényi láttatni (és látni) szeretné, hanem a nyilvános sféra nemileg kódolt hatalmi különbségeiből származó ‘beléhatolósos’ erőszak, verbális agresszió terepe is.

A kötetbemutatóhoz hasonlóan provokatív a könyv külső megjelenése, borítója is, mely mintha Bán Zsófia címadó írásából származna:

Bokrok és fák közé rejtették a lámpákat, hogy ne bántsák az állatok szemét vagy ne riasszák el őket, s a fényerősség, valamint a fények színe is úgy volt

beállítva, hogy az a lehető legideálisabb legyen. Előfordult, hogy csupán az állatok sziluettjét lehetett látni a kékesfekete éjszaka párálló háttere előtt [...]. A látogatók pedig valami talányos, megfejthetetlen álomban érezték magukat, amiből nem nagyon akaróztak felébredni.

(Forgács, Gordon & Bódis 2005, 286)

A borító kékes neonfényű, talányos álombéli erdejének bokrai és fái között azonban nem állatok sziluettjét látni, hanem egy meztelen nőt, kezében nyitott könyvvel. Ez a kép ugyanazt a kettős analógiát játssza el, amely a bemutatkozó performance-t is működtette. Az éjszakai erdő fái alatt fekvő meztelen női test a női szexualitás sztereotipizált biológiába ágyazottságára, állatiasságára és megszelídít(het)etlenségére utal, ezt a sztereotípiát azonban egyazon gesztussal kiüríti és felülírja a nő kezében lévő könyv, játékba hozva a(z írott) kultúrát mint társadalmi konstrukciót, mely a szexualitás biológiai/természeti lehorgonyozottságának 'irrealitására' mutat.⁶² A meztelen nő olvasási aktusa a szexualitás eleve írottságára, performatív aktusokon keresztül való létrejöttére utal: arra, hogy a szexualitás nem egyszerűen nemiséggel rendelkező testek biológiába ágyazott és praktikusán abból fakadó ösztönös szükségszerűsége, hanem kulturálisan konstruált és különböző diszkurzusok által meghatározott gyakorlatok ismerete, elsajátítása, ismétlése, citálása ezen testek által. A hangsúly nem a szexualizált hús-vér testen van, ahogyan az a női testet kisajátító és tárgyiasító pornómagazinok címlapját jellemzi, hanem a meztelen test általi, azon keresztül való olvasáson: azon, hogy a test az olvasás aktusán, tehát az írott szövegen keresztül ismeri fel, tanulja,

⁶² Szabó Tibor recenziójában élcelődésnek szánt, ám a női szexualitást árulkodóan sztereotipikus módon felfogva reagál a könyvborítóra: „Külsín és belbecs között csupán egyetlen ponton érezni diszkrepanciát, a borítóképen szereplő ruhátlan ifjú hölgy (sic.) az ígéretesen derengő kékes holdfényben (a szövegek tipikus hösnőitől eltérően) nem maszturbál – hanem olvas” (Szabó é.n.).

sajátítja el saját szexualitását, melyet egy következő szöveg – a jelentések elcsúszásából, disszeminációjából adódóan – megerősíthet, alááshat, átalakíthat, felülírhat. A női szexualitás tehát úgy jelenik meg, mint textuálisan konstruált, nyelvbe ágyazott lehetséges jelentések rizomatikus sorozata, melyből a társadalmi és hatalmi kontextusoktól függően választódnak ki, emelkednek fel és süllyednek le a gyakorlatban is működésbe lépő szexuális jelentéstartalmak.⁶³ A borító női alakjának szexualitása tehát az olvasott szövegeken keresztül újra és újra felülíródik, ami ‘A’ női szexualitás jelentésének irrealitására utal: nevezetesen arra, hogy nincs egyfajtaképpen megismerhető és leírható nyilvánvaló női szexualitás, csak a szexualitás jelentéseinek és elfoglalható pozícióinak heterogén sokasága. A női szexualitásnak ezt a textuális fabrikáltságát, kollázsszerűségét, eleve és sokféleképp való írottágát és szerkesztettségét erősíti a hátsó borítón megjelenő kép is, melyen az erdő sűrűjéből kandikál ki a három szerkesztő, a három Artizán arca.

⁶³ Gilles Deleuze és Felix Guattari szerint úgy kellene a világ megértéséhez közelíteni, hogy a fogalmak egy adott ponthoz, egy adott definícióhoz való rögzítése helyett meghagyjuk azokat a folytonos változás és módosulás, a folyamatos „leendés” [becoming] állapotában létezni. Ezért vezetik be a rizóma fogalmát – bár, hogy hűek legyünk geofilozófiájukhoz, el kell fogadnunk azt, hogy a rizóma sosem létezhet szigorúan elgondolható fogalom formájában. A rizóma legfőbb sajátossága, hogy bárhol beléphetünk az általa alkotott territóriumba, játékba hozva a jelek különböző rezsimeit, beleértve a jelnek nem minősülő állapotok részvételét is, újra és újra átalakítva ezzel a rizóma territóriumát – reterritoralizálva és deterritorializálva azt. Mivel a rizóma egy középpont nélküli, hierarchiát magából kilökő, dualizmusokat és dichotómiákat magától elutasító rendszer, nem uralkodik felette a Jelölő központosító, jelentéslekötő automatizmusa; az itt ‘uralkodó’ leendés lét-állapotából következőleg a rizóma pontjai bármikor összekapcsolhatók, szétkapcsolhatók, átléphetők, megfordíthatók, átalakíthatók, sokszoros bemeneteli és kimeneteli pontokkal. Éppen emiatt az önmagán túllépő és önmagát megsokszorozó heterogenitás miatt alkalmas a rizóma rendszerének elgondolása a női szexualitás elrendeződésének leképezésére, hiszen a női szexualitás rizomatikus mozgása – a kristevai szimbolikus és szemiotikus között oszcillálva – átlépi, áthágja, kibillenti, felforgatja a patriarchális hierarchiát és fallocentrikus dualizmusokat (Deleuze & Guattari 1987, 1-25).

A „becoming” kifejezés magyar fordításához a Gyimesi Tímea által bevezetett „leend”, „leendés” kifejezést vettem alapul (Gyimesi 2007, 31-54).

A női szexualitás diszkurzívan megsokszorozódó jelentésrendszere jelenik meg a cím és alcím – *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról* – közötti viszonyban is, ugyanúgy felborítva és átírva a szexualizált nő/női szexualitások (állatiasan szexualizált nő mint biológiai tény versus női szexualitások heterogenitása mint társadalmi és kulturális konstrukció) kettős analógiáját, mint azt a performance és a borító is tette. A cím és az alcím azonban textualitása és verbalitása okán sokkal erőteljesebb hordozója a jelentéssíkok eltolásának, mint a performance vagy a borítókép. A performance ugyanis egyszeri, megismételhetetlen esemény, a borító pedig éppen a meztelen (noha olvasó) nő képe miatt adhat okot félreolvasásra és félreértésre, amit ugyanakkor oly nagyon másképp akar mutatni. A cím egyik toposza, az éjszaka, már magában a női szexualitást körüllegő metaforákra, kulturális asszociációkra utal – a sötétség a női szexualitás sötétsége, ismeretlensége, kiszámíthatatlansága, félelmetessége, uralhatatlansága, a fekete kontinens. A másik toposz, az állatkert, bezárja az éjszakával párosított nő szexualitás fluiditását, kontrollálhatatlanságát; a női szexualitást körülvő állatkerti rácsok bebörtönzik, lecövekelik, uralmuk alá hajtják, s így megfosztják azt félelemkeltő hatalmától. A cím – *Éjszakai állatkert* – és az alcím – *Antológia a női szexualitásról* – azzal, hogy egymás mellé helyezi a toposzok nőkre nézve negatív asszociációinak sorozatát, illetve nyíltan vállalt nemét és aktív szexualitását, feketén-fehéren (pontosabban neonfényből kirikító pirosan és féhéren) kiszögezi magára a női szexualitásról a köztudatban élő sztereotípiák felborításának és átírásának, a női szexualitás reterritorializációjának félreérthetetlen szándékát.

És éppen ez a nyílt és félreérthetetlen szándékoltság, az uralkodó diszkurzus számára otthonos női szexualitás-kliséknek a tudatos felborítása

az, ami ellenállásba ütközik. Az uralkodó diskurzus felől érkező ellenállás burkolt megnyilvánulása Halmai Tamás recenziója is, amely egy kiszámított félreértés, vagy inkább az antológia szándékának tudatos meg-nem-értése formájában kap hangot:

[az összeállítástól] a címbeli két toposz, az *éjszaka* és a(z) *állatkert*ből egy lehetséges olvasatban kiváló) *kert* jószerivel minden lehetséges szimbolikus tartalma, mindahány jótékony szemantikai többlete távol áll: a létet előző semmi rejtelve s a titkokban gazdag sötét hívása–fenyegetése éppúgy, mint a paradicsomi teljesség ideája, vagy, egyszerűen: a művelt, megművelt emberi világ otthonossága, a *kultúra* biztonsága és bizonyossága.

(Halmai é.n.)

Vagyis se éjszaka, se kert. De mit is kér számon Halmai? Azt állítja, hogy a kultúra otthonosságának, biztonságának, bizonyosságának jótékony (!) szimbolikus tartalmai és szemantikai többlete távol állnak az antológiától, pedig ennek valójában az ellenkezője igaz, csak egy bizonyos erős és távolító kritikai éllel: a kötet éppen erről az idilli otthonosságérzetről és paradicsomi teljességről akarja lerántani a leplet. Azt akarja megmutatni, hogy a teljesség, műveltség, otthonosság, biztonság, bizonyosság patriarchátus értékrendje mentén megfogalmazódó és elrendezett értékek, a hierarchikusan megszerveződő kultúrában a maszkulinitás birtokát jelzik, ahol bináris értékítéletek mentén emelik fel mindazt, ami ‘férfiúi’, és nyomják alá mindazt, ami ‘női’. Ezt érthető módon képtelenség a domináns diszkurzus felől jótékony tartalomnak tekinteni. Halmainak tulajdonképpen azért *kell* eltávolítania az antológiát ezektől a felsőbbrendűnek tételezett értékektől, mert túl közel merészkedtek a status quo alapjaihoz, túlságosan egyértelműen mutattak rá a rendszernek és kisajátított jelentéseinek mesterségességére, ingatagságára, instabilitására.

A femininitás, a női nem mindennemű beszűremkedésének megállítást, eltávolítást Halmai még nyilvánvalóbbá és megkérdőjelezhetetlenebbé teszi azzal, hogy a szerzők nemét és a kötet tematikáját irodalmon kívülisége miatt – természetesen bárminemű idevonatkozó irodalomesztétikai kritériumok említése nélkül – művészetidegennek kiáltja ki, kizárja az antológiát [s ezzel az (író)nőket] mind a művészet, mind a minőség területéről, kétségbe vonva ezzel az antológia létezésre való jogát. Magyarázatként arra, hogy miért is irodalmon kívüli és művészetidegen egy nőírók által írt női szexualitást témájául választó antológia, elég, ha Halmai megidézi Pilinszkyt mint a hivatalos (értsd: fallocentrikus) irodalmi kánon egyik elismert oszlopát: „Csak jóság van, és nincsenek nemek” (Halmai é.n.). Az a fajta Teresa de Lauretis-féle átpolitizált esztétika, melyet a kötet működtet, heterogén nő(író)i szubjektum-mozgásánál fogva el- és befogadhatatlan az uralkodó kánonalkotás felől, hiszen ezt az önreflexív, önironizáló, sztereotípiákon átszűremkedő és azokat szétszálazó szövegi testiséget nem képes elfedni a hagyományos fallocentrikus irodalomértelmezői beszédmód.

Halmai véleményéhez társul Szabó Tibor is, aki azonban már körmönfontabban fogalmazza meg ugyanezt a problémát: egyenesen kirekesztőnek nevezi a női értékek hangsúlyozását, szerinte ugyanis az a sugallat, hogy „az esztétikumnak van neme”, kétségbe vonja a férfiak interpretációs kompetenciáit (Szabó é.n.). És akad olyan is, aki minden köntörfalazás, finomkodás nélkül kimondja az erre vonatkozó nézetét: így tesz Bárány Tibor, aki szerint a magyar irodalmi közélet burkoltan fallocentrikus, dominánsan férfiközpontú természetére vonatkozó állítás, hogy „»az irodalom neme férfi«, [...] akármerről nézem, akármerről

forгатom, nettó baromság.”⁶⁴ Ezek mögött a művészet, esztétikum, irodalom, látás, írás, olvasás nemi pozícionáltságát tagadó manifesztumok mögött az a kulturális rend munkál, amely, miközben egyetemesnek és semlegesnek, azaz a nemi pozícionáltságtól és ideológiáktól mentesnek nevezi magát, látens és kimondatlan módon a patriarchális értékrendszer jelentésteremtő kritériumai szerint hozza meg ítéleteit. Ez a rend abszolút fontosságot tulajdonít annak, hogy a hatalom és a tekintély maszkulin jellege minden tevékenységben megnyilvánuljon, hogy minden tevékenység – legyen szó politikai hatalom gyakorlásáról, társadalmi szerepvállalásról vagy művészeti alkotásról – vezető pozíciói a férfiak számára legyenek fenntartva. Nancy Chodorow szerint a társadalom tevékenységeinek ez a nemi megosztottsága és hierarchizáltsága alakítja ki azt a hitet, hogy „a nők képtelenek [...] a társadalmat építő »fontos« feladatok” betöltésére, s így „mindennemű női munka lebecsülendő” (Chodorow 2000, 53-54). Éppen ezért meglehetősen egyedi Kálmán C. György, egy férfi irodalom-kritikus állásfoglalása e tárgyban, aki szerint az, „hogy valaki férfi-e vagy nő, nem afféle járulékos, véletlenszerű tulajdonság, mint mondjuk a szem színe vagy a magasság [...]. Tehát az írás és olvasás nemi meghatározottsága kiiktathatatlan” (Kálmán 2005). Vagy ahogyan Pálfi Balázs összefoglalásszerűen írja, „csak egy kicsit kell nyitottan olvasni a vaskos kötetet, máris megrendülhet a klasszikus előítélet-rendszerünk. [...] [De a] feminista irodalom léte mindig is irritálta azokat, akik kényelmesnek érzik a társadalmi nemi szerepek (gender) leosztását” (Pálfi 2005, 19).

Visszakanyarodva a sztereotípiák nyílt és félreérthetetlen átírásának szándékához, meg kell állni Darabos Enikő kritikájánál, aki – a

⁶⁴ Az irodalmár-filozófus Bárány Tibor hozzászólása tbarany néven 2005. november 26-án, lásd: Elekes 2005.

kifordítás, átírás okán – összeférhetetlennek érzi a cím és alcím egymás mellé helyezését. Miután felidézi egy bizonyos „(szöveg)tér” Cato, Samuel Johnson és Burke által levert, nyíltan mizogün „cölöpjeit” (Darabos 2005),⁶⁵ a következőket mondja:

A nyugati művelődéstörténet természetvédelmi területének ilyesfajta leosztását tekintve van valami ellenállhatatlan ironikus báj abban, hogy a kötet magát éjszakai állatkertként nevezi meg. Valami bevállalósan szubverzív, aminek diszkrét bája épp ironikus felhangjaiból adódik. Értelmezésemben épp a jelentések ezen szikráztatását oltja ki az alcím markánsan megmondós szándékoltsága.

(Darabos 2005)

Darabos Enikő szerint – az én értelmezésemben – mindaddig ellenállhatatlanok, ironikusan bájosak és szikrázóan sokjelentésűek a nők által női szexualitásról írt szövegek, amíg tiszteletben tartják a patriarchális társadalmi berendezkedés határait, és ‘diszkrétan’ megmaradnak a természetvédelmi terület számukra kijelölt territóriumán belül – amibe az a fajta szubverzió még belefér, ami az oroszlánok rácsok mögötti fogvillogtatásához hasonlítható. Amint azonban kilépnek a „markánsan megmondós szándékoltság” aktív, magáért beszélő szubjektumpozíciójába,

⁶⁵ A nyíltan mizogün „cölöpök” a következők: „»[a] nő vad és irányíthatatlan állat« (Cato); »[a]z ékesszóló asszony olyan, mint a két lábon járó kutya. Nem csinálja jól, de már az meglepő, ha egyáltalán csinálja« (Samuel Johnson); »[a] nő csupán állat, ráadásul nem is a legfejlettebbek közül való« (Burke)” (Darabos 2005). Ennek a mizogün szövegtérnek a kiemelését Darabos másutt is megteszi: a *Pofonok és Ízlések (Pt)* nevű kritikai beszélgetéssorozat *Éjszakai állatkert*ről szóló részében Nietzsche egyik szövegét idézi, melyben a filozófus a nőket háziállatokhoz hasonlítja. A beszélgetésről tudósító Elekes Dóra a következőképp kommentálja mindezt: „hát istenem, melyikünk ne hasonlított volna még a sajátjával ellenkező nem képviselőit mindenféle helyes kis borzas dögökhöz. Nem is ez a lényeg.” Elekesnek ez a valószínűleg egyáltalán nem tudatos, és éppen emiatt sokatmondó elszólása a nőknek és a női szexualitásnak a fentiekben kifejtett, köztudatba bebetonozva élő jellemzésére utal: szerinte egyáltalán nincs semmifajta patriarchális hatalmi tárgyiasítása, biológiába-ágyazása, ennél fogva pedig degradáló redukálása a nőknek abban, ha a 20. század egyik legfontosabbnak tekintett és legtöbbet idézett filozófusa (Nietzsche) végzi el ezt az aktust, sőt, Elekes szerint ez olyan, mintha egy mindkét nem számára kölcsönösen játékos hálózobai jelenet során hangzott volna el mindez (Elekes 2005).

(vagyis ha az oroszlan a rácson kívül kerül és ott villantja meg fogait), elillan minden – akár diszkrét, akár ironikus – természetes báj. Darabos azonban, túllépve a szerkesztők (s olykor az írók) szerinte „szószátyár”, saját ideológiájukat az olvasóra erőltető igyekezetén, elegánsan megtalálja a ‘mentséget’ erre a status quo szempontjából túlságosan felforgató erejű polifóniára is: ez is „[e]gyszerűen megvilágítás kérdése. Márpedig az *Éjszakai állatker*t fényviszonyai aszerint szerveződnek, hogy »[a]z állatok többsége éjszaka a legaktívabb, különösen a vadak«” (Darabos 2005). Nagy retorikai kört téve ugyan, de visszahelyezi a „vad” nőt (a kötet szerkesztő- és íróit egyaránt) arra a behatárolt és itt újból megerősített természetvédelmi területre (rezervátumba?), ahol a női szexualitás a maga vadságában, azaz ‘természetességében’ biztonságból szemlélhető. Ennek a retorikai körnek – azaz a nők helyzetételének – a szimbolikus megkoronázásaként Darabos külön örömét fejezi ki amiatt a szerinte „korántsem véletlennek nevezhető mozzanat” miatt, hogy a kötetet záró szövegben megjelenik „az apaállat«, aki »beborít teste melegével, szorít, hogy érezzem a világ erejét, és benne az övét, ami megvéd mindentől – mindörökké«”.⁶⁶

⁶⁶ Bárdos Deák Ágnes *1 férfi* (Forgács, Gordon, Bódis 2005, 651) című szövegéből idéz Darabos (2005).

4.2. Textusok párája: magamutogatás vagy öndefiníciós igény?

Behatóbb vizsgálatot érdemelnek a kötetet körülvevő paratextusok is, amit Darabos Enikő a szerkesztők szószátyár igyekezetének tart. Darabos szerint az Artizánok „feleslegesen” veszik körül a besűrűsödött paratextuális elemekkel a kötetet, sokkolják az olvasót, „akaratosan”, „erőszakosan” és „visszatetszést keltően” erőltetve egy ideologikus értelmezési keretet, „csúsztatásokkal”, „eltolásokkal”, „áthelyeződésekkel” kényszerítve az olvasót az ideológia frázisaival való „vacakolásra” (Darabos 2005). A kötet valóban sokszorosan felhívja céljára, a női szexualitás kitakarásának és kendőzetlen megmutatásának aktusára a figyelmet, és sokszorosan definiálja magát: a *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psyché* sorozatának első kötete, mely a *Női szemléletváltás* jegyében jelent meg. A hátsó borítón pedig „különös olvasásra” hívják a szerkesztők az olvasót „az éjszakai állatkertbe, a „női tapasztalat világába”, ahol „vágyról, szenvedélyről, intimitásról, testiségről, szerelemről és erőszakról” írnak a szerzők.

A paratextusok rámutatnak arra, hogy a kötet milyen olvasatra kínálja fel önmagát: egyértelműen a gender-értelmezések kontextusába helyeződik, ami természetesen ugyanúgy ideologikus, mint ahogy a posztstrukturalista vagy dekonstrukciós irodalomelméleti módszerek. Ezek is egy-egy ideológiát képviselnek, noha e két szövegértelmezői irányzat

esetében sosem merül fel az ideológiai jelöltség kérdése, hiszen miközben az irodalmon keresztül normatív ideologikus értékek termelését és fenntartását pártolják, azt az illúziót keltik, hogy ők nem használják ki az irodalmat.⁶⁷ Természetesen nem valamifajta direkt pártpolitikai ideológiáról van itt szó, hanem arról, hogy „minden szövegben elemzésre érdemes lehet a kulturális gyakorlat, beszédmód és az irodalom viszonya: bármely szövegben leképeződhet a keletkezési környezet társadalmi realitásának valamely formája,” írja Sonnevend Júlia (2007). Ahogy Terry Eagleton is elmondja, a feminista irodalomkritika nem egyszerűen önös politikai célok elérésére irányul, hanem abból a meggyőződésből fakad, hogy a szexualitás és a nemiség lényegi alkotóelemei a különböző diszkurzív tereknek (2000, 181). Emiatt az egyébként szerkesztők által nyíltan nem vállalt, de feminista irodalomtudomány vizsgálódási körébe tartozó, gender-irányultságú szemléletmód miatt az antológia az úgynevezett ‘radikális táborba’ sorolódik, amelynek tagjai (írókat, szerkesztőket, kritikusokat egyaránt ideértve) Eagleton szerint „nem különböznek a többiektől: a különbség annyi, hogy ők egy sor olyan társadalmi prioritást tartanak szem előtt, amellyel jelenleg a legtöbben nem értenek egyet. Ezért rendszerint az »ideologikus« jelzővel illetik, illetve félresöprik őket” (2000, 182). Ezen logika mentén nevezheti Darabos Enikő akaratosan, erőszakosan és visszatetszést keltően ideologikusnak az antológia által képviselt politikumot, hiszen a kötet által képviselt társadalmi prioritások egyértelműen nem a mainstream, patriarchális

⁶⁷ Terry Eagletonnak egy hasonlatával illusztrálva mindezt: „Az az elképzelés, hogy létezik »nem politikus« formája a kritikának, egyszerűen mítosz, amely azután annál hatékonyabban szolgálja az irodalom megfelelő politikai hasznosítását. A »politizáló« és a »politikamentes« kritika között az a különbség, ami a miniszterelnök és az uralkodó között: az utóbbi úgy viszi keresztül politikai céljait, hogy azt a látszatot kelti, hogy nem tenné; az előbbi ilyesmivel nem izgatja magát.” (Eagleton 2000, 180).

társadalom nézőpontját idézik, és amint láttuk, Darabos okfejtése a hegemon diszkurzus okfejtéséhez áll közel.⁶⁸

Ami talán még ennél is érdekesebb paradoxon, hogy noha a kötet maga nyíltan vállalja nemét és szexualitását, a szerkesztők – ahogy arra már fentebb utaltam – mégis szükségét érzik annak, hogy – a társadalmi és biológiai nem problematizálása ellenére, melyet több interjúban hangsúlyoztak – élesen és egyértelműen elhatárolódjanak a feminista álláspont felvállalásától. A kötet témája, tálalása (és utóélete) referenciakeretként egyértelműen a feminista és gender-szempontú értelmezések szemiotikai hálóját választja, ám mégis előjön a magyarországi viszonylatokban azonnali kényszer, mely a „nem vagyok feminista, de...” elhatárolódást kimondatja. Ezt az elhatárolódást a kötet egyik szerkesztője, az egyébként konfliktuskerülőnek egyáltalán nem mondható, inkább karakán, harcias magatartású Forgács Zsuzsa⁶⁹ is szükségesnek érzi, és az *Index.hu*-nak adott interjújában a következőket mondja:

A harminchárom szerzőnk közül – a szerkesztőket is beleértve – körülbelül hat vállalná a feminista jelzőt a kötettől függetlenül. Mert ez a könyv tiszta irodalom, és nincs a történetekben – legfeljebb elvétve, utalásszerűen és foszlányosan – ideológiai tartalom. Egyáltalán nem feminista könyvet akartunk szerkeszteni, hanem egy irodalmi antológiát, amely a nők még feltáratlan és ezáltal még meg nem mutatott látásmódjáról, tapasztalatáról szól az adott témában. A szerzők túlnyomó többsége távolról sem vallaná magát feministának, de ez nekünk (a szerkesztőknek)

⁶⁸ Séllei Nóra a megfordítás stratégiájával élve arra hívja fel a figyelmet, hogy ha egy férfi író által írt könyv önreflexivitásáról, önpozicionálásáról és öndefiníálásáról lenne szó, ezek a jegyek minden bizonnyal a posztmodern sajátos jegyeiként lennének detektálva, gondoljunk csak Esterházy *Harmonia Caelestis*ére vagy Krasznahorkai László *Rombolás és bánat az Ég alatt* című könyvére és ezek fogadtatására (Séllei 2007, 196).

⁶⁹ Forgács harciasságát kiválóan megmutatja az „Esterházy-féle posztmodern citatológiá”-val, azaz a vendégközvegek forrását meg nem jelölő Esterházy-féle gyakorlattal szembeni kirohanása a Magyar Narancs hasábjain (Forgács 2007).

nem is volt szempont a megkereséseknél és válogatásnál. Szempontunk csak az volt, hogy a szöveg jó és érdekes legyen, igyekeztünk minél többféle szerzőt megkeresni, hogy színes legyen a könyv.

(Thüringer 2005a)

Foucault és Althusser nyomán azonban állíthatjuk, hogy az ideológián kívülre kerülni lehetetlen, ennél fogva pedig nincs olyan, hogy „tisztá irodalom”. Ian Chambers-szel szólva pedig nem létezik egy adott térhez rendelt jelentés, és így nem létezhet olyan nyelv sem, amelyet ne hálózának be a kontextusok, testek és identitások, következésképp tehát nem létezhet semleges reprezentáció sem (Chambers 1994, 22). Amiről beszélni lehet, és amiről maga Forgács is sokat beszél, az egyrészt az önmagát semlegesként, s így pártatlanként feltüntetni kívánó, sem ideológiai álláspontját, sem nemét megjelölni nem hajlandó szöveg, amit a maszkulin kánonhoz tartozó maszkulin szövegnek szokás (feminista szempontból) nevezni,⁷⁰ másrészt pedig a maszkulin szöveg elfogultságaira, részrehajlásaira, elhallgatásaira rámutató, azokat felforgatni és újraírni akaró „női írás”, avagy „feminista szöveg”, amely az intézményesített, azaz kanonizált gender-ábrázolásokkal szemben oppozícionális narratív stratégiák sorát hozza létre.⁷¹ Amennyiben viszont a szerkesztő nyilatkozataira hagyatkozva az antológia nem tekinthető „feminista szöveggént”, felmerül a kérdés, hogy minek az antológiája az *Éjszakai állatkert*: „[n]em-feminista antológia a női szexualitásról, kortárs és nem kortárs női [...] szerzőkkel, professzionális és amatőr irodalommal

⁷⁰ Az Elekes Dóra fentebb már idézett írását követő internetes hozzászólások egyikében „Traktatus” név alatt így ír Forgács Zsuzsa: „a magyar irodalom férfirodalom! férfiak művelik és férfiszempontokat közvetítenek, a nők csak kivétalként jelennek meg benne, ami a szabályt erősíti, [...] és azok a nők, akik felvállalják a saját szempontjukat, automatikusan 2. osztályú írókként kezeltetnek” (Elekes 2005).

⁷¹ Erről lásd bővebben: DuPlessis 1985, 34.

[...] »a női tapasztalat világáról«, a »Kitakart Psyche« sorozatból, a női szemléletváltás sorozatból» (Sonnevend 2007). Vannak, akik éppen emiatt a tematikai–stilisztikai–műfaji–látásmódbeli összetettség miatt az antológia sokszínűségét és változatosságát hangsúlyozzák, mint például teszi azt Kálmán C. György, Péczely Dóra, Séllei Nóra vagy Vincze Zita, de mint arra Sonnevend Júlia is rámutat, a feminista kötődés tagadása és a változatosság hangsúlyozása (nemcsak a női szexualitásra vonatkozóan) inkább bizonytalanságról árulkodik.

A feminista politikum mellett állást foglalva, szemben például Darabos Enikővel, Sonnevend szerint a bizonytalanságot támasztják alá az alcímet követő, funkciótlannak tekinthető körülírások is. A paratextusok, az Artizánok túl tág gyeplőre engedett szerkesztési politikája, az „inkluzív és a túlzottan inkluzív szerkesztési elv” közötti határvonal fel nem ismerése miatt bekerült „dilettantizmus-közeli szövegek” Sonnevend szerint inkább támadhatóvá teszik a kötetet, mintsem alátámasztanak a női irodalom komplexitását, és éppen emiatt nem sikerülhet a rákérdezés az irodalomtudomány kategorizálási hagyományaira és intézményi működésére (Sonnevend 2007). A cél ugyanis kétséget kizáróan az lett volna, hogy az irodalmi kánon belterjességét, rejtetten maszkulin értékrendszerét, intézményesedett elvárásait kikezdjék és ellenpontozzák azzal a szerkesztési gyakorlattal, hogy egy (történelmileg is) minél szélesebb spektrumú női alkotótábor minél több művét beválogatják egy antológiába. A kötet megítélése azonban arra utal, hogy a mai Magyarországon egy írónők szövegeit tartalmazó, női szexualitással foglalkozó, ugyanakkor kimondottan nem-feminista antológiának a megítélése nem bírja el a műfajilag is sokféle (blognovellától sms-szövegen át klasszikus elbeszélésen keresztül a rapnovelláig), szakmailag is túl tág

(van köztük író, költő, képzőművész, MC, tanár, irodalomtörténész, énekesnő, idegenvezető, a teljesség igénye nélkül), történelmileg is túl széles (Csinszkától Polcz Elaine-en át Nagy Kriszta Tereskováig) alapon történő szelekciót, éppen ellenkezőleg: egyértelmű céltáblájává teszi az ilyen irodalmi próbálkozást a durva, bántó, szakmaiatlan, sokszor már-már vulgáris támadásoknak, melynek legnyersebb példája a következőképp hangzik:

Az Éjszakai állatkert tiszteletre méltóan elszánt, de erősen vitatható szerkesztési elveken nyugvó és legalábbis kérdéses hatástörténeti távlatosságú vállalkozás. Az összeállítást irodalmon kívüli, művészetidegen szempontok határozták meg, mint például a szerző nemisége és a tematikum [...]. [...] A dilettantizmus öntudata gyakran az infantilizmus báját írja a szövegekre [...].

(Halmai é.n.)

A szelekció kivitelezésének hibáira és kontraproduktív hatására később még kitérek, ezért ezen a ponton csak egy közbevetést tennék: mindenképpen le kell szögezni azt, hogy a szerkesztői ‘melléfogások’ semmiképp nem jelentik, nem jelenthetik az antológia létjogosultságának megkérdőjelezését.

Térjünk most vissza a szerkesztőkhöz, pontosabban a női szexualitásra vonatkozó szerkesztői értelmezéshez. Lényegbevágó kérdés, főképp annak a paradoxonnak a fényében, hogy egyrészt a szerkesztői intenció a „külső, dominánsan férfi elvárásoktól” (Kelen 2005) független női szexualitás megmutatása volt, másrészt azonban a szerkesztők határozottan kinyilvánították nem-feminista és nem gender-értelmezés-alapú álláspontjukat. Hogy miért is fontos egy irodalmi antológia szerkesztésének esetén az, amit a három szerkesztő gondol a gyűjtemény alapját képező tárgyról, témáról? Természetesen azért, mert az ő

interakciójukból megképződő koncepció alapján áll össze a szövegeknek az a gyűjteménye, ami – és ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni – Magyarországon először akar női szemszögből átfogó képet adni arról, hogy mi és milyen (lehet) a női szexualitás. Éppen ezért szükséges közelebbről megvizsgálni a szerkesztői koncepciót magát: a három artizán ugyanis „anyaszerkesztő – bábaszerkesztő – testvérszerkesztő”-ként jegyzi az antológiát, ami több jelentéssíkot is magában hordoz. Egyrészt utalás az angol-amerikai feminizmusra jellemző nővériségre, ‘sisterhood’-ra, mintegy az apa törvényét felváltó modern fraternitás (testvériség, fivériség) logikájának ellenpontosításaként: ez Juliet MacCannell szerint az uralom sokkal kifinomultabb – mert rejtőzködő – rezsimjét jelenti, mely a női cselekvő kitörlésén alapszik (MacCannell 1991; Felski 2006). Másrészt, ám az előbbinek korántsem ellentmondó módon, a szülés-mint-írás metaforájának fallocentrikus diszkurzustól való visszaperlésének kifejezett szándéka is kihallatszik a szokatlan szerkesztői ön-elnevezésből (Stanford Friedman 1987). Harmadrészt, és ez már kissé problematikus, a női szexualitást keretező, annak jelentése(i) felett mintegy örökdő anya-bába-testvér identitást felvevő szerkesztői autoritások a női közösségben nevelődő világ vízióját idézik meg, ami ugyan indirekten, de továbbra is biologizáltan hívja be a leszbikusságot mint a nők érzelmi közösségét megidéző értelmezést, amivel szintén sztereotipizált módon konceptualizálódik a női szexualitás (Firestone 1970).

A szerkesztők a kötet paratextusaiban is, és a velük készült interjúkban is szemléletváltásról és gondolatformálásról beszélnek, amit azonban többen csak egyfajta marketingstratégiaként tudnak értelmezni, arra a következtetésre jutva, hogy „a szerkesztők bombasztikus kijelentéseit

[nem érdemes] ráolvasni a szövegekre.”⁷² Mindezek fényében meg kell vizsgálni, hogy a kötet szerkesztői önértelmezése milyen identitásokat, szexuális pozíciókat fogad be, miket zár ki, illetve hogy mennyiben tekinthető a kötet öndefiníciója reklámfogásként, hogy ez milyen hozadékokat rejt még magában.

Nézzük meg előbb az utóbbit, azaz a kötet reklámgyanús, marketingalapú pozícionáltságát, mégpedig azért, mert ennek kihatása van a női szexualitás reprezentációja mellett a női irodalom mibenlétére is. Mint tudjuk, a szerkesztői koncepció alapján az antológia célja a patriarchális hierarchia kikezdése, felülírása volt a női irodalomra/női szexualitásra vonatkozó sztereotípiák szubverzióján keresztül. Mindez a művészeti-kulturális rendszer (*art-culture system*) keretein belül játszódik (Appadurai 1986). A művészeti-kulturális rendszer, amelyet Celia Lury argumentációja alapján a kulturális javak termelését és fogyasztását szervező intézmények és gyakorlatok sora alkot, ideértve többek között a vizuális művészeteket, az irodalmat, a zenét, a televíziót, a rádiót, a filmet, és az internetet, nagyban befolyásolja a fogyasztói kultúra alakulását (Lury 1996, 53). James Clifford szerint az esztétikai értékeket hordozó javak a művészeti-kulturális rendszeren belül nyernek értelmet és cirkulálnak, s mindez a bizonyos történelmi pillanatokban lezajló, hatalmi pozíciókból történő diszkriminációk, bizonyos elemeket kiemelő, másokat eltüntető szelekció mentén rendeződik el (Clifford 1988, 221, idézi Lury 1996, 55). Az esztétikai értékkel bíró javak hatalmi alapú kiválogatása és rendekbe szervezése volt az alapja a 19. századi modernizmus során kialakult magas kultúra versus alacsony (populáris) kultúra szembeállításnak is, melynek elválasztó vonalát a 20. század posztmodernje igyekezett kétségbe vonni és

⁷² Bárány Tibor hozzászólása tbarany néven 2005. november 26-án (Elekes 2005).

felülírni. Celia Lury kiemeli, hogy a művészeti-kulturális rendszer önmagában is egy ellentmondásokat hordozó szisztéma, hiszen születése pillanatától át- meg átszövik az osztály, társadalmi nem és faj viszonyai, melyek alapvető szerepet játszottak a magas kultúra populáris kultúra felé emelésében, ami hangsúlyosan kitűnik a ‘feminin’, ‘vulgár’, ‘primitív’, ‘triviális’ terminusok és jelzők alárendelt csoportokra vonatkozó, lealacsonyító használatából (Lury 1996, 58). Ebből egyértelműen látszik, hogy a magas vs. alacsony (populáris) kultúra 19. századra visszamenő szembenállása gender-alapú kétosztatúság, melyet a posztmodern kultúra-kritikájának sem sikerült felszámolnia.⁷³ Ez pedig már közelebb visz a minket érdeklő problémához.

Ahogy az már a női irodalomról szóló okfejtésből és a ridikülvita elemzéséből is kitűnt, a magyar kulturális közéletben erősen él a magas kultúra (melyet esetünkben maszkulin szépirodalom képvisel) és populáris kultúra (vagyis annak női-nőcis irodalom vetületének) szembeállítása. Kérdés azonban, hogy mennyiben és milyen irányban sikerült az antológiának meglazítania eme megosztottságot mind a női irodalom, mind

⁷³ Hasonlóan érvel Rita Felski is, amennyiben kijelenti, hogy a modernitás nyilvános szférával való azonosítása tehető leginkább felelőssé amiatt, hogy a patriarchális hagyomány a nőket a történelmi és társadalmi változásokon kívül helyezi el. Ennek következményeként a nyilvános és magánszféra közötti válaszvonal egyre inkább megszilárdult, a társadalmi nemek közötti különbségek pedig természetesnek és megváltoztathatatatlannak tűnő vonásokká kristályosodtak. A nő pedig – mint a kapitalista gazdaság által érintetlen, el-nem-idegenedett szerzet – a nem-modern identitás szimbólumává vált. Felski azonban többet mond ezen a ponton: szerinte korántsem lehet a nyilvános/személyes, maszkulin/feminin, modern/antimodern dualításokra alapozni a modernitás jellemzését, már csak azért sem, mert ezeket a duális pozíciókat elválasztó falak egyáltalán nem voltak teljesen szilárdak. Felski szerint – a nők tömegtermelésbe, fogyasztásba, politikába való belépéséből fakadóan – ezek az elkülönült szférák állandó mozgásban voltak, és az őket összekötő-szembeállító viszonyok folytonosan megújuló jelentéseket kaptak, változó pozíciókat vettek fel. És – teszem hozzá én – éppen emiatt a nem egyértelműen megragadható, mindig elcsúszó, új formákat és jelentéseket felvevő, önmagát újratermelő szétválasztás miatt lehet sikertelen a dualizmust eltörölni akaró posztmodern törekvés (Felski, 2006, 29-33).

a női szexualitás pozíciója felől. Ami a női irodalmat illeti, mintha maguk a szerkesztők is elfogadnák a modernitásban gyökerező, máig befolyással rendelkező kettős irodalmi mércét. Erre az egyik szerkesztő, Forgács Zsuzsa nyilatkozatából következtethetünk: szerinte van egy „nagybetűs irodalom, abban nagyon kevés nőt tartanak számon, [...] azt a nagyon kevés nőt is fiúsították, [...] [m]ondván, hogy az egyetemes emberi lényegről írnak [...], ahonnan nézvést mintha nem lenne nemük” (Bárdos Deák 2005).⁷⁴ Ugyanakkor ezt a ‘nagybetűs irodalmat’ elhatárolja attól az irodalomtól, amelybe például Rácz Zsuzsa *Terézanyuját* sorolja, s ami Forgács névadását követve nyilván a ‘kisbetűs irodalom’ kategóriáját jelenti.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a cél nem az volt, s így a hozadék sem lehet az, hogy a nőket „fiúsító”, magas irodalom–alacsony irodalom kettőséget fenntartó értékítéletek premisszáira rákérdezzenek, azokat felborítsák. Inkább arról van szó, hogy a szerkesztők az antológiával be akarták írni az általuk kiválasztott nőírókat – jóllehet az elkülönülő női hang hangsúlyos megtartásának szándékával – a nagybetűs, maszkulin logika szerint működő irodalmi kánonba, kiegészítésként, felhívva magukra a status quo figyelmét, de a rendszer működését, értékítéleteinek alapjait változatlanul hagyva. Erre abból is következtethetünk, amit Forgács egy másik interjúbán elmondott: antológiájukban a nők világát akarták megmutatni, láttatni, mégpedig „azoknak a meglévő és megmutatott

⁷⁴ Természetesen a patriarchátus diszkriminatív jelentés- és tudástermelő rendszeréről van szó akkor, amikor a nőknek tradicionálisan maszkulinnak tartott jegyeket kell magukévá tenniük ahhoz, hogy beléphessenek a nyilvános szférába, legyen szó irodalomról, egyéb művészeti alkotásról, politikáról, etc. Ahogy azonban arra többek között Irigaray és Felski is felhívja a figyelmet, és amit Forgács figyelmen kívül hagy: azzal, hogy a nők beléptek a hagyományosan maszkulinnak (fenn)tartott diszkurzusokba és magukévá tették azokat, rámutattak a társadalmi nemeket elválasztó falak mesterségességére és potenciális instabilitására, valamint megkezdtek azok lebontását, és elkezdtek a hibrid és heterogén identitások hálójának felfedezését. Lásd ehhez bővebben: Irigaray 1985a; Felski 2006.

látásmódoknak a *kiegészítéseként*, amelyek eddig elsődlegesen és dominánsan férfiszempontokat közvetítettek és tártak fel” (Thüringer 2005a, kiemelés tőlem). A kiegészítés logikája azonban korántsem jelent újraírást. Vagy radiálisabban magának Forgácsnak egy freudi elszólásával: „Azt kell, hogy mondjam, hogy mivel a nők felől lett megírva, elsősorban tényleg a nőknek reveláció. [...] Igazából ez a könyv nem lehet annyira fontos férfiaknak” („Szex, szerelem, házasság” 2006). Mindez a Showalter-féle gynokritika módszereit és törekvéseit idézi, ám – mint az majd kitűnik – aligha menekülhet annak buktatóitól, s ez sajnos megerősíti a fentebb idézett állítást, s egyúttal átvezet a másik problematikus ponthoz, azaz a női szexualitásról alkotott maszkulin reprezentációk átírásához.

Mit jelent az, hogy csak a nőknek reveláció? Egy irodalmi szöveggyűjtemény, amely csak a nők számára mutat valamit? A szexualitásukról, mintha addig maguk a nők sem tudtak volna, olyannyira, hogy ezt egy irodalmi antológiának kell megtennie? Gordon Agáta szerint van, amit csak ebből a könyvből lehet megtudni („Artizánok: Ez a könyv...” 2005). A női szexualitás dokumentarista fellistázásáról van akkor szó, vagy fiktív szövegeken keresztül megszülető reprezentációkról? És mit jelent az, hogy a szerkesztő szerint nincs jelentősége, mondanivalója az általa a női szexualitásról összeállított kötetnek a férfiak számára? Mintha maga a szerkesztő is elbizonytalanodna a kötet szemléletváltó jelentőségét illetően. De vajon miért? És miben? Bárány Tibornak lenne igaza, hogy a női szexualitás mint tematika és a szerkesztői ‘körítés’ (úgy mint a borító, a paratextusok, a bemutató performance, a sajtónyilatkozatok sora), mint marketingstratégia csak a piaci siker garanciája akart lenni? Vagy (a később még bővebben szóba kerülő) Thüringer Barbarának, aki szerint a szex hívószó a könyvesboltban is (Thüringer 2005b)? Annak szól vajon ez

az elbizonytalanodás, hogy a domináns diszkurzus biztonságot nyújtó nőkről alkotott sztereotípiáinak és kliséinek szemléletváltó felülírása helyett a szerkesztők leginkább olyan szövegeket válogattak be a kötetbe, amelyek (többek között a populáris kultúra fluidizálódása révén is) a nő számára ‘hagyományosan’ nyitva álló identitásmodellekkel és szexualitáspozíciókkal operálnak? Mert ha a válasz igen, nem kell meglepődni Kele Csilla szkepticizmusán, aki számára kérdéses, hogy a „kötet szerzői nőként valóban megkülönböztetik-e magukat a feleség, a szerető, a femme fatale vagy a szende múzsa kliséitől, nem lehet tudni, a férfiak vagy a fránya nemiség okozta-e, önértésük a jóslatokat beigazoló tematikában sem válik szét” (Kele 2006). Másképp megfogalmazva, talán a szerkesztőknek nem sikerült olyan szövegeket összegyűjteni, amelyek valóban képesek lennének széthasítani a patriarchális sztereotípiák megkövült jelentéseit, képesek lennének kibillenteni a női irodalmat és női szexualitást maszkulin szempontból definiáló diszkurzust domináns pozíciójából, s így talán nem érdemes a szövegeken számon kérni a szerkesztők által meghirdetett szemléletváltást sem. A női hang autentikusságának, öntudatosságának és autonóm önmeghatározásának hangsúlyozásával a szerkesztői gyakorlat megismétli a showalteri gúnokritika dogmatikus működését, s ezáltal mintegy felkínálja az antológiát az intézményes irodalomkritika általi trivializációnak, szubkulturális irodalommá való redukálásnak.

4.3. Bent és kint: textuális testek elbírálása

Most azonban térjünk át a kötet szövegkorpusza által befogadott, illetve kizárt identitásokra és szexuális pozíciókra, pontosabban az ezeknek az identitásoknak és pozícióknak szóló reakciókra. Ami egyértelműnek tűnik, az az, hogy a szerkesztők számára írásos rögzítettséggel, azaz textuális testtel bír a női szexualitás jelentése: ott van az antológia szövegeiben, az antológiát körülvevő (ön)definíciókban, valamint az írásban megjelent interjúkban. Mindez azonban azt is jelenti, hogy ez a női szexualitásra vonatkozó (annak jelentését magában hordozó) textuális test performatív aktusként is viselkedik egyben: butleri értelemben az, amit a szerkesztők mint jelentéstermelő (tudástermelő) közösség női szexualitásként megkonstruálnak, maga is egyfajta normaként kezd el működni, hiszen újra és újra megismétlődik, azaz „citolódik”, és hatalma éppen ezekből a norma által (is) kikényszerített citátumokból ered (Butler 2005). Miközben tehát a patriarchális normativitás által támasztott elvárásoktól elkülönöződni igyekszik a női szexualitásnak ez a ‘női koncepciója’, ugyanazzal a lendülettel maga is befogadáson/kizáráson alapuló normává válik; az a kérdés csupán, hogy milyen ez a norma. A patriarchátus diktálta engedelmes, naiv, szerény, otthoncentrikus, passzív, befogadó, odaadó, gondoskodó nős szerepektől – anya/nővér/feleség – jelentősen eltérnek a kötetben szereplő novellák túlnyomó többségben egyes szám első személyben beszélő narrátorai (az 56 novellából 48 ezt a

fajta elbeszélésmódot működteti), hiszen aktív, cselekvő, öngondoskodó, kihívó, lázadó, vad, nyughatatlan, állandóan mozgásban lévő nőként beszélnek szexualitásukról. Ám sokszor mégis az lehet az érzése az olvasónak, hogy a női szexualitás monolit értelmezését magáról lerázni kívánó antológia novellái mintha mégis valahogy egyoldalú ábrázolását nyújtának a témának: az egyik értelmezői oldal számára mintha a női szexualitás csak úgy jelenne meg a szövegekben, mint a fallocentrikus, heteroszexista sztereotípiák és klisék ironikusan kezelt, ám mégis azokat alapul vevő ismétlése, a másik oldal pedig a női szexualitás túlburjánzó, pornográfiába hajló megírásának egysíkúságát rója fel.

Bence Erika is erről az egyoldalú ábrázolásmódról beszél, vagy legalábbis az a háromféle nőtípus, amellyel szerinte találkozni lehet az írásokban, erre az egyhangú, pornográfia felől sztereotipizálódó női szexualitásra engedi őt asszociálni. Bence felsorolásában az egyik ilyen sztereotípia a nagyvilági, kozmopolita szingli, másnéven a „heteroszexuális férfifaló”; a második a viccek és a mai média kedvelt félhülye vagy hülye ‘szőke nője’, az „infantilis nyafogó”; a harmadik pedig a „kiszolgáltatott és *jólélek kurva*, a férfifüggvényként vegetáló egyszerű lélek” (Bence 2006, 91). A recenzens példákat is hoz a szövegekből azt alátámasztandó, hogy „korántsem [az] az árnyalt nő-kép, sokváltozatú magatartás bontakozik ki előttünk: [szerinte] az írások többsége [...] a szexéhes műlovarnő, a faszimádó légtornász alakját állítja elénk,” ami miatt sajnos „az egyetemesen, lényegesen női princípium marad többnyire rejtve, szólam nélkül” (Bence 2006, 90). Ugyanakkor, amit itt Bence számon kér a szövegeken, az egyrészt a patriarchális értékrendszerben gyökerező, humanista-karteziánus szubjektum egységes, egyetemes, önszabályozó, racionalitáshoz kötődő, objektivált testtel rendelkező esszencializált női

pozíciója, szemben az egyébként lokális és perspektivikus szubjektumpozícióba helyezkedő szövegekkel. Látens módon azt az esszencialista pozícionáltságot hiányolja, ami decens és csendes megadásban rögzíti a férfiúi középponthoz képest a periférián a racionalitáson kívül álló („félhülye/hülye”, „alacsony IQ-ra játszó”), szexualizált testtel azonosított („heteroszexuális férfifaló”), korporealitásába zárt („tehetetlen ösztönlény”) nőt mint Másikat. Bence ízlésének a női szexualitást testbe zártságából textuálisan kibontó szövegek közönségesek, durvák és pornográfok, ennél fogva „feleslegesek és funkció nélküliek,” hiszen semmiféle hiteles vagy lényegi női princípiumot (sic.) nem jelenítenek, nem jeleníthetnek meg (Bence 2006, 91). Arra, hogy milyen lehet a hiteles és lényegi női princípium, a Bence ízlése számára „nagyon jó szövegek” jellemzése alapján következtethetünk: kiemeli Csinszka, Harmos Ilona, Korzáti Erzsébet és Radics Viktória írásait, melyek kendőzetlenek és őszinték, hiszen nem emelik központi tartalommal „a nemi aktus, erőszak, különböző perverziók, pedofília etc.” részleteit (Bence 2006, 92-93).

Szabó Tibor a kötet korábbi bírálatainak tényszerű, tárgyilagosnak és korrektnek mondható felsorolása után szintén kiemeli egy számára problematikus pontot, ami nála is a női szexualitás túlzott számbeli értékeket öltő textuális megfogalmazásából fakad. Látni fogjuk azonban, hogy ez a problémafelvetés tulajdonképpen freudi elszólásként működik. Szabó szerint

[f]inom megfogalmazással is durva szerkesztői hiba, hogy a női tapasztalat [...] megjelenítéséhez a szexualitást választották zárt tematikaként. A könyvben szereplő, irgalmatlan mennyiségű (auto- vagy interkurzus jellegű) nemi aktus ugyanis azt a felháborító képet alakíthatja ki az olvasóban, hogy a

nő mint ember lényege nemcsak hogy szexusában, de konkrétan a szexuális magatartásmintáiban, szeretkezési-maszturbálási szokásaiban van kódolva.
(Szabó é.n.)

Miközben Bence Erika a nőnek, a 'női princípiumnak' hiteles, lényegi és egyetemes ábrázolását hiányolja a kötetből, Szabó Tibor elszólása szerint éppen ez az, amit az antológia tartalmaz, de amit nem szabadna nyilvánosság elé tárni. A fent idézett érvelés alapján az antológia egyenlősíti a nőt a női szexualitással: a nő-ség meghatározó sajátja, *differentia specificája* a szexualitásában rejlik. A kötet azonban nem a nőnek, hanem a női szexualitásnak kíván az antológiája lenni, így az egyenlősítést a recenzens végzi el, azaz Szabó Tibor az, aki a női mibenlét sokrétű és sokjelentésű horizontját leredukálja a nő testiségének és szexuális ösztönlényszerűségének egysíkúságára.

Novák Anikó könyvkritikájának érvelése szintén a szexuális aktust szókimondóan leíró, mindent a nevének nevező textuális gyakorlatra helyezi a hangsúlyt, és ő szintén ebben látja az antológia elhibázottságát. Vannak ugyan a szexualitásról kiemelkedően beszélni tudó írások, ám Novák számára a legtöbb szöveg mégis túlságosan szókimondó, pornográfiába hajló. Kérdés marad azonban, hogy amennyiben Novák szerint „ha a pornográfiát nem pejoratív értelemben használjuk, hanem mint a szexuális aktus és arra vonatkozó mozzanatok megjelenítését”, miért és hogyan lesznek a különféle, nők és férfiak vagy nők és nők közötti szexuális aktusokat elbeszélő szövegek „pontos, durva” megnevezések (Novák 2006, 95). Az érvelés még tovább bonyolódik. Novák Anikó hiánypótló vállalkozásnak tartja az antológiát, hiszen nemcsak beleilleszkedik a „szexualitás leplezetlen megfogalmazásával [...] a kortárs irodalom tendenciáiba” (Novák 2006, 96), hanem ki is egészíti a szexualitásról való

kortárs irodalmi beszédet a női szemszöggel, többek között Esterházy *Egy nőjének* üres helyeit. A kötet által felkínált külön női és férfi olvasói pozíciókra, a férfi és női olvasók közötti nézetkülönbségekre hivatkozva Kálmán C. György recenzióját idézi, akinél az ítékezés (természetesen) férfi szempontból történik, vagyis a beszélő én az antológia szövegeiről beszélve a férfi pozícióját teszi magáévá (Novák 2006, 96). Hogy miben rejlik az antológia szövegeinek férfias vagy nőies olvasási módja, azt közelebbről nem tudjuk meg. Azt azonban kiolvashatjuk a kritikából, hogy Novák szerint az antológia írásainak többsége erősen szókimondó és pornográf módon beszél a szexualitásról, miközben „sokkal érdekesebb a játék”, ha „nem [...] nevezzük meg a dolgokat” (Novák 2006, 96). Azaz, végső soron sokkal ‘testhezállobb’ lenne a nők szexualitásáról való beszédmódja számára az elhallgatás, a ki-nem-mondás, a titokzatosság, a be-nem-teljesülő vágyakozás szférájában működtetett narráció, s talán az antológia ebben az esetben nem okozna csalódást a recenzensnek.

Meg kell említeni azt is, hogy miközben recenziók sora kifogásolja a szexualitásra, szexuális aktusra vonatkozó kifejezések szókimondását, durva és pornográf voltát, recenziók sora gondolja úgy, hogy az antológia azért nem teljesíti vállalt feladatát, azaz a női szexualitás bemutatását, mert nincs benne elég szexualitás, vagy mert a benne lévő szexualitás nem olyan, mint amilyennek a recenzens *a priori* elgondolta azt, azaz hogy a kötet „mindent összevegyít női szexualitás címén” (Sélei 2007, 197). Ebbe a sorba tartozik a már említett Novák Anikó is, aki szerint ugyan „már valódi nők írnak szexualitásukról”, a valódi nők valódi szexualitásának „motívuma” mégsem mindig tölt be központi szerepet, ugyanis gyakran kérdésesek az írásokban kibontakozó nemek és szerepek, vagyis nem állapítható meg pontosan, hogy a szereplők nők és férfiak vegyesen, vagy

csak nők (Novák 2006, 95).⁷⁵ Hasonló álláspontot fogalmaz meg Szabó Tibor is, aki szerint a szexualitás zárt tematikájába illesztett „erotika és nemi erőszak keveredése” okoz zavarosságot (Szabó é.n.). Thüringer Barbara ugyan pozitívként értékeli a könyv megjelenését, mégis ő szerinte sem érdemes a kötet kapcsán a „női szexualitás mellett/ellen” állást foglalni, hiszen „a szexről az 56 novellának csak alig negyedében esik szó, erotikusnak is, mondjuk, csak a másik negyedét nevezhetnénk. Ezt kifogásolni azonban pont nekünk nem illik, a szex hívószó, nemcsak a neten, hanem a könyvesboltban is” (Thüringer 2005b). Vagyis a kötet csak hívószónak, más szóval hírverésnek, reklámnak választotta témául, de leginkább csak alcímül a női szexualitást. Ezek a kritikák, melyek ‘keveslik’ a szexualitást a szövegekben, valójában éppen azt hagyják figyelmen kívül, amit a kötet kifejezni kíván: a női szexualitás sokféleségét, fluiditását, rögzíthetetlenségét, egyszerre pozitív és negatív természetét, állandóan elmozduló jelentéssíkjait. Ez a ‘kevelés’ voltaképpen a szexualitás disszeminálódó jelentéseinek lehorgonyozása akar lenni, visszatérítés abba a hagyományos szexualitás-felfogásba, amelybe nem férnek bele a nyilvánosság asztalára kiterített (*nota bene* irodalomként terjesztett) sorozatos alkalmi kapcsolatok, keveredő és nem egyértelműsíthető nemek és szerepek, leszbikus viszonyok, maszturbáció, nemi erőszak, hogy csak kiragadva említsek néhányat a ‘kevesek’ közül.

Itt azonban álljunk meg kicsit, és vizsgáljuk meg közelebbről Thüringer Barbara kritikáját. Mint láttuk, helyteleníti azt, ami szerinte a szexualitás hívószóként, reklámként történő kihasználása a szerkesztők

⁷⁵ A probléma ezzel Novák érvelésében az, hogy míg a nőket és férfiakat szerepeltető írásokban felcserélődik a vágy szubjektumának és objektumának leosztása, azaz a férfi lesz a nő szexualitásának tárgya, addig a leszbikus szexualitást és vágyat működtető szövegekben a nő megmarad a tárgy pozíciójában, „a változás csak annyi, hogy női szemszögből mutatkozik meg” (2006, 95).

keltette hírverés által. Miközben azonban az Artizánok egy ténylegesen a női szexualitást tárgyaló kötetet rendeztek egybe és tártak a nyilvánosság elé, Thüringer maga művel merő propagandát azzal, hogy írása címéül a *Pinaverés*-t teszi meg. Írásával – saját elmondása szerint – nem akar mást, mint elhatárolódni az összes olyan vitatott kérdéstől, „hogyan létezik-e női irodalom, női szexualitás, női agy, hatodik érzék és a többi meddő kékharisnyás, túsarkos pinaverés” (Thüringer 2005b). Természetesen éppen ezzel az ‘elhatárolódással’ kerül bele a vita kellős közepébe, és nőgyűlölő metaforáinak köszönhetően ott is marad. Ám hogy valójában mi is itt a „túsarkos pinaverés,” az igazán csak Thüringer értetlenségéből derül ki, mert bizony több dolgot nem ért a recenzens, leginkább azt nem, hogy lehetetlen csak magáról a könyvről beszélni, leválasztani azt társadalmi-történelmi-politikai kontextusáról. Hiszen mi köze is lehet a „szex”-hez a családon belüli erőszaknak, a pedofiliának, a nők jogainak, az esélyegyenlőségnek, a feminizmusnak, vagy a hímsovinizmusnak? Mit kereshet a női szexualitásról szóló antológiában Polcz Alaine Asszony *a fronton* című elbeszélése, amely egy háborúban elkövetett tömeges nemi erőszak áldozatának történetét mondja el? Mindezt Thüringer nem érti, bár talán nem is ez volt a célja, hanem csupán a „sok-sok kattintás” bezsebelése (Várnagy 2011, 32).

A legkegyetlenebb és legarrogánsabb, olykor obszcenitásba átforduló, de a nőírókat mindenképp helyükre tenni akaró, és épp ezért kiterjedtebb elemzést érdemlő kritikát Alexa Károly fogalmazta meg *Na ne* címen (2006d). A recenzió hangvételéről már a cím is árulkodik, hiszen a ‘Nők a Nőkért az Erőszak Ellen’ (röviden és közismerten: NANE) elnevezésű, nők védelmében munkálkodó civil szervezet nevét választotta egy női szexualitásról szóló, nők írásait tartalmazó antológia földbe

döngöléséhez. Címválasztását indokolandó, sokatmondóan-félrevezetően idéz Erdős Virág azonos címet viselő írásából, amely idézet a recenzens hite szerint alátámasztja a nőkről, de legalábbis a nőírókról alkotott véleményét: „hülye vagyok / nő vagyok / úgy érve hogy pina / [pedig ez] állítólag nem betegség / ez egy ilyen / büntetés” (Alexa 2006d, 97).⁷⁶ Hiszen ha egy nőíró így ír (Alexa szerint nyilván magáról), ő is indokoltan ajánlhatja megfontolásra Madách Imre „A nőről, különösen esztétikai szempontból” címet viselő akadémiai székfoglalójának két mondását: „A nő testének aránylag sokkal tetemesb része van nemi célokra alkotva”, illetve „A kaukázusi faj férfiagyának átlagos kerülete majdnem két hüvelykkel nagyobb, mint a női agyé!” (Alexa 2006d, 94) Értelmezve a három egymás mellé rakott idézet mögött húzódó, kulturális és történelmi kódokat is behívó, megidéző mizogün értékrendszert, a nő pusztán egy nemi célokra, faji reprodukció végrehajtására alkotott biológiai test, aki büntetést is érdemel, Madách Imre kontextusba emelése révén nyilvánvalóan Éva, vagyis az eredendő bibliai bűn miatt. Ugyanakkor, vagy mindezt a nemi rendet alátámasztandó, a faj értelmi képességeit, intelligenciáját, és ennélfogva a hatalmát is természetből fakadóan a férfi hordozza, amit annak már a nőkét meghaladó agymérete is alátámaszt.⁷⁷

Hogy kontextusba helyezze a női irodalmat, de legfőképp, hogy megteremtse az alapot kritikájához, Alexa ‘felállít’, megidéz egy kisebb, tetszőlegesen összeválogatott, ám a recenzens ideológiai pozícióját egyértelműen behatároló irodalmi kánont. Madách mellett idézi a női nem

⁷⁶ Erdős Virág írásában a beszélő a női szexualitást erőszakos cselekmények sorozataként éli meg, és ebben az esetben ténylegesen megalapozott a NANE nevének felhasználása a novella címeként (Forgács, Gordon, Bódis 2005, 563-567).

⁷⁷ Ezt a hamis allúziót több ponton is meg lehetne cáfolni, de legyen itt helyhiány miatt elég annyi, hogy az a nézet, hogy a férfi és női agytérfogat közötti biológiai, nagyságbeli különbségek értelmi képességbeli különbségeket eredményeznének a férfiak javára nézve, már rég megdőlt. Lásd ehhez: Fausto-Sterling 1992.

„lovagias rajongója”-nak, Gyulai Pálnak az „írónőséget” „félbeszerbe alkalmazott nőemancipatio”-nak tekintő nézetét (Alexa 2006d, 92), majd az 1843-as *Pesti Divatlapot*, mely szerint a „női tulajdonokból teljesen kivetkőzött, kardos, szakállas asszonyírók kiállhatatlan lények” (Alexa 2006d, 94), megemlíti Jókai, Arany és Berzsenyi nevét, végül pedig hosszan engedi beszélni a nőket alázó-gyalázó Szabó Dezsőt, akinek a nők ‘mibenlétére’ vonatkozó igaza és mondandójának valóságalapja felől Alexa szerint aligha lehetnek kétségeink.⁷⁸ Miután tehát definiálja, hogy kiket és milyen alapon tart a magyar irodalom jogosult tagjainak – egy-két „kedvetlen, lompos író-nőírótól” eltekintve – nem tudja tovább „odázgatni” az *Éjszakai állatkert* tárgyalását.

Az antológiára vonatkozó konkrét kritikát két internetes megjegyzéssel vezeti fel. Az egyik – miszerint a *Sunbooks* cikke alapján a kötet „egyre nagyobb sikereket ér el az olvasóközönség körében, így számos médiamegjelenést zsebelhet be” – lehetőséget ad Alexának a minőség mai mércéjének megállapítására; a másik a már elemzett Thüringer jegyezte írás címe – „Pinaverés”, – mely egyetlen szóban kivonatolja számára a majd’ hétszáz oldalas könyv tartalmát (Szabó 2006d, 97). Segít meghatározni Alexa beszédpozícióját az az értékrendszer, ami ennek a két kiragadott részletnek az egymás mellé helyezése mögött meghúzódik. Ahogy az már a recenzens által megidézett magyar irodalmi kör alapján is kiérezhető volt, nézete szerint az irodalmi minőség teljesen talaját vesztette, hiszen míg a „boldog századelőn” magas kultúrának számító szépirodalom csak egy kimagasló műveltséggel rendelkező elit

⁷⁸ Illusztrációnak álljon itt két mondat Szabó Dezső Alexa által citált szövegéből: „Melletlen, szűk medencés, száradt nyakú meddő testek, melyeket önmaga tagadására dobott elő az élet. Szomorú, sovány rögök, melyek nem tudnak megfogamzani az isteni napnak, s csak hitvány elvkukacok mozognak bennük.” A teljes szövegrészt lásd: Alexa 2006d, 95-96.

réteg kiváltsága volt, ma az olvasók – köztük női olvasók – tömegei által megvásárolt példányszám-adatok és az így generálódó médiajelenlét döntik el, hogy mi nevezhető jó, minőségi irodalomnak. Alexa a modernitás magas kultúra versus alacsony/populáris kultúra hierarchizált szétválasztását hiányolja, amelyben – lévén egy nemileg meghatározott kétosztatúságról szó, ahol a magas kultúra férfi terrénunként, az alacsony/populáris kultúra női terrénunként kódolódik – nem fordulhatott volna elő, hogy egy „pinaverés” címszóval tartalmilag összefoglalható kötet a minőségi irodalom magaslataiba emelkedjék.⁷⁹

Továbbmenve, az írók irodalmi elődeinek felsorolásával – külön kiemelve Németh László *Iszonyát* és Weöres Sándor *Pszychéjét* mint a nők *igazi* megíróit – megkérdőjelezi az antológiába beválogatott nőírók jogát arra, hogy egy ilyen irodalmi gyűjteménybe bekerüljenek. Szerinte még a „különc vagy bolond, bizarr vagy beteg” Erdős Renée, Czóbel Minka, Vay Sarolta (Sándor), Majthényi Flóra, Török Sophie, Galgóczy [sic.] Erzsébet is sokkal inkább megfelelne az irodalmiság követelményrendszerének⁸⁰ – amiről persze nem tudunk meg semmit, attól a ‘felvilágosítástól’ eltekintve, hogy a kötetben szereplő szerzőknek még írásaik sincsenek, csak „szövegtárgyuk,” és persze arra is ‘csak’ következtethetünk, mitől különc, bolond, bizarr, és beteg eme hat író (Alexa 2006d, 99). Ami viszont azt is jelenti, hogy mivel szinte egyetlen arra érdemesnek ítélt író sem található fel a kötetben, magának az antológiának mint irodalmi alkotásnak

⁷⁹ Lásd fentebb a magas/alacsony kultúra szembenállás mibenlétének leírását, de ugyanehhez a témához tartozik Andreas Huyssen tömegkultúra és nők viszonyát tárgyaló írása (Huyssen 1986, 44-62), vagy Rita Felski már szintén idézett cikke (Felski 2006, 21-55).

⁸⁰ Azt Alexa egy másik írása (2006a) alapján tudhatjuk, hogy Kaffka Margit, Ritoók Emma, Tormay Cecile, Vathy Zsuzsa, Szabó Magda, Jókai Anna, Kiss Anna, Tóth Erzsébet, és persze a fent említett „különcök” miért férhetnek bele az egyértelműen maszkulin előjelű, heteroszexista irodalmiságba: mert ők nyilván nem talmi giccses termelnek bizonyos naivabb nőolvasók kedvére. Lásd: 17. lábjegyzet.

sincs létjogosultsága. Alexa azonban még ennél is tovább megy, és a kétosztatúságot fenntartva nem csak magas irodalmi alkotásként kérdőjelezi meg a gyűjteményt, de még a populáris irodalom lektűr-szekciójába sem férnek bele szerint az *Éjszakai állatkert* szövegtárgyai, hiszen az „úgynevezett »női írásnak« az [...] ismérveit [...], úgymint a »bennlevőséget«, a »naivitást«, az »egészenlátást«” sem lehet bennük megtalálni. Ehelyett talál benne – sorolom a teljesség igénye nélkül – frusztrált pedagógust és képzőművészt, homoszexualitást, önkielégítést, kukkolást, WC-t, pisilést, ürüléket, hányást, szagokat, alkalmi kapcsolatokat, nem magyar pasikat – és persze nincs hagyományos család, harmonikus heteroszexuális kapcsolat is alig (Alexa 2006d, 99-100).⁸¹

Miután a kötetre mint irodalmi műre egyetlen szót sem vesztegettet, levonja a maga író(n)ok re vonatkozó következtetését, meggyőződését:

Amit tudatosíthatunk, az mindössze annyi, hogy a mai globalitás és a globális média újabb szereplővel látszik gazdagítani a mi szerény balkánszéli „civilizációnkat”, a szingli újabb alakváltozatával – a

⁸¹ Van azonban Alexának egy másik írása is (2006b), amely ugyanebben a kritikai esszégyűjteményben található, négyvel az itt elemzett „Na ne” című kritika előtt, melyben afölött a közismert tény fölött panaszkodik, hogy egy-két kivételtől eltekintve „a magyar kultúrából hiányoznak [...] az érvényes beszámolók a magánélet erotikus »eseményeiről.«” A *Vásárhelyi daloskönyvet* állítja mintául többek között ezzel az erőszakot megidéző, az erőszakos férfihatalmat erotizáló, a ‘férfi élvezetet’ ideologikusan megjelenítő idézettel: „Az zöld szoknyás asszonynak hat renddel a préme, / Belevágom az csákánt, fokig mene béle, / Violaszín szoknyásnak hasadt az pendele, / Megugratám magamot, fokig esém béle.” Ennek a mintának az alapján azokat a „szemérmes és kitarulkozó, élménykereső és hagyományoknak hódoló” poétikai írásokat kevesli, amik leírnák minden „normális és szerencsés férfiú” szempontjából azt a „saját élményt”, amit a nővel való erotika, a nők teste, a nővel való szex jelent. Alexa kritikája tulajdonképpen Döbrentei Kornél *Vitézeknek való dévaj balladák* című kötetének üdvözlése, melyben a normális férfi költő ír legszemélyesebb tapasztalatait felhasználva a (női) testiségről. A határok tehát ismét le vannak fektetve, körül vannak bástyázva: a nők szexualitásáról, a nővel való szexuális aktusról való nyilvános irodalmi beszéd a normális, tehát heteroszexuális férfi írók kiváltsága, birtoka, a kulturális maszkulin hagyomány és az irodalmi fallocentrikus kánon továbbvivőie, akik így „Balassi kardjának méltó [örökösei]. Hogy a hüvelyről ne is beszéljünk” (Alexa 2006b, 52-57).

pornóasztár és a médiasztár mellett ott nyomul immár
a „nőíró” is. Vagy mi.

(Alexa 2006d, 101)

A pornóasztárral és médiasztárral egy sorba állított író nő mint szingli előhívja a „globalizáció rémképét” (Séllei 2007, 194), amely a szerény magyar kultúra tönkretételével fenyeget, és egy efféle ‘valamit’ „vagy mit” egy igazi férfi még a szellemi/fizikai érintkezést is elkerülve utasít el. Ellenkező esetben – az igazi férfi kritikus által levonható konklúzió szerint – a többi „legyen mindenkinek a maga leckéje, aki hozzányúl ehhez a könyvhöz” (Alexa 2006d, 101).

A fentiek alapján ki lehet jelteni, hogy irodalmi műben a ‘Másik dolgainak’, azaz a női szexualitásnak a néven nevezése nőírók által még mindig visszatetszést kelt az uralkodó rendszert támogató és fenntartó férfiak és nők szemében egyaránt. Arról van szó ugyanis, hogy a heteroszexuális (vagy sokkal inkább heteroszexista) nézőpontból és pozícióból látatott/látható nő reprezentációi tulajdonképp a sztereotípiák kifordítását és átírását hajtják végre azzal, hogy a szövegek beszélői/cselekvői elfoglalják és belakják a patriarchátus által számukra kijelölt szerepeket és tereket, magukra húzzák és eljátsszák a nőkre aggatott kliséket, felfedik a nő reprezentációjának intézményesített, fallocentrikus kisajátítását és nők elleni kijátszását. Az a szubverzív gyakorlat, melyben a nő megtagadja a vágy tárgyaként való felkínáltságot, aktívan és alkotó módon használja saját vágyainak szereplehetőségeit – legyen szó akár a prostituált negatív szerephelyzetéről, akár a megerőszakolt gyermeklány néma és megbénított testéről, akár a férfiak testét használó ‘domina’ heterotóp mozgásáról – ez a heterogén, több fronton és több módon (fel)támadó határsértés megingatja a domináns diszkurzus nyelvteremtő, jelentéskontrolláló és kategóriageneráló hatalmát.

Minthogy azonban sosem szűnik meg a törekvés arra, hogy a rendszer stabilitása érdekében/védelmében a király lemeztelenített testét letakarják, a kritikai diszkurzus hatalmának rendőrei, az uralkodó beszédmód őrzői minden eszközt felhasználnak az idegen testek beszüremkedésének elfedésére, kiküszöbölésére. Ám ami egyszer megkezdte a küszöbök alatti törvénytelen beszüremkedést, előbb-utóbb minden bizonnyal két lábra áll, és a kilincset lenyomva felnyitja a bejáratokat a diszkurzus legitim tereibe.

5. A női test kritikai megtestesülése a *Szomjas Oázis* recepcióján keresztül

A *Kitakart Psziché* antológiasorozat második darabjaként jelent meg 2007 októberének végén a *Szomjas Oázis. Antológia a női testről* című válogatáskötet, immár egyedül Forgács Zsuzsa Bruria anyaszerkesztő és artizán gondozásában. Hasonlóan a sorozat első kötetéhez, a második könyv szintén 33 szerző 56 írását tartalmazza. Ez is egy nő által szerkesztett, nők által írt szövegeket tartalmazó, női tapasztalatot női elbeszélésmódban megíró vállalkozás. S ez a kötet is sikeres vállalkozásnak bizonyult, amit egyrészt a több, mint 3500-as eladott példányszám mutat (Szekeres 2010), másrészt pedig a *Magyar Narancs* 2.3. fejezetben már említett „Minimum tizenegyes” listáján elfoglalt 3. helyezés (Bán 2008).

A sorozat első könyve, ahogy azt láthattuk, igen nagy zajt kavart kritikusi körökben, pontosan felrajzolva az irodalom és a kultúra politikájának nemi előítéletekkel terhelt határvonalait, egyértelműen megmutatva azt a hatalmi működést, amely kijelöli/megjelöli azokat az élesen körülhatárolt területeket, amelyeken a nők megjelenhetnek, amelyekről a nők beszélhetnek, illetve amelyek – mint a patriarchális, de jelöletlen irodalom területe – egyértelműen el vannak zárva mind a női jelenlét, mind a női beszéd elől. Az időnként meghökkentően indulatos fogadtatás élesen rávilágított arra, hogy milyen erős patriarchális és heteroszexista korlátok között mozognak a kulturális kódok az

irodalomértelmezés különböző szintjeivel, így a szöveg nemével, a szöveg tartalmával, az olvasó nemével és a szöveg stílusával kapcsolatban, főleg, mivel az antológiára adott válaszreakciók többsége nem igazán működtette az értelmezés ezen mélyebb rétegeit. A legtöbb recenzens számára az interpretáció megállt annak a kérdésnek a feszegetésénél, hogy mi szükség van Magyarországon az ilyen ‘női’ könyvekre, ezzel egyszersmind megkérdőjelezve bármilyen, női szempontokat érvényesítő és női szerzőségű irodalmi vállalkozás létjogosultságát.

A második kötet két évvel későbbi megjelenése kiváltotta fogadtatás már más képet mutat. Egyrészt a megjelenést mint eseményt már nem övezte az előző kötetbemutatót kísérő, a patriarchális sztereotípiák alól szimbolikusan felszabadító színpadi látványosság. Az ismét csak az Írók Boltjában megrendezett bemutatón a szerzők ez alkalommal ‘csak’ részleteket olvastak fel az írásokból. És a Teresa de Lauretis-féle „befogadói esztétika” (1987) felől megközelített ‘női irodalommal’ való második találkozás alkalmával már a kritikai fogadtatás is sokkal inkább kritikainak bizonyult: a recenzensek ez alkalommal már nem a női testről szóló női szempontú elbeszélések nők által írt gyűjteményének létjogosultságát firtatták, hanem a tényleges szövegeket olvasva, irodalomkritikai eszközöket mozgósítva igyekeztek értékelni az antológia egészét.

5.1. A női test textuális szerkesztése

A kritikai fogadtatás, valamint az azon keresztül felsejlő társadalmi miliő szálainak felfejtése előtt azonban nézzük meg, miként pozícionálja az antológiát a szerkesztő, pontosabban fogalmazva anyaszerkesztő. Itt ugyanis a felvállalt cél nem merül ki egy szépirodalmi írásokat tartalmazó könyv szövegeinek kiválogatásában, sajtó alá rendezésében és közreadásában. A könyv artizán anyaszerkesztője szerint a *Szomjas oázis* „irodalmunk első kortárs antológiája a női testről,” és ezt a célt hangsúlyozza az antológiát körülvevő számos paratextus jelenléte is (Forgács 2007a). Ez a célkitűzés egyértelmű politikai felhangokat hordoz magában, ám a „politikai” jelző nyílt és reflexív felvállalásától látványosan vonakodni látszik az anyaszerkesztő, ahogyan már az *Éjszakai állatkert* megjelenése idején is egyértelműen tagadni igyekezett azt, hogy az antológia a szépirodalmi értékeken kívül bármilyen ideológiai tartalmat közvetítene. Többek közt azért, mert az ideológia és a politika, ha nőkhöz, női szexualitáshoz, női testhez kapcsolódó kontextusban merül fel, ha kimondatlanul is, de magában hordozza a patriarchális működésmód ideológiájával szembenálló feminizmus mint politikai elköteleződés jelenlétét, amitől a magyar közéletben tartózkodni kell a megbélyegzés elkerülése érdekében. A fél-periféria posztszocialista társadalmában ugyanis merőben más konnotációk társulnak az ideológia és politika/politikum fogalmakhoz, mint a centrum demokratikus

hagyományokkal rendelkező társadalmaiban.⁸² A nyugati feminista elméletek a patriarchális társadalmi működés megértéséhez Althusser ideológia-fogalmára építenek:

az ideológia az egyének képzelt viszonyát mutatja be létük valós feltételeihez. [...] [O]lyan módon „cselekszik” vagy „működik,” hogy „besoroz” szubjektumokat az egyénekből (mindet besorozza), vagy „átalakítja” az egyéneket szubjektumokká (mindet átalakítja), ezzel a nagyon pontos eljárással, amit *megszólításnak* nevezünk, amit a leghétköznapibb típusú rendőri (vagy nem) megszólítással is bemutathatunk: „hé, maga ott! [...] Hozzátehetjük: ami ilyen módon úgy tűnik, hogy az ideológián kívül történik (nagyon pontosan az utcán), valójában az ideológián belül történik. Ami valójában az ideológián belül történik, úgy tűnik tehát, hogy azon kívül történik. Ezért akik az ideológiában vannak, meghatározásuknál fogva kívül hiszik magukat az ideológián: ez az ideológia egyik hatása, amit a *tagadás* az ideológia ideologikus jellegéből adódóan gyakorol az ideológia által; az ideológia soha nem mondja azt, hogy „ideologikus vagyok”.

(Althusser 1996, 396, 404, 405)

Amiről itt tulajdonképpen szó van, az az önmagukat semleges, pártatlan, egyetemes és ideológia-mentes intézményeknek, gyakorlatoknak és beszédmódoknak (Althusser kifejezésével: ideologikus államapparátusoknak) tételező diszkurzusok leleplezése és ideologikus természetük felmutatása. Ezen a vonalon haladva a nyugati feminista kritikai elméletek azokon a területeken mutatnak rá a hegemon

⁸² Még *Éjszakai állatkert* megjelenését követően a három szerkesztővel készített interjúban Forgács és Gordon meglehetősen plasztikusan fogalmaznak (azzal a markáns különbséggel kettejük között, hogy Gordon Agáta nyíltan azonosul a feminizmus célkitűzéseivel, és a deklaráltan felvállalja a feminista jelzőt): „F. Zs. [Forgács Zsuzsa]: - A feminizmust bélyegként ragasztják ránk. Még a nők nagy része is retteg attól, hogy feministaként tartsák számon. G. A. [Gordon Agáta]: - Mert úgy érzik, bebetonozzák őket egy ideológiába. Márpedig nem akarnak egy ideológiát képviselni. Pláne nem harcolni érte. A nők idegenkedése az ideológiáktól alighanem fontos történelmi képződmény” (Kelen 2005).

(patriarchális és heteroszexista ideológiát hordozó) tudások és értékek jelenlétére és működésére, amely területeket (az államszocializmusban kifejlesztett reflexek révén is) a posztszocialista társadalmak szigorúan ideológia- és politikamentes övezetként őriznek.⁸³ Az egyik oldalon ott van az irodalom szférája mint hatalmi viszonyoktól, ideológiáktól és politikáktól mentes terület, a másik oldalon pedig a politika mint „az életnek az az undorító hatalma, amely körül foly és átjár bennünket” (Radnóti 1991, 327).

A fél-perifériának, a Kelet-Középnek ebben a sajátos köztes terében, a (feminista) politika és az (antifeminista) antipolitika közötti lavírozásban kell tehát elhelyeznünk a *Szomjas oázist*, és persze a Forgács Zsuzsa mint immár egyedüli szerkesztő által képviselt célkitűzését. Mégpedig úgy, hogy a szóban forgó antológia szándékai szerint „irodalmunk első kortárs antológiája a női testről” (Forgács 2007a). Míg a *Kitakart Psziché* sorozat első részének megjelenését követően a meglehetősen macsó-hevületű, férfidominanciát érvényesítő vita a „női antológiák” létjogosultsága, irodalmi legitimitása körül forgott, a második kötet kritikai fogadtatása sokkal inkább szövegközpontú, irodalomkritikai (sok helyütt feminista irodalomkritikai) eszközökkel dolgozó mederben azt igyekezett körüljárni, hogy a *Szomjas oázis* írásainak milyen módokon, milyen pozíciókban sikerül a szövegekbe beleírni a női testet, hogy milyen is az a freskó, amit a kortárs irodalmárok festenek „női szemmel a női

⁸³ Konrád György egyenesen „antipolitikának” nevezi ezt a területet. „Mi tartozik még az antipolitika inventáriumába? Civil társadalmi önvédelem, erőszakmentes ellenállás, ragaszkodás a személy méltóságához és szabadságához, szembenállás a bürokrácia, az állam, a militáris és rendőri személyzet hipertrofiájával, szembenállás a forradalmi retorikákkal, amelyek mindig a központi hatalmat erősítik, baráti körök kulturális hálózata, párhuzamos társadalom, a standardizált beszédelemekkel szemben a kifejezésszerű kommunikáció, az alapfogalmak saját használatba vétele, kifinomult szolidaritás más kóborlovagokkal” (Konrád 1989, 166).

testről” (Forgács 2007a). A fő értelmezési szempont a test szövegi tevékenysége, hogy mennyire tud narratív motorként működni a női testiség, és mindez hogyan olvasódik a magyar irodalmi közegben. Selyem Zsuzsa (2008) például pozitív végkicsengéssel értelmezi az „akciónak,” „kollekciónak,” „kollektív fellépésnek” nevezett alternatív kánonépítést, amit az antológiasorozattal a szerkesztő célként kitűzött maga elé. Úgy látja azonban, hogy a magyar irodalmi közegnek még nincs megfelelő nyelve annak a koncepciónak az értelmezésére, amely „az *écriture féminine* teoretikusai szerint [...] a női írás specifikuma lehet: a testpoétika” lévén ugyanis a *Szomjas oázis* deklarált alapelve (Selyem 2008). Selyem szerint „[é]rthető, ha a magyar kritika sokallja ezt,” hiszen „[e]szközeinktől fosztanak meg ezek az írások” „értelmezni, relevanciájukat megkeresni és adekvát nyelven beszélni róla alig vagyunk képesek (mi? – mi, akik egy latensen mizogün [és általában: a képmutató dominanciára nevelő] kultúrában nevelődtünk)” (Selyem 2008). A férfidominancia alapján működő, burkoltan ugyan, de nőgyűlölő magyar közéletnek még teret és nyelvet kell találnia a nőket szorosán körülvéő társadalmi sztereotípiák leleplezésére és a női testírás értelmezésére és befogadására. Ezt a kettőséget lehet kiérezni Valuska László recenziójának kezdő soraiból is. Ahogy a kritikus írja, a „férfikánonnak másodszor megy neki 33 nő, akik szeretik magukat a kirekesztettek pozíciójában láttatni” (Valuska 2007). Valuska látja a férfikánon intézményének irodalmi jelenlétét, de annak működését mégsem értékeli olyan súlyosnak, hiszen szerinte a nők önmagukat helyezik az irodalmi kánon kirekesztettjeinek pozíciójába, miközben a „kritikusok (értsd: férfikritikusok) komolyan számolnak a szerzőkkel, és szeretik is őket” (Valuska 2007).

Mielőtt azonban rátérnénk az antológia recepciója, valamint a testírást és a materialitást, illetve korporealitást központba helyező kortárs feminizmus közötti kapcsolódási pontok tárgyalására, a kontextus megteremtéséhez vissza kell térnünk a szerkesztő (egyébként sokat bírált⁸⁴) válogatási-szerkesztési gyakorlatának értelmezéséhez, immár a második kötetet körülvevő paratextusokat is bevonva a vizsgálatba. Az egyik oldalon tehát ott van Forgács Zsuzsa megnyilatkozása a feminizmushoz fűződő viszonyáról: „Feminista végül azért lettem, mert elkezdtek *rosszértelenben* lefeministázni [...], nem dobom le magamról a *feminista szitokszót*, mikor elmondom ugyanazt, amit egyébként egy *jó feminista* el is mond a női-férfi egyenlőtlenségekről” („Szomjas állatkert” 2010, kiemelés tőlem). A másik oldalon pedig ott van a saját neologizmus, az „artizán” címke, amit a 4. fejezetben már tárgyaltam. Az anyaszerkesztő artizán pedig a *Szomjas oázis* fülszövegében úgy fogalmazza meg tevékenysége céljának, egy alternatív női irodalmi kánon létrehozásának az eredményét, hogy „végre teljes fényben ragyoghat férfiakkal közös emberi színpadunk mindeddig meglehetősen elhanyagolt, homályban leledző női oldala” (Forgács 2007a). Forgács szerkesztői önpozicionálása és marketing-módszere önmagában is megérne egy hosszabb elemzést, a terjedelmi korlátok miatt azonban itt csak a legalapvetőbb ellentmondásra hívom fel a figyelmet a politika–antipolitika kettősség szempontjából: Forgács Zsuzsa artizán, bozótharcos, anyaszerkesztő nyíltan felvállalt és deklarált célja a

⁸⁴ A *Szomjas oázis* recenziószerzői közül Dunajcsik Mátyás (2008), Kálmán C. György (2007), Parászka Boróka (2007), P. Balogh Andrea (2007), Sári B. László (2008), Thüringer Barbara (2007) és Valuska László (2007) is problémásnak látják a szerkesztői gyakorlatot. Hogy a nem túl szigorúan, de érzéketlenül fogalmazó Kálmán C.-t idézzük, „a kötet koncepciója nem nagyon szigorú. Vagyis a test olykor mindössze ürügye a szövegnek, esetleg még csak az sem” (2007).

férfiszempontú irodalmi kánon bebetonozottságának felülírása,⁸⁵ közben azonban egyszerűen csak megtűri magán a „rosszértelemben” vett „feminista szitokszót”: azt csak mint külső „bélyeget,” „kalitkába zárást” tudja értelmezni, a feminizmussal való pozitív értelemben vett közösségvállalást elképzelhetetlennek tartja („Szomjas állatkert” 2010). Itt pedig már azzal az Ien Ang-féle „Feminista vagyok, de...” (Forgácsra parafrázálva „Nem vagyok feminista, de...”) ambivalens ellenálló azonosulással van dolgunk, amely, az elutasítás révén felszínre hozza az államszocializmus hagyatékaként hátramaradt, felülről kierőszakolt ‘nőpolitika’ szellemképét, amit épp a feminizmust hitelteleníteni igyekvő posztoszocialista beszédmód igyekszik azonosnak láttatni (Acsády 2016). A kettő egybemosása a butleri „identitáspolitika szükségszerű határait enged következtetni” (Butler 2006, 44). Az egyszerre politikus és antipolitikus magatartás mögött az a kérdés kísért, hogy kiket képvisel a feminizmus a fél-periférián? Egyáltalán, képviselhet-e? Hogyan lehet a nőket érintő kérdésekről beszélni az (akár politikai álláspontot, akár személyes identitást hordozó) feminista jelző elutasítása után? Hogyan beszél (vagy nem beszél) egy ilyen kontextusban a női testről a női test antológiája?

Ha csak a könyv borítóján látható képet vesszük szemügyre, máris a kortárs fogyasztói kultúra sokat bírált reprezentációinak sűrűjében

⁸⁵ Forgács szavaival: „Hosszú évtizedek, sőt mondhatom, évszázadok óta jelennek meg olyan könyvek, amelyeket csak férfiak írnak, írtak, az ő esetükben soha fel sem merült a kérdés, hogy ggettósítanak magukat, hiszen azt fogadjuk el természetes, ”normális” állapotnak, hogy a férfiak írnak, férfitémákról, férfiszempontból, és a nők meg olvassák őket. Ideje ezen változtatni. Legyenek elfogadott nőírók és elfogadott férfi olvasók is. Lehesse a kreativitás a női én, női szubjektum természetes velejárója. Egyébként nekem egyáltalán nem célom a két nem elkülönítése, de amikor visszatérően felhívtam szerkesztők figyelmét, hogy női szerzők legfeljebb csak kivételként jelennek meg antológiáikban, akkor azzal védekeztek, hogy nincs elég jó nőíró, magyarul, nincs színvonalas választék. Sorozatommal, a női tematikák kibontásán túl, azt is meg szeretném mutatni, hogy van egy csomó tehetséges női szerző, aki érdekes és korunk számára rendkívül fontos szövegeket ír” (Králik 2007).

találjuk magunkat, amelynek Alison Phipps szerint kulcsfontosságú eleme az önkifejezés és az értékteremtés érdekében történő fogyasztás, ám ez tulajdonképpen a testek idealizált (és, tegyük hozzá, uniformizált) reprezentációira támaszkodó fogyasztói piacok fenntartását szolgálja – mintegy az önkifejezésnek adott paradoxikus pofonként (Phipps 2014, 10). A könyv pedig beáll ezek közé az idealizált testi reprezentációk közé: egy fiatal, hosszú hajú, vörösre festett körmű, karcsú, napbarnított női testet helyez egy női testről szóló, szigorúan nem feminista, hanem irodalmi antológia borítójára. Ezzel párhuzamosan, ha a borító mellett a kötetbe beválogatott szövegeket körülvé, azokat magyarázó paratextusokat is megnézzük, úgy tűnhet, hogy a női test abban a sokszínűségben, összetettségben, nem lehorgonyzott jelentésben, de mindenképp szerteágazó tapasztalati hálóban jelenik majd meg az elbeszélésekben, ami a nők és testük mindennapi és azon túli valóságát jellemzi. A könyv hátsó borítóján olvasható fülszöveg választ ígér többek között azokra a kérdésekre, hogy milyen lehet „hóesésben, gépfegyver- ropogásban szülni,” „három mellből szopni és szoptatni,” „összenézni tizenhárom szárnyatlan fekete tündérrel az angyalcsináló klinikán,” „amikor a belgyógyászat és az érzéki örömök mellett a biciklizés és a hatalom is érdekel,” hogy „miért és kik lopják el újra és újra testedet,” és hogy miért „keresed és hívod ki a veszélyt, mint Piroska, és miért sétálsz be két kezdő farkas lakásába, akik prostituáltat szeretnének gyártani belőled” (Forgács 2007a). Az anyaszerkesztő Forgács pedig úgy ír a könyv első borítóján olvasható ajánlásában, hogy „végre teljes fényben ragyoghat férfiakkal közös emberi színpadunk mindeddig meglehetősen elhanyagolt, homályban leledző női

oldala,” vagyis maga a női test (Forgács 2007).⁸⁶ Forgács Zsuzsa magyarázata a könyvborítón szereplő női testre így hangzik:

Nem a meztelenséggel van a baj. Különösen egy női testről szóló kötet borítóján jogos egy természetesen ábrázolt, meztelen női test. A gondok akkor kezdődnek, ha valaki telkeket akar eladni a nők ágyékával, vagy ha egy ételreklámba női testeket idéző húst és zöldséget tesznek étkezésre felkínálva, vagy amikor egy sütéshez felszúrt grillcsirkével képileg egy táncosnőre utalnak, akit nyálcsorgatva állnak körbe a férfiak falásra készen – némi látens kannibalizmusra is utalva ezzel. Magyarul, a gond ott kezdődik, ha elidegenítve és/vagy szexuális tárgyként tálalják és kínálják fel a női testet használatra, sőt egyenesen bántalmazásra. A mi antológiánk esetében erről szó sincs.

(Králik 2007)

És akár el is fogadhatnánk a szerkesztő magyarázatát, azonban a borítókép és a magyarázó szövegek összeolvasása éppen hogy nem (vagy legalábbis nem csak) a női test megtapasztalásának sokszínűségét mutatja meg, hanem sokkal inkább a női test felkínálásának hatását kelti, amivel tulajdonképpen lemásolják a patriarchális piactér női testeket áruba bocsátó, tárgyiasító, pusztán a kereskedelmi forgalom növelését szolgáló retorikáját: „vidd haza, bújj vele ágyba,” érkezik a hátsó borítófedél utolsó felszólítása (Forgács 2007a). A borítókép és az elbeszéléseket magyarázó paratextusok együttesen a Naomi Wolf által „szépségmítosznak” nevezett,

⁸⁶ Kálmán C. György szintén felfigyel kritikájában (2007) a meta- és paratextusok sokaságára, amit ő egyszerűen a szerkesztő aggodalommal vegyes szorongásaként értelmez: „Egyébként: a borító (kemény fedél) két és fél oldala (a négy közül) teli van írva, a kötetet ajánló-hirdető-magyarázó szöveggel; a cím és alcím mellett van egy sorozatcím (Kitakart Psyché), egy mottó az első szennylapon („a nő teste a nő szeme”), ugyanitt ismeretlen funkciójú (ajánló-?) szöveg („A kötet szerzői felkutatják a Szomjas Oázist”), valamint egy másik sorozatcím-szerűség ennek túloldalán („A tiszta ész kritikája”). A jegyzetekben olvashatunk a szövegek első megjelenéséről (ha volt korábbi publikáció), valamint az utalt és idézett szövegek forrásairól; a szerzők pedig nyilván magukról írták a hosszabb-rövidebb bemutatásokat (az informatívtól a rejtélyesig). Nem sok ez egy kicsit? A szövegek efféle körbevétele meta- vagy paratextusokkal szorongást érzékeltet” (Kálmán C. 2007).

patriarchális gyakorlatot visszhangzó módon hangsúlyozzák a női test felkínálását. „A szépségmítosz a következőképpen mesél: a szépségnek nevezett minőség objektívan és egyetemesen létezik. A nőknek akarniuk kell azt megtestesíteni, és a férfiaknak akarniuk kell az azt megtestesítő nőt birtokolni” (Wolf 1999, 25).⁸⁷ Ha ezt összeolvassuk a hátsó fülszöveg két kérdésével – „[Akarod tudni, milyen] Egy fehér vonal mentén sétálni, melyet férjed híz neked krétával szobád padlójára, azon a napon, mikor végül megöl? [...] Szeretnél te lenni Mása a motoron, a postásfiú mögött?” – és az ezt követően olvasható felszólításokkal – „vidd haza, bújj vele ágyba” –, a fragmentumokból összeálló kép korántsem a női test felszabadítását mutatja, hanem a kiszolgáltatott, elvárásoknak és

⁸⁷ Erre az ellentmondásosságra mutat rá recenziójában Sári B. László is, aki szerint a „csábítás (és a fogyasztás) logikáját megidéző retorika [...] piaci termékként pozicionálja a kötetet,” amivel a női test áruba bocsátását éri el (2008, 996). Sári B. a nők saját élete és teste feletti önrendelkezés jogáért küzdő nyugati feminizmus második hullámának kontextusába helyezve bírálja Forgács látványosan marketing-orientált szerkesztői megközelítésmódját és retorikáját, ami szerinte abban a kortárs magyar környezetben, „ahol a nőirodalom, a feminista gondolat társadalmi megítélése legalábbis problematikus, a fogyasztói társadalom ellentmondásai pedig egyre nyilvánvalóbbak – nem tekinthető szerencsés fordulathoz. A nőirodalom és a nemi szerepekhez kapcsolódó problémák megjelenítése túlságosan is fontos ahhoz, hogy felvetésüket az első kötet sikerére építő könyvpiaci marketingfogás támassza alá” (2008, 996). A feminizmus politikumával és gyakorlatával való azonosulás, valamint bármilyen lehetséges ideológiai jelenlét elutasításának eklatáns példája Forgács Zsuzsa Sári B.-nek címzett, a már ismert pozíció fedezékébe visszahúzó válasza. A szerkesztő egyszerűen figyelmen kívül hagyja azt, amit a recenzens a fogyasztói társadalom ellentmondásossága miatt problematikus marketing-gyakorlatnak lát a női testek kihasználása szempontjából, válaszában fő célja egyszerűen a feminizmus lerázása az általa folytatott nőirodalmi kánonszervező tevékenységről: „a feminizmust, illetve a Sári által nőirodalomnak nevezett irodalom irányelveit is abszurd számon kérni a kötetben. Véleményem szerint, irodalmi művek alkotásánál, illetve irodalmi könyvek szerkesztésénél nem indulhatunk ki ideológiai megfontolásokból, elvekből, és nem tekinthetjük irodalmi írásainkat és könyveinket ideológiai célok megtestesítőinek, megvalósítóinak. [...] Szemben Sári előfeltevéseivel, engem nem a feminizmus elvei ösztönöztek a sorozat elindítására” (Forgács 2008, 1303). A Forgács által elfoglalt pozíciók ritmikus váltakozását követve pedig legalább is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy igaza van-e Sonnevend Júliának akkor, amikor Forgács feminizmustól való elhatárolódását – talán némi jóindulattal vegyülve – „bizonytalanságként” írja le (Sonnevend 2007). S ha válaszunk a nem felé hajlik, akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy a Forgács által több ízben megidézett dupla szerep mennyiben eredménye és mennyiben (félresikerült) stabilizálása a félperiféria feminizmusát meghatározó diszkurzív térnek.

ideáloknak megfelelni kényszerülő, gyakran áldozattá váló, árucikként gazdát cserélő nő testét. Ugyanakkor, a női test felkínálása mint értelmezési sík mellé oda kell helyeznünk a kontextus fontosságát a karcsú testről (*slender body*) való beszéd esetében: egy karcsú test ugyanis egymásnak élesen ellentmondó jelentéseket hordozhat attól függően, hogy milyen közegben és kik beszélnek róla vagy beszéltetik. A karcsú test kapcsán asszociálhatunk a hatalomnélküliségre, a női társadalmi tér beszűkülésére (beszűkítésére), de a karcsú test konnotálhat autonómiát és szabadságot is (Bordo 2003, 26). A női test reprezentációinak problematikussága éppen a jelentésadási mezőknek ebben a többsíkúságában, a síkok egymás közötti átfedésében rejlik.

5.2. A *Szomjas oázis* olvasatai

A szerkesztőnek erre a női hatalomnélküliség és női autonómia között oszcilláló, többsíkon mozgó női testképet eredményező, de összességében dogmatikus koncepciójára több recenzens reagált kritikusan. P. Balogh Andrea az angolszász feminista és gender elméletek felől közelítve pontosan látja, hogy „a női test mint olyan nem létezik” (P. Balogh 2008). A *Szomjas oázis* paratextusaihoz hasonló általánosításokba fulladó leírások azonban „nem tudják elkerülni az idealizálás és egyszerűsítés pontatlanságának csapdáját, mivel képtelenek megjeleníteni a női testek egyediségének és sokféleségének összességét” (P. Balogh 2008). P. Balogh billegteti az antológia női testről alkotott koncepcióját, amelynek olvasata szerint történhet a feminista elméletek kritikai megközelítése felől, de történhet a patriarchális értékrendszernek megfelelően is. P. Balogh szerint az antológiában a patriarchális hagyományok mentén szerveződő nőkép mellett ott van a kritikai potenciál is, amely mentén a hagyományteremtő irodalmi vállalkozás ezen folytatása „a patriarchális nő ábrázolás fiktív, rögzített, sztereotípiák mentén megszerkesztett természetére történő kritikus” reflektálás megnyilvánulása lehetne (P. Balogh 2008). És miközben a „pluralitás és sokféleség elismerése és elfogadása melletti ideológiai elkötelezettség” mellett „a női test egyértelmű és egységes meghatározásának lehetetlenségét hangsúlyozza,” a

női test milyensége kapcsán felsorolt sztereotipizáló jelzők⁸⁸ P. Balogh számára is mintha „a patriarchális elvárásoknak megfelelő nőiség” felé billentenék a mérleg nyelvét,⁸⁹ hiszen a két szembenálló oldal, az idealizált feleség vagy anya szerep, illetve a megszelídítendő makacs és lázadó női pozíció között nemigen látható az átmenet. Mindezzel együtt P. Balogh szerint a kötet annyiban igenis előremutat, hogy egy „új és sajátos esztétika” fedezhető fel azokban az írásokban, amelyek a női testet már nem a szépség felől közelítik meg; itt ugyanis a női test nem tárgyként, objektívalva jelenik meg, hanem pontosan a női létezés élményei felől íródik át.

Ugyancsak feminista irodalomkritika eszköztárát használva, konkrétan a testírás felől közelít az antológia felé Parászka Boróka is (2007). Legelőször ő is a szerkesztő premisszájára kérdez rá, miszerint ez lenne „az első átfogó antológia a női testről,” mivel „a női testről való beszéd még nagyobb hiányosságokkal, még erősebb tabukkal küzd, mint a férfitestről szóló”. A recenzens szerint azonban az olvasónak egy „eredendő téveszmével” kell szembesülnie, hiszen „nem szabadul el és szabadul fel a női testről való beszéd, nem keresi és így nem találja meg testbeszéd és testírás új (szexizmustól, [férfi]dominanciától, etikátlan eltárgyasítástól, etc. mentes), autonóm hangját” (Parászka 2007). Azaz a kötet mint a női testről szóló, a női testet női szempontból megíró írások összessége végeredményben nem jut el a tényleges korporealitásig, a női

⁸⁸ „Milyen a női test? Rugalmas, szívós és nyitott. *Gyöngédségre, odafigyelésre szomjas*. Kíváncsi és kreatív, *befogadásra*, megújulásra kész. Önkritikus és ironikus, *sebzett és meggyötört*, makacs és lázadó. *Törődő és adakozó*. Hívő és hitetlen. *A tied*” (Forgács 2007a, kiemelés tőlem).

⁸⁹ Thüringer Barbara „Aszta kurva férjhez megy” című kritikájában ezt úgy fogalmazza meg, hogy az *Éjszakai állatkert*tel való „izgalmas első randi után viszont a folytatás nem az „asztakurva, milyen jó csaj”, hanem a jóra való feleség irányába vitte el az ismerkedést” (Thüringer 2007).

test hétköznapi valóságáig. Parászka szerint a *Szomjas oázis* nem írja át a női testet körülvevő heteroszexuális (időnként egyenesen heteroszexista) toposzokat, nem kérdez rá a férfidominanciából fakadó és a nők testét kívülről/felülről ellenőrző hatalmi hierarchiák működés módjára, nem reflektál arra, ami a női testet és az arról való szabad beszédet „beteggétette,” nem feszegeti a női testekre ráíródott tabukat. Az antológia egyrészt „fényez,” vagyis „a szövegek többsége arra törekszik, hogy a mégoly romlékony, uralhatatlan, kezelhetetlen női test is ragyogjon,” másrészt pedig mintegy megadóan sorolja „a női testet ért sérelmek, frusztrációk” lajstromát (Parászka 2007). Ahogy a recenzens plasztikusan megfogalmazza, a „»testem sosem volt az enyém« (Rapai Ágnes) élménye [...] az ismétlődő tévedések és elhallgatások” által a „testtagadás ideológiájává” áll össze, vagyis a női testet körülvevő hagyományos toposzok (a nő mint ékszer, a nő mint csecsebecse, a nő mint anya) helybenhagyása, megerősítése révén magának a hús-vér női testnek az elutasítása lesz a végeredmény (Parászka 2007). Ezt pedig még inkább megerősíti az a „naiv karteziánus erőlködés” (Parászka 2007), amely leválasztja a női testről a női lelket, ezzel a leválasztással pedig egy pillanat alatt visszakerülünk abba a dualizmusba, ahol a test az önmegvalósítást ellehetetlenítő, az önkiteljesítést a korporealitásba lehúzó albatrosszá alakul, míg a nem-testi pedig a legnemesebbé, legtisztábbá, az Istenhez legközelebbivé magasztosul (Bordo 2003, 5). Ez a dualizmus pedig társadalmi nemek szerint működik, ahol a nő a test, a férfi pedig minden, ami nem-test. Ahogy azt Simone de Beauvoir is írja *A második nemben*, a nő és a test egymáshoz rendelt fogalmak, miközben a férfi önmagát az egyetemes Embernek tételezi, azaz elsősorban lélek, szellem és kultúra (1969). Amit Parászka számon kér a kötetben, az éppen a „titoktalanítás,” a

női testekhez közel kerülő, azokba valóban női szemmel belenéző „mikrorealizmus,” amely többé nem rejti rózsaszín fátyol mögé azt, ami a nő testében nem a patriarchátus által neki rendelt szépséget hordozza. A *Szomjas oázis* azonban ezt teszi, mikor „a testről való beszéd a testtől való undor beszédévé válik” (Parászka 2007).

Parázkához hasonlóan értelmezi az „első kortárs női testről szóló antológia” címkéjét Dunajcsik Mátyás is. A női test számára „beígért felszabadulás és felszabadítás” szerint is elmarad, helyette „elhallgatásokkal és félmegoldásokkal” teli szövegeket kapunk, amelyek leginkább azt hozzák a felszínre, hogy „egyáltalán nem olyan könnyű mindenkinek a női testről és a női létről írni” (Dunajcsik 2008). Az előzőekhez hasonlóan Dunajcsik is érzékeli a Parászka által a „testtagadás ideológiájának” nevezett távolságtartást, félelmet és elutasítást, ami a szövegekben a női testet körbeveszi: „a teljes mérleg mégis sokkal inkább frusztráció, a megalázottság, és a kiszolgáltatottság, a saját testtől való idegenkedés, sőt viszolygás felé [billen]: a szerzők többsége egyáltalán nem érzi jól magát a bőrében” (Dunajcsik 2008). Ezt a testtől való idegenkedést, a női test negatív megélését Valuska László is megemlíti, megjegyezve, hogy „pozitív sztori nem nagyon van. Ennyire szar nőnek lenni?” (Valuska 2007). Thüringer Barbara szerint „hogyan boldogok lennének, kétséges”: az antológia egyenes „»10 tipp hogyan alázzuk meg magunkat« kézikönyvnek” (sic.) olvasható (Thüringer 2007).

Arra azonban már sem P. Balogh Andrea, sem Parászka Boróka, sem Dunajcsik Mátyás, sem Valuska László nem kérdez rá, hogy miért jutnak el a szövegek a romantikus („divatjamúlt kispolgári,” Parászka 2007) moralizálásig, miért hiányzik a kötetből a valódi női testről való beszéd, és hogy végeredményben mi építi fel a testtagadás ideológiáját. A

kérdés voltaképpen arra irányul, hogy milyen korlátok veszik körül a női testekről való beszédet a kortárs magyar közéleti-kulturális diszkurzusban, milyen tabuk, titkok és elhallgatások fojtják le a női testiség textuális materializációját. Mielőtt azonban megválaszolhatnánk ezt a kérdést, meg kell még ismerkednünk két másik kritikával, amelyek éppen a korlátozások, elhallgatások és tabuk határainak megsértése másik oldala, a rendet számon kérő hegemonia felől közelítenek az antológia felé, éppen a túlságosan nyílt szövegbe írt testiséget felróva az írásoknak.

Nagy Bernadett kritikájának első mondatában leszögezi, hogy őt egyáltalán nem érdekli, milyen a nőit test, „mindenki látott már pornót” (Nagy 2008, 86.) Ami a recenzenst érdekli, az sokkal inkább a birtokosi szerkezetre vonatkozik: „KIÉ a női test?” (Nagy 2008, 86). És ha a sok pornó alapján nem ismertük volna fel a tulajdonlás működését, Nagy nem hagyja megválaszolatlanul a kérdést: „A nő teste azé, aki elveszi tőle. A nő teste műtárgy, köztulajdon, árucikk, gyermek, anya, feleség, rabszolga, áldozat, kurva. A novellákban szinte minden lehetséges perspektíva kirajzolódik, amiből kiindulva mindenki megkapja a saját szerepét” (Nagy 2008, 86). Kant kategorikus imperatívuszának törvényét parafrázálva, „miszerint cselekedeteinkben az ember csakis mint *cél*, és sosem mint *eszköz* szerepelhet”, Nagy kifejti, hogy a nőre nézve a gyakorlati társadalom (vagyis a hétköznapi valóság) nem tartja érvényesnek mindazt, hogy „csak a *cél* az, amely önmagában valamiféle méltósággal van felruházva azáltal, hogy nem használva van (és azután szükségképpen elvetve), hanem elérve, vagyis a hozzá vezető út által kitüntetve, megbecsülve,” vagyis a nő (mint ember) csak eszköz, ami használva van, ezért „*nőnek lenni nem jó, a nő teste fáj*” (Nagy 2008, 86). Ami Nagy szerint tulajdonképpen az antológia alaptételét jelenti. Mégsem az jelenti

azonban a szövegek súlyát, nehézségét, hogy bennük a nők csak mint (megbecsülésre nem méltó) eszközök jelennek meg, hanem a könyv által „egységesen sugárzó női [valóság], amely egy, a lélek részleteit kényszerűen redukáló, általános valóság – vagyis szándékoltan fizikai” (86). A könyv lapjain tehát túl sok női test sejlik fel, tárulkozik ki, túl sok a női hús és vér, amely mögül a „törtészárnyú női lélek” csak néha villan ki az „önkéntes elnyomás” alól. Ismét a karteziánus ego descartes-i felosztásával találjuk szemben magunkat, ahol a *res cogitans* a gondolkodás, az aktivitás és az önazonosság terepeként nem azonosulhat a *res extensa*val, az elmét és lelket gúzsba kötő testiség tisztátalan mechanikájával. Amit a recenzens számon kérni látszik a szövegeken, az a *cogito ergo sum* hitvallása szerint működő szubjektum, aki „a társadalmi normák mentén szabályozott identitásából, önmagaságából kitaszítja a kontrollálhatatlan, kiszámíthatatlan test(iség)ét” (Kérchy 2009). Mert hiszen mit is mondhatnának a nők a testről, saját testükről? A „feminista irodalom” egy részében ugyan találhatunk magyarázatokat a férfi írók nőalakjaira, (amire a recenzens Lovas Ildikó írásait „iskolapéldának” nevezi), ez a női magyarázkodás azonban nem lehet többi valami „oldalborda-effektusnál”:

Mintha a nőírók alkotásai esetében az irodalom egy segédtudományáról kellene beszélnünk, hiszen ekkor, ha a nő megszólal, kényszerűen magára vonja a csatolható eszköz lehetőségének szerepét, mert írásának más vonatkozásban nincs jelentős mondanivalója. Az igényeknek megfelelő újat nem tud interpretálni magáról, hisz a már meglévő igények (melyeket a férfiak irodalma a nőkről már kialakított) stabilan állnak, és ha úgy tetszik, kielégítik magukat saját alkotásaikkal, a nő ehhez nem tud hozzátenni. Megírják a női testet, annak viselkedését, szépségét, elviselhetetlenségét. Amit a nő ehhez hozzátehet (és amit jelen esetben is hozzátesz), az nem más, mint a lelke és annak kínja, gyönyöre.

(Nagy 2008, 86)

Azaz, a recenzens szerint a feminizmus („aminek” a szóban forgó kötet az egyik zászlóhordozója) a nőírók írásait mintegy konglomerátumként az irodalom segédtudományává redukálta, amely a nagybetűs Irodalommal (mint tudománnyal!) szemben természetesen nem állja ki, nem állhatja az összehasonlítás próbáját, hiszen a nők ebben a sémában pusztán „csatolható eszközök,” írásaik pedig sosem juthatnak el az öninterpretáció és önreflexió olyan szintjeire, amely szintekre a férfiak irodalma a nőkkel kapcsolatban már el nem jutott volna. Ha pedig bármi újat mondhatnának is a nők írásai ez esetben a női testről, az csakis a feminista irodalom igényei szerint történhetne, ami ugyanakkor sosem léphetne ki önnön marginalizált pozíciójából, hiszen a meglévő igények – a férfiak irodalma által a nőkről kialakítottak – stabilan állnak, „kielégítik magukat”. Ami tehát ebben a burkoltan antifeminista érveléshez kellően szofisztikált bekezdésben kimondatik, nem más, mint a válasz ama legfőbb kérdésre, hogy „KIÉ a női test?” A nő teste természetesen a férfié, amihez a nő, ha akarja, hozzáteheti a lelkét (annak kínját vagy gyönyörét), de a meglévő igényeken, a stabilan álló *status quon* természetesen semmit sem változtat, bármiféle provokációval is próbálkoznak a feministák saját „csínyük”, vagyis a nőírók női testről való írásainak befogadhatóvá, élvezhetővé tétele érdekében. A provokáció pedig nem más, mint maga a testiség textualizálása, szövegbe emelése, amit ha nő csinál, merő magamutogató gesztus, obszcenitás. De a női testeket leíró obszcenitás, amely jelen esetben a nők obszcenitása, szintén csak bitorlott, lopott, hiszen mindeddig férfikiváltság volt, a férfiak női testekhez való szabad

jogának fallikus jelképe.⁹⁰ S a recenzens egy meglehetősen abjekt gesztusával az obszcén férfinyelv kiváltságának elbitorlása a nők önmaguk ellen elkövetett orális erőszakátételévé válik.

Mindazonáltal az obszcenitás férfidolog (volt),
nyelvi kiváltság, fallikus jelképességgel bíró
szabadságigény, amitől az író nők/nőírók most
megfosztják az erősebbiket, és átruházzák azt a
szebbik nem *szájába*.

(Nagy 2008, 86)

A női test nők általi kitakarásának és a hús-vér való megmutatásának következménye, büntetése a teljes megfosztás és teljes kizárás lesz. Ez a megfosztás kimondja, hogy a nőknek nincsen se testük, amit leírhatnának, se nyelvük, amivel azt leírhatnák: a „sajátság hiánya [...] még mindig nem engedi saját autonomitással rendelkező egészként, az irodalom teljes jogú polgáraivá fejlődni a nőket” (Nagy 2008, 87).

Hasonló hangvételű és mondanivalójú olvasatot kínál Varga Klára (2008) kritikája is. Recenziójában egy marslakó érkezik a Földre, akinek el kell döntenie, hogy férfi, avagy női testben szeretne-e megismerkedni a földi élettel, így hát kézbe veszi a *Szomjas oázist* a női testről fellelhető tudnivalóért. Amit azonban ebből megtud, az mind nagyon „csúf és komisz” dolog:

Az ember folyton rákos, vagy megerőszakolják, vagy nem erőszakolják meg, vagy bélférges, vagy hánynia kell, vagy péppé verik, vagy kövér, ráncos és visszataszító, koszos és bűdös. És mindenki nagyon rosszul bánik vele. Nincsen ebben semmi öröm, sem szépség, ráadásul a mindennapokat érezhetően kitölti az, hogy aki nő, folyvást a saját anyagba (női testbe) szakadtságával s az ormótlan, rosszul működő test adminisztrálásával legyen elfoglalva. Hát ez borzasztó!

(Varga 2008)

⁹⁰ Erre a férfiaktól ellopott, tehát nem „igazi,” hanem inkább finomkodó obszcenitásra utalhat Nagy Bernadett írásának maga a címe is: „Nem pina, hanem puncsi!”

Ezzel a tulajdonképpen már a testszégyenítés (ld. Bouson 2009; Dolezal 2015) határán mozgó érveléssel indul Varga írása, aki azt ugyan nem tudja, hogy kinek íródott a könyv valójában, de hogy miért, azt nagyon is sejteni véli. Károsnak tartja, „hogya a szellemi, filozófiai, vallásfilozófiai értelemben vett női minőségek, értékek nem megfelelően artikulálódnak”, változásra van tehát szükség (Varga 2008). A változás elérhető szellemi úton, „a különféle női minőségek, archetípusok vagy hétköznapi típusok megjelenítésével”, ami jelentheti például az önfeláldozó anyaság tapasztalatának vagy az anyagi feleségek decens mindennapjainak megírását – kérdés persze, hogy ebben a sémában az anya mellett a kurva archetípusa belefér-e vajon a női minőségek megjelenítésébe –, de lehet gondolkodni a „hatalom- és területfoglalásban, vagyis szellemi változás helyett kvázi politikai forradalomban” is (Varga 2008). Szellemi és politikai változás áll tehát egymással szemben, viszont a kettő között átfedésnek helye, tere és nyelve nincs. „Sajnálatosan” a *Szomjas oázis* mint a női testiség megtapasztalásának antológiája éppen egy ilyen hatalom- és területfoglalásról szóló, forradalomként értelmezett, „tülekedős, agresszív attitűddel” párosuló politikai tevékenység:

Csúf gorgófők ricsajozva, grimaszolva követelik a
férfiaktól, hogy fogadják el őket úgy, ahogy vannak.
Akként persze, amivé teszik-tették magukat.
(Varga 2008)

Az antológia szerzői csúf gorgófökké változnak (már mondabeli név is olyan lényekre vonatkozik, akikre félelmetes, kövé dermesztő nézésük miatt borzasztó ránézni⁹¹), akiknek női testről szóló narratíváik csupán a férfiaknak címzett követeléseként olvashatók (Varga 2008).

⁹¹ A mítoszhoz lásd: Pál & Újvári 2001; Guillemot & Blumel 2009.

Hiszen a heteronormatív patriarchális rendszer által a nőkre kívülről/felülről rákényszerített ideálok elutasítása, valamint a női testek materialitásának nem vagy nem csak (szépség)ideálokat követő megélése és a tapasztalatok leírása a *status quo*val szemben csakis követelésként, kihívásként olvasható. (Arra pedig már szinte rá sem merünk kérdezni, hogy az „Akként persze, amivé teszik-tették magukat” kitétel mire vonatkozhat (Varga 2008). Mert ha a korábban idézett passzusra, amely az erőszakkal, betegségekkel és szegénységgel teli női lét csúfságát és komizságát írja le, akkor már az áldozathibáztató nőgyűlölet meglehetősen paradox, mondhatni, groteszk esetével kell szembenéznünk.) A recenzens az egész antológiát igyekszik diszkreditálni, legitimitásától megfosztani, mégpedig az olimpiai doppingolás analógiája mentén: a kötet szerzői ugyanis „érdemtelen előnyökhöz” jutnak az egyes szám első személyben íródott, manapság divatos vallomásos szépirodalom hajhászásával. Még a „profik” is jobban tennék, ha „[s]zégyentelen nyomulás helyett [...] megtanulnának tisztességesen történetet írni” (Varga 2008). A szövegek vallomásossága ugyanis nem csupán harsány és feltűnő, de indokolatlan is, hiszen Varga szerint nagyon kevés bennük „az őszinteség, az igazi vallomásosság, a rákérdezés, a nyitottság a válaszra” (Varga 2008). Arra pedig, hogy milyen is lenne a recenzió szerzője szerint egy tisztességes történet vagy az igazi vallomásosság, az általa kiemelt ellenpontok alapján tudunk következtetni. Három írást említ meg az 56 közül (Kari Györgyi, Polcz Alaine és Fiáth Titanilla írását), amelyek a mindenség és az időtlen női szépség szövegbe vonása miatt számára is értékelhetőnek bizonyultak. S ha már a „vallásfilozófiai értelemben vett női minőségek, értékek” torzulásának felemlegetésekor gyanakodtunk, itt bizonyossá válik, hogy a szerző milyen pozícióból is nevezi az antológiát „lehangolónak”, a

szerzőket pedig „szégyenteleneknek” (Varga 2008). Kari Györgyi története kapcsán, amelyben a beszélőnek egy térdre esés következtében sikerül harmóniába kerülnie saját testével, így ír: „A katolikus gondolkodásban a térdepelés fontos nézőpontot fejez ki, ahonnan a világot, főleg a láthatatlant, szemlélni érdemes” (Varga 2008). Nem vitás, hogy a katolikus gondolkodás felől olvasva a „vallomásosság” más értelmezést kíván, azonban az is legalább ennyire nyilvánvaló, hogy nem túl (vagy ellenkezőleg, nagyon is) sokatmondó a katolikus vallás alázatos nő-képét rávetíteni egy kortárs, nő testről szóló női antológiára, ezen az értelmezési síkon ugyanis mindenképp szabályszegő, határsértő aktussá válik a női test kitáró megszövegezése.

6. A megélt test nyelve

Hát ide jutottunk. Ide el kell jönni. Ez is Európa, Cica.

Kiss Noémi, B., B. és B. (2007)

Összegezzük röviden az eddigieket. Az antológiasorozat első kötete, az *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról*, illetve annak kritikai fogadtatása 2005-ben elindított egy a folyamatot, amelynek köszönhetően, noha heves ellenállásnak ütközve, de mégis belépett a magyar irodalom közegébe a nők női szexualitásról való beszéde. Ez a folyamat többek között ahhoz is nagyban hozzájárult, hogy egyre inkább működésbe lépjen, s lépésenként elfogadottabbá váljon a kritikus, társadalmi nemekre érzékeny, feminista szempontú irodalmi elemzés. A két évvel később megjelenő *Szomjas oázis. Antológia a női testről* kapcsán született recenziók pedig tovább mentek a már megkezdett úton. Az antológia kritikáinak szoros és elemző olvasata alapján már látszik, hogy a fél-periféria határterületén egyre nagyobb lendülettel zajlik a női testekről szóló diszkurzus alkufolyamata. Jól kitapintható az is, hogy ez egy hatalmi viszonyokkal erősen terhelt folyamat, szigorúan rögzített társadalmi szabályokkal és feszes ellenőrző mechanizmusokkal, amelyek igyekeznek felügyelet alatt tartani a női testekről való beszédet. Amiről tulajdonképpen szó van, az nem más, mint hogy ki hogyan beszélhet a női testről, és ugyanezzel a gesztussal kitől lehet elvitatni a megszólalás jogát. Végző soron ugyanis a tét a női testek (mint a reprodukció „letéteményesei”)

feletti ellenőrzés maga, amely mindig is kardinális pontját jelentette a heteronormatív szempontok szerint működő patriarchális társadalomnak, és talán még fontosabb egy olyan nemzettér esetében, mint a szocialista állampárti rendszer lebomlása után egy új államformát építeni igyekvő, a demokratikus berendezkedés stabilizálásán dolgozó Magyarország (ld. Yuval-Davis 2005).

A kritikák alapján ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar irodalmi térben a női testekről való beszédet még mindig át- és átszövik a szocialista rendszerre jellemző berögződések. A politikai töltetű, centrumból érkező feminista értelmezési keretek és beszédmódok lokális alkalmazásai éles ellenkezéssel találkoznak a (paradox módon az irodalmat is magába foglaló) magánszférára való hivatkozás antipolitikus magatartáshoz ragaszkodó terepén. Az antológiakötetek kapcsán ezt az antipolitikus magatartást látjuk működni azokban a 'kinyilatkoztatásokban', amelyek szerint az esztétikumnak nincs neme, a művészet és az irodalom terepén nem érvényesül semmilyen nemi pozícionáltság, hiszen a művészeti és irodalmi látás, írás és olvasás egyetemes, semleges, ideológiától mentes szféra.⁹² Az antipolitikus magatartás legszemléletesebb példája mégis magának az antológiák szerkesztőjének, Forgács Zsuzsának az éles elhatárolódása a feminizmustól,⁹³ valamint az általa szerkesztett antológiák leválasztása bárminemű ideológiai vonatkozásról, ideértve a női szexualitást és női

⁹² A szóban forgó 'kinyilatkoztatások' Szabó Tibor (é.n.), Halmai Tamás (é.n.), illetve Bárány Tibor (Elekes 2005) *Éjszakai állatkertre* vonatkozó, fentebb már idézett megjegyzései.

⁹³ Ahogy már fentebb idéztem: „Feminista végül azért lettem, mert elkezdtek *rosszértelenben* lefeministázni [...], nem dobom le magamról a *feminista szitokszót*, mikor elmondom ugyanazt, amit egyébként egy *jó feminista* el is mond a női-férfi egyenlőtlenségekről” („Szomjas állatkert” 2010, kiemelés tőlem).

testeket társadalmi vonatkozásokban elhelyezni, megérteni, magyarázni akaró feminista elméletek ideológiáját is.⁹⁴

Ezzel szemben a centrumból érkező feminista irodalomkritika eszközeivel dolgozó irodalomkritikusok, elemzők igyekeznek rámutatni arra az ideológiai működésre, amely miatt az elemzett antológiák szövegeiben a női szexualitásról, illetve a női testről való beszéd továbbra sem szabadul ki a test-lélek/természet-kultúra/női-férfi dichotómiák hierarchikus viszonyba állított karteziánus kettősége által továbbra is alátámasztott normatív heteroszexualitás ideáljai szerint működő mechanizmusokból. S miközben a honi közegben a korporeális feminista narratológia (ld. Bordo 2003; Grosz 1994) még csak gyerekcipőben jár, a kritikák egy része azért sikeresen rámutat arra az ellentmondásos módra, ahogy „minden önironikussága, a test-diszciplína feletti elégedetlensége és relatív önállósága ellenére” a szövegek beszélői/szereplői számára megmarad „a hagyományos heteroszexuális családi románcba és a patriarchális társadalom diktálta/istápolta nőiesség” szerepébe való beilleszkedés vágya (Kérchy 2009). Más szavakkal, a női szexualitással és női testtel foglalkozó nyugati feminista elméleteket a magyar irodalmi kontextusba helyezve, arra ráolvasva az tűnik ki, hogy a női szexualitásról és női testről szóló első kortárs antológiák bezárva hagyják a nőket a heteroszexuális sztereotípiákkal és toposzokkal körülvett, szigorúan társadalmi nemi szerepekbe szorított testbe, és a szövegekben továbbra is fenntartódik a női testek normalizálásának szükségessége, pontosabban ennek mítosza, ami ugyanakkor hozzájárul az egyéni és társadalmi testek

⁹⁴ Ismét visszautalva Forgács szavaira: „Mert ez a könyv tiszta irodalom, és nincs a történetekben – legfeljebb elvétve, utalásszerűen és foszlányosan – ideológiai tartalom. Egyáltalán nem feminista könyvet akartunk szerkeszteni, hanem egy irodalmi antológiát, amely a nők még feltáratlan és ezáltal még meg nem mutatott látásmódjáról, tapasztalatáról szól az adott témában” (Thüringer 2005a).

feletti ellenőrzés megmaradásához, a *status quo* fenntartásához. Ugyanakkor, miközben az ‘antipolitikus antifeminizmus’ szószólói az ideológia-mentesség nevében tiltakoznak a nőírók női testet illetlenül mutogató szövegtevékenysége ellen, a nyilvánosan zajló társadalmi vita nagyban hozzájárulhat a burkoltan működő szexista irodalmi, irodalomkritikai és közéleti diszkurzus átalakításához, s az „ideológia mindenhatóságának” (Žižek 2007) illetén felismerése kibillentheti az antipolitikus szemellenzősség állapotából közbeszédet, amivel ajtót nyithat az államszocializmusból hátramaradt berögződések kisöprésének, és ezáltal egy női testeket és szexualitásokat nyitottabban beszélni hagyó beszédmód lehetőségének.

A recenziókat tehát két táborba sorolhatjuk. Az egyik oldalon állnak az ‘antipolitikus antifeminizmust’ képviselői, akiknél azt látjuk, hogy az általuk írt kritikákban feltámadó indulatok sok esetben annak a szubverciónak az eltakarására, elfojtására irányulnak, amelyen keresztül a szövegek beszélői/cselekvői nemcsak elfoglalják és belakják, hanem túlbillentik a patriarchátus által számukra kijelölt szerepeket és tereket, s ezáltal a női testekre és női szexualitásra rakódott heteroszexista elvárások kifordítását és átírását hajtják végre. Az ‘antipolitikus antifeminizmus’ képviselői a ‘feminizmus’ címszava alatt egy homogenizált ellenségképet támadnak, magukról a feminista elméletekről láthatólag nem rendelkeznek tudással. A másik oldalt a feminista elméletekkel szimpatizáló recenziószerzők képviselik. Az ő esetükben azt látjuk, hogy rendelkeznek a feminista irodalomelmélet és –kritika tudástárával, kritikáikban használják a feminista irodalomelemzés eszközeit. Azonban még a feminizmussal szimpatizáló kritikákban is azt látjuk, hogy az értelmezések meghagyják a női testet a heteroszexuális sztereotípiákkal és toposzokkal körülvett,

szigorúan társadalmi nemi szerepekbe való bezártságában, hogy a szövegekben megmarad a női szexualitás kötelező heteroszexualitás felől való olvasása, és fenntartódik a női testek normalizálásának szükségessége, pontosabban annak mítosza.

Eddig a pontig jelen írás elsősorban az antológiákat tárgyaló recenziókra, a könyvkritikákban feltálat érv- és értékrendszerek felfejtésére fókuszált; arra, hogy a magyar társdalom irodalmi szférájában milyen – korlátozó vagy megengedő, tiltó vagy felszabadító – beszédmódok veszik körül a női szexualitást és a női testet. Most azonban szeretnénk kísérletet tenni ennek a korlátozó és megengedő, tiltó és felszabadító kettős beszédmód egymás mellett való működésének a közelebbi magyarázatára. Az egyik oldalon azt olvashatjuk, hogy a kritikákban feltámadó indulatok sok esetben annak a szubverciónak az eltakarására, elfojtására irányulnak, amelyen keresztül a szövegek beszélői/cselekvői nemcsak elfoglalják és belakják, hanem túlbillentik a patriarchátus által számukra kijelölt szerepeket és tereket, s ezáltal a női testekre és női szexualitásra rakódott heteroszexista elvárások kifordítását és átírását hajtják végre. A másik oldalon ugyanakkor azt látjuk, hogy az antológiákat a nyugati elméletek mentén olvasó kritikák szerint a szövegek meghagyják a női testet a heteroszexuális sztereotípiákkal és toposzokkal körülvett, szigorúan társadalmi nemi szerepekbe való bezártságában, hogy a szövegekben megmarad a női szexualitás kötelező heteroszexualitás felől való olvasása, és fenntartódik a női testek normalizálásának szükségessége, pontosabban annak mítosza. Hogy ennek a kettősségnek az értelmezésére, elméleti, kontextuális és strukturális helyezésére kísérletet tehessünk, megkerülhetetlenné válik, hogy beszéljünk maguknak az antológiáknak a szövegeiről. Hiszen csak maguknak a szövegeknek az elemzése képes

megmutatni azt, hogy az a nőírói gyakorlat, amelyet a szövegek szerzői működtetnek, hogyan szálazza szét és írja át a magyar társadalmi szféra és kulturális közeg hagyományos nő-képeit, azok negatív klisészerűségét, sztereotipizáltságát. Csak a női szexualitást és női testeket megíró szövegeken keresztül válik elgondolhatóvá, hogy mit értsünk az alatt, mikor arról beszélek, hogy a heterogén szubjektum-mozgás önreflexív, önironizáló, sztereotípiákon átszüremkedő szövegi testiség/testi szövegiség transzgresszióját nem képes elfedni és kontrollálni többé a fallocentrikus beszédmód. A szövegeken keresztül jól láthatóvá válik a szexus, a szexualitás és a társadalmi nem kategóriáinak működése, a kategóriák átírása, tulajdonképpen a kategóriák közötti határvonalak átjárhatóvá tétele, ezzel pedig magyarázatot kínál arra, hogy hogyan és miért is váltak az antológiák a hegemon diszkurzus számára egyrészt oly könnyű, másrészt oly elszalaszthatatlan célponttá.

Az antológiák – mind az *Éjszakai állatkert*, mind a *Szomjas oázis* – nagy szövegapparátussal dolgoznak: mindkét kötet 56-56 szöveget tartalmaz. Jelen írás számára lehetetlen feladat vállalását jelentené minden egyes szöveg szoros olvasása, részletező elemzése, értelmezése. Dolgozatomnak ebben a szakaszában ezért inkább a tendenciákra figyelek: milyen sémákat követnek az antológiák szövegei a női szexualitás és a női test leírása során, azokat milyen szerepekbe, pozíciókba, helyzetekbe, terekbe helyezik, mennyiben működtethetők a nyugati feminista teóriák testre és szexualitásra vonatkozó elgondolásai a szövegek olvasása során, s mindezekből az elhelyezésekből milyen következtetések vonhatók le abban a fogalmi térben, ahol találkozik egymással és kölcsönhatásba lép a nők testírásának marginalizált beszédmódja és a magyar társadalom hegemon heteroszexista diszkurzusa.

6.1. Szex, szexualitás és heteroszexualitás Elizabeth Grosz, Judith Butler és Stevi Jackson értelmezői háromszögében

Hogy kísérletet tehessek ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására, először is tisztázni kell, hogy miről is beszélünk akkor, amikor a női szexualitást és női testet megíró szövegek kapcsán a szex, a szexualitás és a társadalmi nem kategóriáiról, továbbá ezeknek a kategóriáknak az átírásáról beszélünk? Mi vajon a test? Milyen és mit jelent a test anyaga és formája? A test jelentése velünk születetten, természettől fogva adott vagy általunk, a kultúra és a társadalom által létrehozott? Hogyan jönnek létre a női (és férfi) testek? Hogyan jönnek létre a szexuális, szexualizált testek? Mit jelent a női szexualitás, hogyan jelent, hogyan válik jelentőssé? Egyetlen testi jelentés ez, vagy ahány nő, annyiféle test és szexualitás létezik?

Elizabeth Grosz (1994) szerint a szubjektum valamennyi összetettsége megmagyarázható a szubjektum korporealitásának mint keretnek, a testi bevésődéseket (*inscription*) és átalakulásokat (*transformation*) magán és magában hordozó korporeális keretnek a segítségével. Ez alatt a bevésődéseket és átalakulásokat hordozó testiség alatt tulajdonképpen a szexualitásról van szó, annak többértelműségéről, heterogenitásáról, aminek Grosz négy aspektusból tulajdonít jelentést és jelentős(s)éget. A szexualitás egyrészt ösztön, ami a szubjektumot az

objektum felé irányítja. A szexualitás másodrészt cselekvés, a testek, szervek és gyönyörök részvételével zajló gyakorlatok és viselkedések kollázsa. A szexualitás harmadrészt jelöl identitásokat, a testek szexusából nyíló nemiséget, ahol legalább két formát – a női és férfi nemet – különböztethetünk meg. Negyedrészt a szexualitás vonatkozik az orientációkra is, amelyek azokat az utakat jelölik, melyeken keresztül a szubjektumok vágyai, különbségei és testei más-másfelé keresik a gyönyört. E négy tapasztaláshorizont mentén Groszt olvasva a szexualitást tulajdonképpen egymás mellett mozgó jelentéssíkokként képzelhetjük el, amelyek fogalmának jelentései nem horgonyozhatók le. Grosz egyben tagadja a 'valódi' materiális test és annak kulturális reprezentációi közötti különbségtételt, a kettő duális rendszerben történő értelmezését. A testek „kulturálisan, szexuálisan, fajilag specifikus testek, a kulturális termelés mozgó és változtatható feltételei” (Grosz 1994, xi, saját fordítás).⁹⁵ A kulturális gyakorlatok már mindig bele és rá vannak íródva a testre, annak anyagságára, energiáira, érzéseire, élvezeteire. A materialitás/korporealitás és a kulturális konstrukció folyamatos egymásra hatásából következik, hogy a testek lényegi tulajdonsága a „befejezetlenség”, a véglegesség hiánya, a testeken, a testekre és a testek között folyamatosan ható társadalmi alakítás, szabályozás, rendszerezés.⁹⁶ Ezt az egymásra hatást Susan Bordo a „megélt test” és a „fizikai test” terminusaival próbálja leírni: a társadalmi gyakorlatok ugyanis gyakran nem magán a „fizikai testen”

⁹⁵ [The bodies „are culturally, sexually, racially specific bodies, the mobile and changeable terms of cultural production.”]

⁹⁶ A test a jelentésért, a test jelentéséért folyó folyamatos küzdelem terepe az egyén és a társadalom, a szubjektum politikája és a hegemon diszkurzus politikája között. Ez a küzdelem Rapai Ágnes megfogalmazásában *A Párt én vagyok* című szövegből így hangzik: „A testem sosem volt az enyém. Olyan volt, mint egy úttörőátor, amit ideiglenesen kibérelt a Párt [...]. Nem ismertem ezt a titokzatos idegent, azzal viszont mindig tisztában voltam, hogy ő a főnök” (Forgács 2007a, 166).

éreztetik hatásukat, hanem a mindennapok szintjén megtapasztalt „megélt testen” (Bordo 2003, 142), mint például a kövérség érzete és a test tényleges, például ruhacímkéken mérhető mérete közötti össze nem függés az anorexiások és bulimiások esetében.⁹⁷ Ugyanakkor maga a fizikai test is lehet a hatalom eszköze és médiuma. És gyakran van, hogy a társadalmi gyakorlatok alakító, szabályozó hatalmukat egyszerre érvényesítik a fizikai és a megélt testen, a fizikai test felületének megszabásán keresztül szabályozva a megélt test megtapasztalását, ahogy azt Polcz Alainenél olvashatjuk:

Emlékszem, fiatakoromban bosszankodtam: ha a férfiak lábán szőr van, az természetes, ha nők lábán van szőr, az bezzeg nem illik, nem szép. Ez különösen éles probléma volt annak idején, mert a hosszú szoknya után jött a rövid szoknya, így láthatóvá vált a szőrös láb. [...] [M]egtanított egy barátnőm, akinek kozmetikus volt a barátnője, hogy mit csináljak: egy kis cukrot felolvasztok, megpörköltöm, és egy kis ecetet teszek bele, akkor kapok egy lágy masszát. Vigyázni kell, hogy mennyire forrón, rákenem a lábamra, és amikor egy kicsit hűlni kezd, lerántom, és az kitépi a beleragadt szőröket. Mondhatom, jó szórakozás volt. Elmeséltem ezt egyszer a kezelőorvosomnak, aki visszahozott az életbe, s csodálkozva megjegyezte: „*Erre képesek a nők, dehát ez kínszenvedés!*”

(Forgács 2007a, 352)

Ugyanakkor a test az is, ami soha nem tiszteli az őt az előre lefektetett társadalmi jelentésekbe bezárni kívánó határokat, folyamatosan átjár magán és nyilvános, külső és belső, tudás és gyönyör, hatalom és vágy között. Mert a test a legkülönlegesebb „dolog”, hiszen soha nem lehet pusztán dologgá redukálni, de soha nem képes önnön dologi állapota fölé

⁹⁷ Erről a testromboláshoz vezető tapasztalatról szól Erdős Virág *Kisgömböc* című írása: „A kisgömböc akkor aztán egykettőre rádöbrent, hogy akárhogy is cirkuszol, egy kicsi szaros fabatkát sem ér az egész élete, és arra gondolt, mi lenne, ha mondjuk titokban, mikor senki se látja, halálra zabálná magát, aztán pedig villámgyorsan visszacsinálna mindent” (Forgács 2007a, 484).

emelkedni sem (Grosz 1994, xi). Gordon Agáta *Transz-spirál* transzverse éppen ezt a lecövekelhetetlen, folyton elsikló, önmagát önmagán továbblökő testáradatot önti bele a vers spiráltestébe, ahol a test egyszerre, egymás után minden: membrán, átereszt, csontkosár, emigráns, asszimiláns, szennyes, szagos, üzlet, fegyver, hájas, kopasz, cigány, zsidó, szent, színes, magyar, fél, fáj, gyerek, veszély, áldozat, tettes, aláz, üres, gyűlöl, vér, evolúció, gravitáció, gép, állat, póráz, állat, gyeplő, rángat, fegyelem, szolgálat, türelem, megszokás, vér, izom, agy, eszköz, hordozó, tartalom, másoló, másolat, hibás, köldökzsinór, okozat, ok, bűn, büntetés, hisztéria, kurva, alkatrész, transzparens – és még ennél is több (Forgács 2007a, 461-472).

A materialitás/korporealitás és a kulturális konstrukció egymásra hatását, mintegy Möbius-szalag-szerű egymásba fonódottságát Judith Butler *jelentős testei* mentén érthetjük meg még jobban (2005). Nála a „szexus” koncepciója (ami Grosznál leginkább a szexualitás azon jelentéssíkjának feleltethető meg, amely az identitások alapját képezi) tulajdonképpen a testet öltés folyamatát jelöli. A „szexus” maga a testek materializációját vezérlő kulturális norma: a testeket létrehozó, körbehatároló, forgalomban tartó, és ezeket a testeket ellenőrző „regulatív ideál” (Butler 2005, 15). A „szexus” mint testet öltés nem statikus folyamat, hanem a normák kikényszeríthető ismétlődése révén megy végbe. A „szexus” testet öltésének folyamata ugyanakkor nem választható el a nem, a társadalmi nem performativitásától, de e két folyamat nem egymástól elkülönülten, egymásra vertikális hierarchiában ráépülve zajlik: a „szexus” nem testi, biológiai, rögzített és jelentésében determinált adottság, amelyre a társadalmi nem (*gender*) társadalmi konstrukciója mesterségesen, kívülről, a szocializáció vagy kulturalizáció részeként

ráíródik. Maga a „szexus” az a kulturális norma, amely az ismétlődés performativitásával létrehozza a testek anyagiságát, az anyagi testek szexusát, az egyének szexussal bíró, kulturálisan elgondolható és olvasható testét, ami végeredményben a testek közötti szexuális különbségek létrehozását jelenti, mégpedig a heteroszexuális parancs szolgálatában.⁹⁸ Vagyis a szubjektum létrejöttének és működésének feltételét, keretrendszerét maguk a társadalmi nemi viszonyok adják: a társadalmi nemi viszonyok magát a cselekvést lehetővé tévő kulturális előfeltételt jelentik, biztosítják, garantálják. Ezt a működést láthatjuk munkában Szécsi Magda Dzsendzsi mandaláiban, ahol a norma heteroszexuálisan olvasható testet létrehozó ismétlése már az anya hasában megkezdődik:

Én a puncikámat építettem fel éppen, hogy anyám kedvére tegyek, és pár nap múlva rászántam magam, hogy megnézzem a művem. Széttártam a combom, és úgy bámultam az ölemet, mint aki némán sztrájkoló szénbányászokat lát az Országház előtt. Szerintem elpirultam, de hősiesen, ahogy látens partizánhoz illik, széthúztam a nagyajkaimat (amit érdekes módon nem rúzsoznak a nő – ugyan, miért nem?), és megkerestem a csiklómat. Azt hittem barna lesz, de nem. Rózsaszín volt és picit. Alig találtam rá. Tetszett. Aztán hirtelen arra gondoltam, hogy lesz-e férfi, aki majd rátalál erre a kis semmiségre. [...] Vagy nem leszek igazi nő? [...] Nem tetszett ez a gondolat, és elhatároztam, hogy az én szépséges nunikámat csak olyan férfi láthatja majd, aki azt mondja nekem: „Imádlak! A csiklód rózsaszínű tulipán, orchidea, strelícia, afrodiziákumtól ízes oázis. [...]” Jaj, pontosan erre fogok vágyani, ha felnőtt nő leszek, de csak egy cigány ember mondhat ilyet nekem: az én férfimásom!

⁹⁸ „A »szexus« így nem pusztán az egyén tulajdona, vagy statikus leírása annak, ami, hanem az egyén megvalósíthatóságának egyik normája; egy olyan norma, amely révén az »egyén« egyáltalán megvalósíthatóvá válik, ami a kulturális elgondolhatóság keretein belül a testet létezésre jogosítja” (Butler 2005, 16).

(Forgács 2007a, 175-176)⁹⁹

Mert a patriarchátus szimbolikus rendje¹⁰⁰ csak akkor maradhat fenn rendként, ha ki tudja kényszeríteni a „feminin” és „maszkulin” nevekkel mint nemekkel megjelölt elkülönült citálásokat és megközelítéseket (Butler 2005, 28).

Amiről itt folyamatosan beszélünk, az a szexus, a szexualitás, a társadalmi nem közötti összefüggés rendszere, az összefüggés mibenléte, az összefüggés hierarchiája. A szexualitás és a társadalmi nem közötti szoros kapcsolatot Stevi Jackson (2006) szerint leginkább a harmadik terminus, a szex (*sex*) (vagy „szexus”) terminusán keresztül tudjuk megvilágítani. A szex egyrészt jelenti az egyének közötti erotikus tevékenységet (a Grosz által cselekvésként leírt szexualitást, a testek és szervek részvételével zajló gyakorlatok és viselkedések nem mindig, de többnyire orgazmussal kísért sorozatát). Másrészt, a szex az, ami megkülönbözteti egymástól a férfiakat és a nőket: ebben az értelemben a reprodukciós, heteroszexuális szex (a „szex-tett”) a szexuális különbségek mitikus eredetként és céljaként van elgondolva, s ebből következően a ‘normális’ maszkulinitás és femininitás csakis a heteroszexualitáson keresztül nyerheti el megfelelő kifejeződését.

⁹⁹ Szécsi Magda szövegének ez a részlete a szexus testet öltése mellett ráirányítja a figyelmet a kizárólagos azonosulás lehetetlenségére, a koherens identitás kialakításával való leszámolás szükségességére is: arra, hogy csak a „redukció és a lebénulás kikényszerítése” terhével tulajdoníthatunk a nemiségnek központi szerepet a „fajjal, szexualitással, osztállyal vagy geopolitikai helyzettel/elmozdítással szemben. [...] [E]zek az azonosulások mindig egymásba ágyazódnak, egymás eszközei: a nemi alapú azonosulás előmozdíthatja vagy akadályozhatja a faji azonosulást, az „etnikum” tartalma keretezheti és erotikussá teheti a szexualitást, vagy maga is a szexualitás jelölőjévé válhat” (Butler 2005, 118). A szubjektum megértésének sokkal inkább egy olyan elgondolás mentén kell haladnia, ami azt veszi figyelembe, hogy például miként élhető meg a szexus a faj/etnikum modalitásában.

¹⁰⁰ „A szimbolikusan a nyelvben létrejövő szexualizált szubjektum létrejövételének normatív dimenzióját értjük. Egy sor elvárásból, tabuból, szankcióból, parancsból, tiltásból, lehetetlen idealizációból és fenyegetésből tevődik össze – olyan beszédaktusokból, melyek mintegy hatalmat gyakorolnak a kulturálisan lehetséges szubjektumok létrejötté felett; azaz olyan performatív aktusokból, melyek rendelkeznek a szubjektíváló jelenségek létrehozásának vagy materializálásának erejével” (Butler 2005, 109).

Jackson szerint azonban meg kell különböztetnünk egymástól a társadalmi nem és a szexualitás, illetve a társadalmi nem és a heteroszexualitás közötti kapcsolatot: egyrészt, mivel a heteroszexualitás nem pusztán a szexualitásnak a privilegizált, intézményesített formája, másrészt, mert az intézményesített heteroszexualitás többet jelent a ‘szimplán’ erotikus értelemben vett szexualitásnál (2006, 40).¹⁰¹

A heteroszexualitás lesz a társadalmi nem(ek) és a szexualitás(ok) találkozási pontjának kulcsfontosságú terepe, mégpedig azért, mert innen nyílik rálátás a társas lét, a társadalomban való együttélés hierarchikusan elrendeződő szexuális és nem-szexuális aspektusaira. Mint intézmény a heteroszexualitás – ahogy Jackson írja, per definitionem – társadalmi nemi szempontból meghatározott kapcsolatot takar,¹⁰² amely nem csupán az

¹⁰¹ Maguknak a terminusoknak a használatával kapcsolatban Jackson – nagyon helyesen – rámutat a nyelv pontatlanságára, a nyelv folyamatos elcsúszására, ami miatt a terminusok jelentése a kontextustól függően változik. Így a ‘heteroszexualitás’ jelentheti az erotikus vonzalom egy formáját, de vonatkozhat férfiak és nők tág értelemben vett társadalmi kapcsolatainak intézményrendszerére is. A ‘szexualitást’ értelmezhetjük a heteroszexualitás-homoszexualitás kettőse, illetve az e kettős mentén létrejövő hetero, meleg, lesbikus és biszexuális identitások mentén, de értelmezhetjük a vágyak, gyakorlatok és identitások kitágított spektrumot magába foglaló horizontként is. Végül, a ‘társadalmi nem’ jelentheti a férfiak és nők közötti megkülönböztetést, s így vonatkozhat csak a testi különbségekre vagy a társadalmi hierarchiára, de vonatkozhat a társadalmi nem kategóriáinak femininitásként és maszkulinitásként jelölt tartalmára is. A terminusok szűkebb vagy tágabb értelemben vett használata kérdésében Stevi Jacksonnal értek egyet abban, hogy a kritikailag gyümölcsözőbb a kitágított jelentések mentén mozgó terminusok használata, hiszen a leszűkített terminusok alkalmazásával a társadalmi élet egy jelentős részének figyelmen kívül hagyását kockáztatjuk (2006, 40-41).

¹⁰² Jackson Chrys Ingraham (1994) heteroszexualitás-meghatározására építi saját tézisét, néhány jelentős különbséggel a kettejük elgondolása között. Ingraham szerint a heteroszexualitás intézményének szabályozó hatalma jóval túlnyúlik az emberek erotikus életén: a heteroszexualitás mint a társadalmi nemet szervező intézményrendszer és ideológia tételeződik, amely a társadalom valamennyi szintjén hatalommal bír, a családtól a munkahelyen át az államig. Ingraham érvelésében a patriarchális társadalmakban a társadalmi nemek elválaszthatatlanok a heteroszexualitástól, olyannyira, hogy a heteroszexualitás az, ami a társadalmi nemi viszonyok minden lehető aspektusát áthatja: ennek következtében a társadalmi nem (*gender*) ingrahami újfogalmazásában a *gender* és a *heteroszexualitás* egymásba, egyetlen terminusba, a *heterogender* fogalmába olvad (Ingraham 1994, 204). Jackson pontosan ezzel az egybeolvasztással, a társadalmi lét a két aspektusának egybeemosásával nem ért egyet: szerinte – és jelen sorok írója szerint is – meg kell tartani az analitikus szétválasztást a

egyének szexuális életét fedi le, irányítja, szabályozza, hanem amely ezen túl meghatározza a magánszférában és a nyilvános szférában végzett munkához (más szavakkal a házimunkához és házon kívüli munkához) egyaránt kapcsolódó munkamegosztást és erőforrásokat is. A heteroszexualitás intézményén keresztül meghatározott társadalmi nemi szerepek mentén dől el, hogy ki főz, ki mosogat, ki végzi el a bevásárlást, a mosást, a vasalást, a takarítást, ki ellenőrzi a gyerek házi feladatát, ki olvas neki mesét, kiből lesz titkár/nő, tanár/nő, takarító/nő, ápoló/nő, mérnök, programozó, professzor.¹⁰³ Azaz, a heteroszexualitás nem egyenlő a heteroszexuális szexualitással, épp ellenkezőleg; pontosan azért olyan hatékony, mert intézményesülése folytán sokkal többet takar ‘puszta’ szexuális kapcsolatnál: a heteroszexualitás tulajdonképpen a társadalmi nemek közötti hierarchikus elrendeződés fenntartása.

Mindazonáltal Jackson arra is felhívja a figyelmet, hogy noha a heteroszexualitás a társadalom egész szövetét áthatja, mégsem tekinthető monolit entitásnak: vannak egyszerre szexuális és aszexuális aspektusai, párhuzamosan megtapasztalható a különböző társadalmi intézmények nyilvános szférájában és a magánszférában, és miközben a hétköznapi gyakorlatok biztosítják fennmaradását, létezése, jelenléte olyannyira magától értetődő, hogy teljesen észrevétlen marad. Nem monolit entitás, mivel koronként, kultúráként és társadalmanként változik

társadalmi nem mint a nők és férfiak hierarchikus viszonya, valamint a heteroszexualitás mint ennek a hierarchikus viszonnak a jellegzetes intézményesülése között (Jackson 2006, 50).

¹⁰³ „A nemek szerinti foglalkozási szegregáció világjelenség, a gazdasági fejlettség minden szintjén, minden politikai és vallási rendszerben, társadalmi, kulturális környezetben jelentős. A munkaerő jelentős hányada tipikusan női (a továbbiakban női) vagy tipikusan férfi (a továbbiakban férfi) foglalkozásban van jelen. [...] A nőket és férfiakat tömegesen foglalkoztató ágazatok, foglalkozások szorosan kötődnek a nemekkel kapcsolatos sztereotípiákhoz. Nők és férfiak a saját nemük által uralt foglalkozásokban dolgoznak szívesen” (Koncz 2011, 75-76). A téma bővebb kifejtéséhez lásd: Jacobsen 2007.

elrendeződésének, a heteroszexualitás intézménye által kiosztott szerepeknek a mátrixa.

A heteroszexualitás intézményének ideológiája, gyakorlata és meg tapasztalása azért sem tekinthető homogénnek, egységesnek vagy rögzítettnek, más szavakkal, a heteroszexualitás azért nem hat mindig minden egyén esetében egyformán, mivel maga a társadalmi konstrukció, amely során tulajdonképpen végbemegy a heteroszexualitás intézményesítése, egy többrétegű, többszálon futó folyamat.¹⁰⁴ Jackson a társadalmi konstrukciónak négy elkülöníthető, ugyanakkor egymással szorosan összefonódó szintjét különbözteti meg: a struktúra szintjét, a jelentés szintjét, a mindennapi gyakorlatok szintjét, valamint a szubjektivitás szintjét. A struktúra szintje az, ahol hierarchikus társadalmi felosztásként megkonstruálódnak a társadalmi nemek, illetve ahol végbemegy a heteroszexualitás intézményesülése többek között a jog, az állam vagy a házasság intézményein keresztül. A jelentés szintje a társadalmi nem és a szexualitás diszkurzív konstrukciójának terepe, ahol különböző diszkurzusokon keresztül meghatározódik a női és férfi közötti különbség, definiálódik a szexualitás, elkülönül egymástól ‘normális’ és ‘perverz’, maszkulin és feminin.¹⁰⁵ A heteroszexualitás hegemon diszkurzusain keresztül természetesen adottá és garantálttá válik az ellentétes nemmel szexuális viszonyokba lépő ‘férfiak’ és ‘nők’ létezése. Ezáltal a jelentés szintjén a társadalmi nem és a normatív heteroszexualitás folyamatosan újra megerősítődik, de ezzel párhuzamosan megtörténik a

¹⁰⁴ A konstrukcionizmus és a szexualitás/heteroszexualitás közötti összefüggésre Butler világít rá élesen: „A szexualitás konstruált jellegére vonatkozó elgondolás azzal a felfogással szemben jött létre, amely a szexualitásnak természet adta jelleget, normatív formát és működést tulajdonít, s mely nagyjából egybeesik a heteroszexualitás kötelezős jellegére vonatkozó fantazmagóriával” (Butler 2005, 97).

¹⁰⁵ A diszkurzusok egyszerre szabályozó és korlátozó, illetve produktív működésének leírásához lásd: Foucault 1980.

jelentések hegemon pozícióból való kibillentése és újratárgyalása is. Jackson társadalmi konstrukció-leírásában a harmadik szint a mindennapi társadalmi gyakorlatok szintje, ahol helyi kontextusokon és kapcsolathálókon keresztül folyik a társadalmi nem és a szexualitás konstitúciója és re-konstitúciója. A negyedik szint magának a szubjektivitásnak a szintje, ahol a struktúra, a jelentés és a gyakorlatok metszéspontjában állva, a heteroszexualitás terepén a társadalmi nemmel és szexualitással bíró (Butlerrel szólva a szexus felvételén, a társadalmi nemek normájának citálásán keresztül megtestesült) szubjektumok megtapasztalják saját és mások vágyait és érzéseit.

6.2. Az *Éjszakai állat* kert heteroszexualitása

A heteroszexualitás tehát a társadalmi nemmel és a szexualitással bíró testek találkozási pontjának kulcsfontosságú terepe, ahonnan rálátás nyílik a társas lét, a társadalomban való együttélés hierarchikusan elrendeződő szexuális és nem-szexuális aspektusaira. A szóban forgó két antológia ugyanis pontosan erről a rálátásról szól: a női testek és női szexualitások intézményesített heteroszexualitáson belül betöltött és betölthető pozícióiról és szerepeiről, azok hierarchikus viszonyairól, továbbá a viszonyok szexuális és nem-szexuális vonatkozásairól. Az antológiák nagy anyagot mozgó szövegtörzsének ugyanis csaknem kilencven százaléka a heteroszexualitás intézményén keresztül, annak keretrendszerén belül, a heteroszexualitás normáihoz igazodva helyezi el és írja le a női szexualitást és a női testet. Pontos számokban kifejezve mindezt, az *Éjszakai állat* kert esetében ötvenhat szövegből negyvenkilenc szövegben van szó heteroszexuális szexualitásról, a fennmaradó hét szöveg pedig arra enged rálátást, hogy milyen mozgástér nyílik a leszbikus szexualitás számára a heteroszexualitás szabályrendszerén belül. Stevi Jackson társadalmi konstrukciójának folyamatán belül elhelyezve az antológiákat és a bennük felnyíló, női testet és női szexualitást megmutató (társadalom)képet, azt mondhatjuk, hogy az antológiák szövete-szövegtete alkotja a jelentés szintjét. S mivel ezen a szinten zajlik a társadalmi nem és a szexualitás konstruálása, a szövegeken keresztül bepillantást nyerhetünk

abba, hogy miként zajlik a hétköznapi interakciókban, a mindennapok rutinjának gyakorlatain keresztül a „szexus” megtestesülése a szubjektumokat körülvevő normák citálásán keresztül, hogyan meg végbe a társadalmi nem és a szexualitás különböző jelentéseinek megalkotása, megtárgyalása, és folyamatos újratárgyalása, miként működik a heteroszexuális szexualitás és a nem heteroszexuális szexualitás artikulációja, miként alakítja a heteroszexualitás mint szabályrendszer a szubjektumok közötti szexuális és nem-szexuális kapcsolatokat.

Az *Éjszakai állatkert* – s ahogy majd látni fogjuk, a *Szomjas oázis* úgyszintén – a hátsó borítón megfogalmazott szándéka szerint a női tapasztalat világán belül kíván szólni a „vágyról, szenvedélyről, intimitásról, testiségről, szerelemről, erőszakról”, „átfogó” képet akarva nyújtani a női szexualitásról (Forgács, Gordon & Bódis 2005). Ez a szerkesztők mint tudástermelő közösség által megkonstruált, női szexualitást magában hordozó szövegtest – butleri értelemben, a diszkurzív performativitás révén – maga is egyfajta normaként kezd el működni; normaként, amely újra és újra megismétlődik, citálódik, s hatalma éppen ezekből a norma által kikényszerített citátumokból ered – látszólag. Hogy miért csak „látszólag”? Ahogy Butler írja, a diszkurzív performativitás „újrajelölési” gyakorlat, és nem a semmiből való teremtés. [...] Csak a szabályozott és jóváhagyott „aktus” bír azzal a hatalommal, hogy létrehozza azt, amit megnevez” (2005, 109). Azaz, amikor az *Éjszakai állatkert* és a *Szomjas oázis* szövegei a női tapasztalat szerint, annak mentén megképződő női szexualitás átfogó antológiáját kínálják, amely újra akarja írni a női szexualitást a patriarchális normativitás által támasztott elvárásoktól való elkülönöződés jegyében, ezt csak „látszólag” valósítják meg, mert közben a heteroszexuális szabályrendszer már

jóváhagyott gyakorlatát, annak normáit idézik újra. A kérdés már csak az, hogy „miként kellene ezt a rendet úgy »citalni«, hogy másként jöjjön létre, [...] hogy leleplezze a heteroszexuális mátrixot, s hogy ne keltse a szükségszerűség benyomását?” (Butler 2005, 28). Erre a kérdésre pedig éppen az ismétlésben, a normák citálásában rejlik a válasz, hiszen a felforgatás, átírás, reartikuláció lehetősége pontosan az ismétlődhetőségen múlik. Mivel ugyanis az ismétlés nem jelent utánczást, a produktív hatalom testeket szabályozó gyakorlatának ebből az ismétlődéséből az következik, hogy a normák testet öltése sohasem lesz teljes, hiszen „a testek sohasem felelnek meg teljes egészében az őket kikényszerítő normáknak” (Butler 2005, 16). Miközben a női szexualitás itt megjelenő lehetőségei, alakváltozatai a heteroszexualitás normájának ismétlődését jelentik, ez a citálás „egyszersmind értelmezni fogja az adott normát és ugyanakkor arra ad alkalmat, hogy a normát mint kiváltságos értelmezést felfedje” (Butler 2005, 111).

Az *Éjszakai állatkert*ben szereplő nők alakváltozatai között ott találjuk a feleséget, az anyát, a lányt, a nagymamát, várandós nőt, az abortuszra váró nőt, a barátnőt, a csábítót, a szeretőt, a karrierista nőt, a szinglit, a gyilkosság áldozatát, a testi bántalmazás és a nemi erőszak kiskorú és nagykorú túlélőjét, a háborús tömeges nemi erőszak túlélőjét,¹⁰⁶ a prostituáltat, az idegent (egy másik kultúra idegenjét).¹⁰⁷ És ahogy ezek a

¹⁰⁶ Sem a testi bántalmazást, sem a nemi erőszakot, sem a tömeges háborús nemi erőszakot elbeszélő szövegek esetében nem beszélhetünk a brutalitásokat átélő nőkről egyszerűen mint ‘áldozatokról’. Az elbeszélésekben ezek a nők sokkal inkább túlélők, akik önmaguk áldozatként való elgondolásán és az önhibáztatáson túl, ha Andrea Benton Rushinghoz (1999) hasonlóan évekig tartó küzelemmel is, de eljutnak ahhoz a megértéshez, hogy az „erőszak az akarat tagadása, a másik létezésének tagadása, *lei* én vagyok, és én ezt nem akarom. Jogom van nem akarni” (Forgács 2007a, 31).

¹⁰⁷ A nem fehér, nem többségi, sokszor pedig leginkább egzotikus – marokkói, izraeli, iráni, olasz, orosz, eszkimó, cigány – férfihoz kapcsolódó női szexualitás szintén teret kap a szövegekben, ami azonban nem szerepel a nők alakváltozatai között, az a nem fehér (nem

nők megélik szexualitásukat, abban benne van – a teljesség igényének kielégítése nélkül – a férfi testi iránti vágy, a férfi testtől való undor és félelem, a földalatti klubok összehányt wc-jének szexualitása, a kamaszkor önmagát kielégítő szexualitása, a sebzett testű nő és a várandós testű nő szexualitástól való félelme, a tárgyiasított testű nő tiltakozása, a nő frigeditástól vagy lesbikusságtól való félelme, a kiszolgáltatott nő önmagát feladó szexualitása, a megerőszakolt nő már-már pragmatikus szexualitása. Annak lehetünk itt az olvasáson keresztüli tanúi, hogy a kötetben szereplő írások (túlnyomó többségében egyes szám első személyben megszólaló) beszélői magukra öltik ugyan az anya, a feleség, a lánygyerek, a nővér, vagy éppen a szerető szerepét, alapul véve ezzel a női szexualitás fallocentrikus, heteroszexista sztereotípiáit és kliséit, mégis jelentősen eltérnek a patriarchátus diktálta engedelmes, naiv, szerény, otthoncentrikus, passzív, befogadó, odaadó, gondoskodó nőszerepektől, ezzel pedig végeredményben kilépnek, vagy inkább túllépnek az anya és a feleség, illetve a lánygyerek és a lánytestvér ‘klasszikus’, archetipikus pozícióján.

A női szexualitás antológiájában a többségében heteroszexuális női szexualitás nem csak, vagy inkább nem elsősorban azokról a gyakorlatokról és viselkedésekről szól, amikben a testek és szervek élvezettel és orgazmussal kísérve vesznek részt. A szövegek nagy részében a szexualitás mint cselekvés gyakorlatai és viselkedési formái nem a női testek és szervek élvezetének módjait mesélik el, hanem a szexualitásnak azt a hatalmi eszközként való működését, amelyben a női szexualitás a heteroszexualitás rezsimjének megfelelően, leginkább ahhoz igazodva képes elgondolni önmagát.

magyar, nem többségi) nő alakja: a cigány vagy a zsidó nő szexualitása hiányzik az „átfogó” antológiából.

Az egyik központi téma, szövegeket szervező kérdés a házasság körül mozog: a házasság mint a heteroszexualitás egyik legfőbb alapintézménye és a női szexualitás közötti összeférések és összeférhetetlenségek problémagóca. Bódis Kriszta *Elkeltem. Pont* című írásában a szex kötelesség, a nő petesejtraktáros, a biológia pedig az, „hogyan engem mindig nagyon meg tudnak kívánni. Engem, tőlem függetlenül” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 158). A feleség senki, „de valaki senkije. Körbepisált termőföld” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 161). Az „elkeltem” szó pedig nagyon érdekes, „egyáltalán nem lesz ideges senki tőle, nem úgy, mint mondjuk attól, hogy... Feminista” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 161).¹⁰⁸ Az ‘elkelés’ után következő házasság megcsalások sorozata lesz, de az a mód, az a nyelv, amin keresztül a megcsalt feleség ezt elmeséli, magának a házasság intézményének a paródiája lesz: az egymás mellé rendelt gyermekmondóka és popdal-részlet, illetve a Bibliából, Petőfi Sándortól, József Attilától és Esterházy Pétertől vett vendégszövegek a feleség monológjában kiforgatják egymást, előbb a mondatokat tördelik szét, majd a sorrendet, hogy végül – mintegy a házasság paródiájának megkoronázásaként – a házasság szentesítésére a XVII. század óta használatos kifejezésből, az „Ásó, kapa, nagyharang”-ból (Ortutay 1977, 144) szeretőket csináljon.¹⁰⁹ Bozai Ágota *Filmszakadásában*

¹⁰⁸ Hasonló ‘ritmusa’ van Bódis másik, *Írok* című írásának is, az alapvető keret itt is a heteroszexualitás által kiosztott szerepeket jelenti: itt a prostitúció brutalitásában élő, meggyötört testű nő csak vár, hogy Kígyó, a strici jöjjön vissza, „mert szeretem, és úgy akarok vele élni, mint régen, mint egy család” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 149). S miután a kórházban az őt ápoló egyik nővér kimenekíti őt prostitúció kényszere és kegyetlen körülményei alól, újra eszébe jut Kígyó, de nemcsak azért, „mert félek, hogy megtalál, hanem mert magányos vagyok. Abban reménykedem, hogy felfedez magának egy férfi és elvesz feleségül, hogy unalmas, békés házasságban élek, [...] és szülök néhány gyereket” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 151).

¹⁰⁹ „Először az Ásó jött, az Ásó Erika, aztán a Kapa Jolán, és már vagy háromszor a Nagyharang Rita” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 164).

(Forgács, Gordon & Bódis 2005, 423-430) a házasság a végtelenül nyers házastársi nemi erőszakok sorozatának végtelenül nyersen megírt beszámolója. A női szexualitás itt a megerőszakolt várandós nő szexualitása, ami Bozai 'testírásán' keresztül – megidézve de Lauretis szövegbe írt olvasóját – zsigeri reakciókat vált ki az olvasóban: a narrátor teste az én testem is lesz, engem is letepernek, az én bőröm is úgy fáj, mintha lenyúzták volna, s így az otthon négy fala közé szigetelt, a magánszféra intimitásába rejtett erőszak kilép a nyilvános térbe, s máris felfordul a magán és nyilvános hatalmi szétválasztottságának nőt rabul ejtő ökonómiája. A házasságon belüli bántalmazás és nemi erőszak megírásának egy másik véglete Erdős Virág szövege, a *Na ne*, ahol a zsigeri nyersség helyett a brutalitást eltávolító, azt önmagából kiforgató groteszk humor ad nyelvet ahhoz, hogy a kegyetlenség, amellyel a férj „a kedves kis dudor” felbukkanásakor „megróvólag belevágta valamelyik öklét” az anya hasába, kimondható, elbeszélhető legyen (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 566). A szövegekben megidéződik tehát a heteroszexualitás szabályrendszerének egyik legfontosabb alappillére, a házasság mint norma, de többnyire rosszul idéződik meg: a házasság színfalai mögé mutatással lelepleződik a heteroszexualitásnak az a mátrixa, amely a nő helyét a házasságban, a női szexualitás helyét a hitvesi ágyban kívánja ellenőrzés alatt, biztonságban tartani. A sebzett női testek felmutatásával házasságba mint az áhított biztonságos révbe vetett bizalom végleg megkérdőjeleződik.

A sebzett női test a női szexualitás más aspektusában is megjelenik: Niran Judit *Vörös és narancs*ában a narrátor mellén húzódik a sebhely, egy daganat nyoma, amivel a férfi szerint csinálni kellene valamit, hiszen nem múlik. „Nem tudom, miért, de ez rosszul esik. Talán azt vártam, hogy a sebhelyet megérintve azt mondja: Tökéletes vagy. Nekem így vagy

tökéletes” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 379). A férfi – megidézve a szépség kultuszának női testet a tökéletesség gúzsába kötő szellemét (Wolf 1999) – meg akarja javítani a nő testét, és ebben a javításra szoruló testben már a nő sem érzi otthonosan magát, hiába fekszik meztelenül a takaró alatt. Ahogy az abortusz is sebet ejt, de választás híján csak a sebek maradnak az anya számára Radics Viktória *Pipacsokjában*:

Komor évek következtek számára. Szegénység, túlfeszített szocialista munka, hogy is mondták, *élmunkás*, igen, az volt anyám, proletárásszony biciklizik a kilencedik hónapban a hóban, a legjobb könyvelő a fűrésztelepen, [...] és erre ott egy óbégató csecsemő, akit nem tudott hova rakni. Mert akkor még nem voltak bölcsődék. És utánam elkezdett sorozatosan abortálni, mert akkor még fogamzásgátlók sem voltak. Szegény. Fájdalomcsillapítás, altatás nélkül. Gyilkolták csipesszel, puszta kézzel, éberen.

(Forgács, Gordon & Bódis 2005, 312-313).

A nő szexualitásának része a heteroszexuális szex következménye is: a várandósság megélése, a csecsemőgondozás körülményei, a család és a munka egybefonódása, és a fogamzásgátlás mint test felett folyamatosan gyakorolható ellenőrzés híján a ‘vészhelyzeti’ ellenőrzés, annak véres ténye, joga, terhe, ami után „fekszel, mint egy rongybaba. Üresen, de sajjgással, fájdalommal telve” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 315). Rosszul idéződik hát meg a női szexualitás, mert nem a fallocentrikus reprezentáció által kitermelt pornográf nő-ábrázolás kéjes élvezetét mutató, azt a férfiak élvezete érdekében áruló női testképet mutatja, épp ellenkezőleg: a következményt beszéli el, ami a heteroszexualitás parancsának következményeként a női testre rávésődik a szépség, a munkavégzés, a reprodukció szolgálatában. Azt a női szexualitást láttatják itt a szövegek, amelyeket a patriarchátus építményében a medikalizáció, a

jog, a reklámpar tekintete takar, elrejtve a heteroszexualitás élvezetét
kisebbitő, ellehetetlenítő, megsemmisítő női testi folyamatokat.

6.3. A *Szomjas oázis* heteroszexualitása

Ezeknek a női testi folyamatoknak, a női test megélésének, a korporeális tapasztalatok rejtve maradt, nem megmutatott, tabusított élményeinek ad még nagyobb hangot és még több teret az antológia-sorozat második kötete. A *Szomjas oázis* ötvenhat szövegéből mindössze kettő kerül el a heteroszexualitásról való beszédet, az összes többi a heteroszexualitás mátrixán belül helyezi el a női test alakváltozatait, ahogyan az a hátsó borító belső oldalának figyelemfelkeltő mondataiból is kitűnik:

Akarod tudni, milyen összenézni tizenhárom szárnyatlan fekete tündérrel az angyalcsináló klinikán? Lefogynál huszonöt kilót a szeretőd kedvéért hatvan perc alatt egy repülőúton Párizs felé? Szeretnéd tudni, milyen érzés, mikor egy avarszagú, rőzsetekintetű teremőr gondosan levetkőztet pillantásával, és egy szemvillanás alatt mindent megtud rólad? Meg akarod érteni, miért és kik lopják el újra és újra a testedet? [...] Miért keresed és hívod ki a veszélyt mint Piroska, és miért sétálsz be két kezdő farkas lakásába, akik prostituáltat szeretnének gyártani belőled? [...] Jó volna megérteni, miért van szüksége a hadseregnek pont a Te beszélőközpontodra? Mit kell tenned, hogy a testedben lakozó idegen kiköltözzön belőled? Szeretnél Te lenni Mása a motoron, a postásfiú mögött?

(Forgács 2007a)

A kérdés ebben az esetben is az lesz, hogy hogyan lehet úgy megidézni a heteroszexualitás rendjét, hogy másként jöjjön létre, hogy a heteroszexuális

parancs ne keltse a szükségszerűség, főként a természettől fogva adott szükségszerűség látszatát.

A rugalmas, szívós, nyitott, gyöngédségre és odafigyelésre szomjas, kíváncsi, kreatív, befogadó, megújuló, önkritikus, ironikus, sebzett, meggyötört, makacs, lázadó, törődő, adakozó, hívő és hitetlen női test (antológia hátsó borítóján felsorolt) alakváltozatai között itt is megtaláljuk a feleséget, az anyát, a lányt, a nagymamát, a fiatal és az öregedő nőt, a várandós nőt, az abortuszra váró nőt, a barátnőt, a csábítót, a szeretőt, a karrierista nőt, a szinglit, a művészt, a múzsát, az államszocializmus korának nőjét, a testi bántalmazás és a nemi erőszak áldozatát, a prostituáltat, a kábítószerfüggőt és a kábítószerfüggő áldozatát. Ezeken a testélményeken és női alakváltozatokon keresztül a női testnek egy olyan képe látszik kibontakozni, ami „átmeneti, éppen elsuhanóban van, úton, oda nem érve. Hova? Sehova” (Forgács 2007a, 297). Annak a lehorgonyozhatatlan jelentésű női testnek a materializációját olvassuk itt, amely egyszerre dolog és nem dolog, megfogható és felfoghatatlan, tapintható, de elérhetetlen, amelyre ráragad a természet és kultúra, a test és lélek dualizmusának béklyója. A női test egyszerre záródik be önmaga anyagi határaiba a heteroszexualitás rendszerén belül ráíródó regulatív ideál működése, az annak való megfelelni igyekvés következtében, de ugyanezzel a lendülettel terjed túl önmaga határain, a rendszer számára új, mert a rendszer nyelvén kimondhatatlan testjelentéseket generálva. A *Szomjas oázis* szövegeiben ez az új testjelentéseket is generálni képes, ugyanakkor a heteroszexualitás hegemon diszkurzusa által erősen behatárolt női testműködés írja meg és olvastatja másként önmagát. Ez a test igyekszik megfelelni a heteroszexualitás parancsának, s a megfelelés folyamata során Forgács Zsuzsa (*Kitekert nyakkal a füstölt hús felett*)

leírásában Almodóvar *Mindent anyámról* című filmjének története „Csipkerózsika-történet ahhoz képest, amire mi, nők képesek vagyunk, amit mi, nők elkövetni vagyunk képesek magunk ellen az önmegtagadásban, gyilkos alávetődésben, önkizsigerelemben és pestisként pusztító önkítörlésben, amikor megdobogtatja szívünket, és leterít minket a másik megváltásának ápolónői tudata” (Forgács 2007a, 235). De hogyan is történik a heteroszexualitásnak való megfelelés, mi történik közben, és mi történik a megfelelésen túl?

A szövegek többségében a karteziánus dualizmus öröksége érvényesül: a test sokszor mint eszköz szerepel, a test gép a tudat, az én szolgálatában, mintegy a szubjektivitás akaratának tartálya. Susan Bordo szerint a női testek mindig is jobban ki voltak téve a testek kulturális manipulációjának, ami összefüggésben van azzal, hogy a nők nemcsak birtokolják a testet, hanem a testtel azonosítódnak (2003). A test az én tulajdona, a testet alakítani, módosítani, formálni, uralni kell. Drozdik Orsolya *Vágott virágában* a test az elme kontrollját veszélyezteti. A test felkavarja, megzavarja a művész-narrátor felsőbb énjét, ezért uralni kell a zabolátlan testi folyamatokat és erőket: „Kövédzett akaratom a testemet is kordában fogja tartani” (Forgács 2007a, 54). Tóth Krisztina *A lélek megatestében* a test kötöttség, korlátozás, soha nem felel meg annak, amit az elme magának/magáról elképzel: „[e]lárul minket, más lesz, mint akik legbelül vagyunk, maradtunk” (Forgács 2007a, 35). Radics Viktóriánál (*Az őszi barackvirág színe*) a test az idegen, a nem-én, ami azonban a belső anyagi burkaként az énhez láncolódik: „női hús maga a minősíthetetlen, elrekesztett, idegen más, mely csábít és elriaszt” (Forgács 2007a, 243). Kiss Judit Ágnesnél (*Én, kép, zavar*) pedig a test maga az ellenség. Az én és a test viszonya egy kényszerű, szükségszerű, meghaladhatatlan együttélés, az

én szégyelli, elhanyagolja, nem veszi figyelembe, ellenségként kezeli a testet, végül – mint egy végleg válságba jutott heteroszexuális pár – szakítanak:

Hát nem veszed észre, hogy minden balhét én viszek el helyetted? – fröcsögte az arcomba. – Cisztákat növesztek, lyukásra maratom a gyomorfalamat, és leszedálom magam a rohadt gyógyszereiddel, hogy zavartalanul írogathasd a hülyeségeidet! Arra jó vagyok, hogy megcsináljak helyetted minden piszkos munkát, de én nem kérhetek tőled semmit, egy pohár vizet sem! Egy kóbor kutyaival nem bánnak így! Önző szemétláda, úgy fogok megrohadni, hogy még azt sem engedted, hogy gyerekeim legyen!

(Forgács 2007a, 379)

A test és az elme (az én, a szubjektivitás) kettőse ugyanakkor Möbiusz-szalag, hiszen dolog és nem-dolog egyszerre, a kettő közötti elmosódott, rögzíthetetlen ontológiai határvonallal. A testek és az elmék nem alkotnak két különálló szubsztanciát, vagy egyetlen szubsztancia két különálló attribútumát: sokkal inkább e két alternatíva között áll együttlétezésük. A Möbiusz-szalag önmagán belüli átfordulásának mintájára kell elképzelnünk a test és az elme közötti átfordulásokat, inverziókat, amikor az egyikből egyszer csak a másik lesz, átírva ezzel a külső és a belső viszonyát, de a magán és a nyilvános, a tudás és a gyönyör, a hatalom és a vágy közötti viszonyt is. A kérdésre, hogy mi a külső és mi a belső a szubjektum számára, a folyton egymásba úszó, egymásnak ütköző, egymáson súrlódó síkok és felületek mentén válaszok végeláthatatlan sora kínálkozik. Így lesz a női test egy „senki által be nem járható térkép”, „ezer irányba kalandozó lehetőségek tárháza” (Forgács 2007a, 298). S ebben a tárházban ott van a nő önképét, a nő testképét alakító jelentéssíkok és testfelületek között a betegség, a gyermekvárás, a szülés, az abortusz, az öregedés, a kábítószerfüggés, a nemi erőszak, a bántalmazás testi

tapasztalata és lelki megélése. S miközben a szövegek a test-lélek dualizmusának határán billegnek, át is írják azt, a külső és a belső jelentésének felforgatásával, amivel már a nők és a női testek heteroszexualitás által kijelölt helyét és szerepét is felülbírálják.

Babarczy Eszter *Mellblog*jában két női test kapcsolódik össze egymással a(z anti)növekedés képén keresztül: az anya testében rákos daganat nő, a lány testében gyerek nő. Mindkét növekedés ‘bent’-je átfordul a ‘kint’-be a melleken keresztül: az anya mellét levágják, a lány melle nő és duzzad, látvány és érzés vetül egymásra, miközben élet és halál írja egymásra saját jelentését. A belső és a külső egybeolvastatja magát a magán és nyilvános közötti válaszvonalal. Melltartóba tehető protézis, szép mellek és ormótlan mellek, amputáció és szülés utáni helyreállító műtét kérdései párhuzamosan merülnek fel: „Joga volna ehhez egy nőnek? Hogy szép mellet csináltasson, csak mert elromlott, vagy eleve nem sikerült jól?” (Forgács 2007a, 14). A mellek látványa a hegemon diszkurzuson belül a nőséghez, a nőség érzéséhez kötődik, és probléma, nehézség, „mizéria” forrása lesz: „Az az igazság, hogy nem akarnék lányt. Ezt a mellmizériát megspórolnám neki” (Forgács 2007a, 12).

Bódis Kriszta *Neme* a nőt és a női testet a méhen keresztül, a méh gyümölcsén keresztül írja meg:

Néha a magzatom úgy a sajátom, ahogy valamely belső szervem. Mondjuk a szívem. Két szívem van. Természetes. De az egyik szívem ki fog belőlem szakadni, és másmilyen közöm lesz hozzá. Ez nem természetes.

Néha úgy idegen a magzat, mint valami kórság. Valami, ami növekszik bennem.

[...]

A gyermek méhe az én méhemben. Méhemnek gyümölcs a teste.

(Forgács 2007a, 103)

A bent és a kint fogalmai itt is összekeverednek, telítődnek egymással, elválaszthatatlanok lesznek. De ezzel átíródik az anyaság jelentése is: fellebben a függöny az anyaság mitikussá emelt élményéről, az anya mitikus figurájáról, aki csak a szeretet, gyengédség, törődés pozitív viszonyulásain keresztül gondolható el a heteroszexuális szabályrendszer keretein belül. A várandósság és az anyaság egyben tehertétel is a nő teste számára, hiszen ez a test cipeli a súlyt, táplálja a benne növekedő-fejlődő életet, s végül saját testének megsebzésével és fájdalmával fizet a másik élet megszületéséért. Az antológia több szövege vall a terhesség és a szülés, vagy éppen az abortusz véres és fájdalmas testi valóságáról.

A hasam, a mellem szederjes halmok. A vádlimon
sörte serken, visszerek ága-boga dagad. A bőröm lila,
a vérem sós, elharaptam a nyelvem. Bűzös cafatokat
öklendezek alul, felül.

(Forgács 2007a, 106)¹¹⁰

Az anyaság idealizálásának máza nélkül, a testben és a testen végbemenő fizikai folyamatok szépítetlen megmutatásával a szövegek egyszerre reflektálnak a női testek reprezentációjának paradoxonára,¹¹¹ és teremtik meg a női test megírásának azt a nyelvét, amely már nem egyszerűen esztétikai tárgynak tekinti a nő testét.¹¹² A női test folyamat lesz, amely

¹¹⁰ A szülésről szóló szövegek közé tartozik Erdős Virág *Mária* (Forgács 2007a, 473-483) és Szabó Ildikó *Szülni vagy nem szülni* (Forgács 2007a, 501-524) című írása; az abortuszról szóló írások közé pedig Forgács Zsuzsa *Bruria Az angyalok a mélyben dohognak* (Forgács 2007a, 203-216), Kiss Judit Ágnes *Passió két és fél hangra* (Forgács 2007a, 386-393), valamint Mohás Livia *Ave Corpus* (Forgács 2007a, 333-337) című írása.

¹¹¹ Rebecca Schneider szerint a reprezentációban mindig a női test emblematizálja egyrészt a reprezentáció fantáziájának rögeszmés terepét, másrészt a mindig eltűnő horizont uralkodó nyomát, azt, aki mindig túl van a reprezentációs mező hatósugarán. A nő a reprezentációs fantázia rögeszmés emblémája, hiszen miközben mindenhol az ő testét látjuk, ő mégis az elérhetetlent, az álom paradox valóságát szimbolizálja: mindig túl messze van, már mindig elveszve (Schneider 1997, 6).

¹¹² Drozdik Orsolya *Katherina vallomásai* (Forgács 2007a, 59-69) című írása azt a történelmi korokon át húzódó folyamatot írja át, amely során nő lett az esztétika tárgya, a nő teste pedig a művészet múzsája. Drozdik 'ellenfolyamatában' a nő visszaveszi ellopott és összetört, kizsigerelt testét a férfi művésztől és ő maga alkotja újra.

során a nők szubjektuma és a társadalom regulatív ideáljainak metszéspontjában a bent/kint, magán/nyilvános, tudás/gyönyör, hatalom/vágy kettősei egymásba íródnak, ami a testek újra-létrejövő materializációján keresztül a heteroszexualitás rendjének máshogy idézéséhez, a rend felkavarásához vezet. A nyílt beszéd a szülés véres és fájdalmas voltáról, a női test kiszolgáltatottságáról, a testi ellenőrzés idegenek, többnyire férfi orvosok általi gyakorlásáról szembeáll azzal a társadalmi elvárással, amely az új élet születésének csodája mögé rejti, tabusítja a szülő nő testi tapasztalatát. A szülés élményének elbeszélése, a hegemon diszkurzus nyelvbe foglalása eszköz lesz, amivel a nők a testük feletti ellenőrzést szerzik vissza. Hasonló tabukat dönt le az abortusz megírása is: beszél a döntéshez való jogról és annak társadalmi megbélyegzettségéről, a társadalom által kikényszerített szégyenről, és beszél arról, amit mindez figyelmen kívül hagy, a döntéshez vezető útról, a test fájdalmáról, a döntés fájdalmáról, az örökké megmaradó, a soha nem gyógyuló, mert kibeszélhetetlen ürről:

Jöttek a kisgyerekes anyák, nézték megvetéssel a megszakításra várókat, jöttek cumisüveggel és erkölcsi fölénnyel, szép anyák szép gyerekekkel, de én tudtam, az enyém lenne a legszebb és legokosabb.
(Forgács 2007a, 389)¹¹³

¹¹³ És még valamiről beszél, ami a társadalom hegemon diszkurzusából szinte teljesen kimarad az abortuszról szóló beszéd kapcsán: az apáról, a férfiről: „Terhességmegszakítás, megszakításos közösülés, terhességmegszakításos közösülés... hangosan felröhögtem, a felém forduló arcokra kiült a döbbenet. A papás szülés után be kéne vezetni a papás abortuszt – mondtam magyarázatképpen, és kényszeredetten nevettek a terhesek, a megszakításra várók” (Forgács 2007a, 389). A megbélyegzést kizárólag a nő viseli, ő hordozza magában az élet és halál nyomát, a döntés felelőssége egyedül az ő vállát nyomja. A férfi helye ebben a folyamatban és a folyamatról szóló beszédben láthatatlan, pontosabban egyszerre nagyon is látható és láthatatlan: míg a ‘magasabb szintű’ döntést, hogy a nőknek joguk van-e legálisan végezhető abortuszhoz, a testük feletti döntés jogához, az állami törvényhozásban férfiak hozzák meg, s a döntéshez való jogot is a férfiak (többségében, túlnyomó többségében, kizárólag – országa válogatja) vitatják el, addig a tapasztalati valóság szintjén – legyen szó akár legális, akár illegális abortuszról – csakis a nő lesz a szégyent hordozó, a gyilkos. Miközben leszögezhetjük, hogy férfi nélkül nem létezik abortuszhoz vezető teherbe esés.

A két antológia szövegein keresztül tehát azt látjuk, hogy a női test és a női szexualitás reprezentációi, miközben belehelyezik a testet a heteroszexualitás kötelező rendszerének mátrixába, amelyen belül a testekre ráíródnak a társadalmi nem és a szexualitás elvárásai, egyszerre át is írják ezeket az elvárásokat azzal, hogy a nők alakváltozatait egymás átfedésében mutatják meg, illetve felfedik az alakváltozatokban rejtőző, ám a hegemon diszkurzus által elfedett repedéseket. A nő már nemcsak feleség vagy anya, hanem lehet festőművész, író, dolgozó, szingli, csábító, szerető, és így tovább. Az anyát már nemcsak a családot féltő-óvó-gondozó nő archetípusaként látjuk, hanem látjuk utazás közben, a műtőasztalon szülés közben, elvált nőként, a saját anyját vagy meg nem született gyermekét gyászolva, vagy a szexuális élvezet pillanatában. A szövegeken jól érzékelhető a heteroszexualitás keretrendszerének erős beágyazottsága. A női szexualitás és a női testek csak a heteroszexuális parancshoz való viszonyrendszeren keresztül olvashatóak, ám a sorok között szépen felsejlenek a rendszer repedései, a hegemon diszkurzus normarendszerének mímelt, elferdített, meggömbített másolósa.

A rend meggömbülésének, pontosabban a görbe kiegyenesítésének, a rend visszaállításának folyamatát írja meg Kiss Noémi *B., B. és B.* című írása, egy magyar és egy lengyel lány szerelmének Nyugatról a Kelet-Középre tartó utazása.¹¹⁴ B.-ben ismerkednek meg, Berlinben, a „buzivárosban”, amitől a magyar lány, a történet mesélője, N. nem tud

¹¹⁴ És annak a visszája is: „A. lengyel, én magyar. A nyolcvanas évek elején nőttünk fel, amikor olyan volt a világ, hogy egyik napról a másikra elhagyhattuk a vályogházat, helyet változtathattunk, megöltük magunkban, amibe beleszülettünk, és egy szocialista fővárosban lettünk kamaszok. Lakótelepen éltünk, városi gimnáziumban tanultunk, és nagyjából egy időben jártunk egyetemre ugyanezekben a városokban. A. és én nyáron ismerkedtünk meg, látszólag szabad területen, egy semleges területen, B.-ben, az akkor már újraegyesült német fővárosban” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 115).

szabadulni, „gúnyosan és szégyenteljesen” érzi magát tőle, nem szeret itt lenni, de A. B.-ben van (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 122). Aztán útra kelnek, hogy megírják három közép-európai város történetét: „*B. a csatlakozás előtt, B. a csatlakozáskor és B., aki már csatlakozott*” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 125). Az utazás saját történetük megírásának ürügye, identitások felülírása. Az utazás átmenet Nyugat és Kelet-Közép, a szabadság és a szabadság hiánya között. De az átmenet szaggatott, a határokon nagyot zökken, az útvonal figyelmeztet, emlékeztet.

A buziváros nem tűnik el nyomtalanul, mert már a testünkbe temettük. Cipeljük magunkkal a találkozást, mint egy teletömött bőröndöt, amit persze hol szégyenként élünk meg, például, amikor a cseh kalauz csókolózni lát minket, és A. elhúzódik tőlem, hol büszkén: A. simogat, és szavakkal hízeleg, kezemet a mellére teszi, mikor a magyar határra érünk. Ez nekem külön szégyen, hazavinni egy másik országot, elhúzódom A.-tól, mikor régi ismerőseimet látom, megalázom és szeretem.

(Forgács, Gordon & Bódis 2005, 128)

Kelet felé egyre nő bennük a szégyen, egyre sűrűbb lesz a barbárság és a szigor körülöttük, a megvetés és a szigor rajtuk. Mert itt ők a szabály kivetett tartománya, az ő testük nem számít releváns testnek, életmódjuk nem élet, amit érdemes megvédeni, megőrizni, aztán majd elsíratni. Mert megszegették az Írást, és nem az ő világuk létezik, hanem az Atyáé, amelynek a logikája megköveteli, hogy „az identifikáció és a vágy kölcsönösen kizárja egymást” (Butler 2005, 226). Ebben a világban elgondolhatatlan a heteroszexuális házasság lesbikus házasságra cserélése, nincs rá nyelv, nem lehet elmondani, „hogyan fogunk eztán élni, lehet-e így házasodni, gyermeket nemzeni, törvényt tartani, áldozni, gyónni, örökséget adni, közös autót venni, a nevét felvenni, családfát rajzolni” (Forgács, Gordon & Bódis 2005, 130). A másik B.-ben,

Budapesten más „csak a gond, a bűn és a szégyen” szakad rájuk, a rendből kitiltottakra. Kapcsolatuk a másik B.-ben, Budapesten és Belgrádban maga lesz a széthullás, a pszichózis, „a halál égő ígérete” (Butler 2005, 102). B.-ben A. feje szétloccsan, N. megváltódik a bűntől, s ezzel helyreáll a rend, a közép-keleti Apa törvénye.

Budapesten és Belgrádban, itt véletlenül a neveket is kiírjuk, nem titkolódzunk tovább, vakon járunk. Csak befele élünk. Ez a figyelmetlenség és önzés lett a kurvaságunk kudarca. Azt hiszem a halál méltó büntetés a szabadságáért és a szerelemért.

(Forgács, Gordon & Bódis 2005, 129).

A. és N. oda-vissza tartó utazása Nyugatról Kelet-Középre a találkozások és átmenetek metaforája, a Nyugat és a Kelet, a centrum és a fél-periféria találkozásának és egymásba való átmenetének metaforája, amit a nagyobb képbe illesztve olvashatunk az elméletek utazásának metaforájaként is. Ebből a szögből hallatszanak legtisztábban a korlátozó és megengedő, tiltó és felszabadító beszéd módok egymás mellett beszélő és elbeszélő szövegei. Abban a fogalmi térben, ahol találkozik egymással és kölcsönhatásba lép a nők testírásának egyre kevésbé marginalizált (de mindenképp marginalizálni szándékozott) beszéd módja és a magyar társadalom hegemon diszkurzusa, a helykereső átmenetek és a folyamatos újraírások útvonala rajzolódik ki. Működik a heteroszexualitás rendszerének felforgatása, amit az antológiákat bíráló recenziók igyekeznek elhallgattatni, de legalábbis láthatatlanná tenni. És működik a női szexualitás és a női testek kötelező heteroszexualitás felőli olvasása, mert egy alternatív rendhez való igazodás egyelőre elgondolhatatlan. A két antológia által létrehívott közép-keleti szövegtér annak az átmenetnek a tere, ahol a Nyugat találkozik a Kelettel, a centrum politizáló feminista elméletei kölcsönhatásba lépnek a félperiféria női szubjektumainak

önreflexív, a társadalmi tér-idő értékrendszerét megbolygató, ugyanakkor a tradíciókhoz is ragaszkodó elgondolásaival. A nők hallgatásból kiszabadult szexualitásának éjszakai állatkertje lesz a másféle terekre, tudásokra, gyönyörökre másképpen vágyó szomjas női testek oázisa.

A *Kitakart Psziché* antológiákban megteremtett diszkurzív tér a kulturális tér-váltás köztességének tere lesz, amelyben egymás mellé helyeződik a patriarchális társadalom heteroszexista szabályrendszerében való helykeresés és az ezzel a szabályrendszerrel szembenálló, a hagyományos szerepek átírására törekvő helyváltás személyes politikája. Az antológiák szövegterére nehezedő nyomásból kiérezhető a feminista tudások politikája és a tradicionalista értékrendszerek közötti ütközés szeizmikus ereje. S ennek az erőnek a felmérése s a kivédés új módjainak megtalálása régen volt annyira időszerű, mint napjainkban.

7. Összefoglalás

Jelen disszertáció vizsgálódásának célkitűzése a „Nyugatról” érkező elméletek, szűkebben az angol-amerikai feminista elméletek lokális felhasználási módjainak vizsgálata volt a tudománypolitikai szempontból ütközőzónának, határterületnek tekintett Kelet-Közép-Európa terepén, azon belül Magyarországon, ahol a világot kétpólusúvá feszítő történelmi, társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai különbségek jelentősen befolyásolják a „nyugati” elméletek „keleti” befogadását. Az angol-amerikai feminista „politizáló elméletek” térnyerése az 1990-es évektől kezdődően ugyanis különösen erős ellenállásba ütközött Kelet-Közép-Európa országaiban, hiszen ezek az elméletek a kultúra és a társadalom szövetének valamennyi rétegét erőteljesen átpolitizálják, ami a politika, a politikum fogalmát mindaddig másképp értelmező, s attól nagy mértékben elhatárolódó kelet-középi kritikai- és olvasóközönség számára idegenkedést keltő gyakorlatnak számított. A „nyugati” feminista elméletek éppen abban a magánszférában kívánják ugyanis feltárni a rejtetten működő ideológiákat, ahonnan a „Kelet-Közép” államainak polgárai azt mindenképp igyekeznek távol tartani. A kutatás éppen ezért azt kívánta megmutatni, hogy miként, milyen együttműködésekben és ellenállásokon keresztül történik a nyugati feminista elméletek kelet-közép-európai, azon belül is a magyarországi recepciója, milyen jelentésváltozásokon mennek keresztül a Nyugatról, a centrumból érkező, elsősorban az angol-amerikai

feminista irodalomkritikai és kultúrakritikai elméletek által kidolgozott fogalmak Kelet-Közép-Európába, azon belül is Magyarországra való megérkezésüket követően ebben az államszocialista múlttal terhelt, fél-perifériás konceptuális térben. Más szavakkal, a disszertációban azt vizsgáltam, hogy vajon miként módosítja, ha módosítja a feminista fogalmak jelentését és alkalmazási terepét/lehetőségét az a kulturális és társadalmi kontextus, amelyet még ma is erősen befolyásol a szocialista korszak által hátrahagyott társadalmi örökség.

Az irodalom „külpolitikájának” területén való vizsgálódást a 2005-ben induló *Nemlétező Női Irodalom Kitakart Psziché* antológiasorozat első két kötete, az *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról* (Forgács, Gordon & Bódis 2005) és a *Szomjas oázis. Antológia a női testről* (Forgács 2007a) antológiák köré szűkítettem: e két szöveggyűjtemény recepciójának elemzésén keresztül igyekeztem feltérképezni a nyugati feminista irodalomkritikai elméletek magyarországi recepcióját, a feminizmus befogadásának és elutasításának szorosan szőtt hálóját, valamint a patriarchális érv- és értékrendszer működését a magyarországi irodalomkritika terepén. A vizsgálat relevanciáját az adta, hogy ez az antológiasorozat volt az első olyan, tehát nagyban hiánypótló magyarországi irodalmi vállalkozás, amely nők által a női szexualitásról és a női testről írt szövegeket adott közre női szerkesztésben. Az irodalom „külpolitikájának” területén való vizsgálódás több szempontból is eredményesnek bizonyult. Ez az elemzés egyrészt lehetőséget adott az irodalomkritikai beszédmódok (láthatatlan/kimondatlan–látható/kimondott) nemi kódoltságának, valamint a heteroszexista diszkurzus működésének kimutatására. Az antológiákról írott recenziók élesen rávilágítanak a magyar irodalmi közbeszédet és a magyar irodalmi kánonépítést irányító

előfeltevésekre és értékítéletekre: az *Éjszakai állatkert* és a *Szomjas oázis* körüli nem mindig irodalomkritikai, de többnyire heteroszexista felbolydulás annak a hatalmi működésnek az erőszakosságát láttatja, amely kijelöli/megjelöli azokat az élesen körülhatárolt területeket, amelyeken a nők megjelenhetnek, amelyekről a nők beszélhetnek, illetve amelyek – mint a patriarchális, de jelöletlen irodalom területe – egyértelműen el vannak zárva a női jelenlét, a női beszéd elől. A női szexualitás és a női test nők által történő irodalmi megírása pontosan ilyen élesen körülhatárolt területnek számít: az, hogy a két szöveggyűjtemény irodalmi antológiába szervezte és annak címlapjára tette a nők által megszólaltatott/megírt/megélt női szexualitást és a lemeztelenített női test minden látható és láthatatlan történését, rámutatott a diszkurzus heteroszexualizáltságára és egyúttal megbontotta annak hierarchiáját. Az antológiák a patriarchális rendszert megalapozó uralkodó szexualitás, a heteroszexualitás diszkurzusának testén ejtett nyílt sebbé váltak, melyet az uralkodó diszkurzusnak kiváltságai védelmében újra le kellett fednie, el kellett takarnia – ezt a célt kívánták beteljesíteni a feminizmussal ellenséges recenziók.

Ebből következően a vizsgálat másik hordereje az, hogy magyarázattal szolgál a feminista irodalomkritikai elméletek magyar kontextusbeli negatív megítélésére, egyes esetekben konkrét diszkreditálására. A disszertáció a *Kitakart Psziché* antológiákat körülvevő fogalmi teret követi végig. Egy összetett diszkurzív térről van szó, amelyben egymás mellé kerülnek maguknak az antológiáknak a szövegei, az antológiákat kísérő feminista elméletekkel szimpatizáló és a feminista elméletekkel ellenséges recenziók, valamint az antológia szerkesztőinek, szerkesztőjének öndefiníciós kísérletei. Ebben a fogalmi térben találkozunk

egymással és lép kölcsönhatásba a nők testírásának egyre kevésbé marginalizált beszédmódja és a magyar társadalom heteroszexista diszkurzusa, amely mentén a helykereső átmenetek és folyamatos újraírások útvonala rajzolódik ki. Egyrészt, az antológiák szövegeiben működik a heteroszexualitás rendszerének felforgatása, amit az antológiákat bíráló feminizmus-ellenes recenziók igyekeznek elhallgattatni, de legalábbis láthatatlanná tenni. Másrészt, az antológiák szövegeiben és a feminizmussal szimpatizáló recenziókban egyaránt működik a női szexualitás és a női testek kötelező heteroszexualitás felőli olvasása, mert egy alternatív, nem az intézményesült heteroszexualitás rendszerén túllépő női szexualitás- és női test-értelmezés egyelőre elgondolhatatlan. Harmadrészt, az antológiákat körülvevő szerkesztői öndefinícióban – Forgács Zsuzsa mint anyaszerkesztő részéről – működik a feminista elméletekkel szimpatizáló és a feminista elméletekkel ellenséges hozzáállás billegtetése, a „Feminista vagyok, de...” és a „Nem vagyok feminista, de...” ambivalens azonosulásnak a szerkesztői kiindulópontot megkérdőjelező, az antológiák célját kioltó ütköztetése. A női hang autentikusságának, öntudatosságának és autonóm önmeghatározásának hangsúlyozásával a szerkesztői gyakorlat megismétli a showalteri gúnokritika dogmatikus működését, s ezzel egyrészt megerősíti azt a közéletben élő képzetet, hogy a feminizmus egyenlő a nőközpontúsággal, másrészt pedig a magyar irodalmi kánonépítés patriarchális működésére való rákérdezés, a férfiközpontú kánonformálás értékrendszerének felforgatása helyett felkínálja az antológiákat az intézményes irodalomkritika általi trivializációnak, szubkulturális irodalomká váló redukálásnak. A női szexualitás és a női test dogmatikus megképzése a szerkesztői definíciókban annak az antipolitikus magatartásnak a mentén

mozog, amely szerint az irodalom terepén nem érvényesül semmilyen nemi pozícionáltság, amely szerint az irodalmi írás és olvasás egyetemes, semleges, ideológiától mentes szféra. Ennek az antipolitikus magatartásnak a nevében Forgács Zsuzsa leválasztja az antológiákat bármilyen politikai vonatkozásról, beleértve a női szexualitást és a női testeket társadalmi és politikai vonatkozásokba elhelyezni, megérteni és magyarázni akaró feminista elmétek politikumát is. Ezzel pedig pontosan az sikkad el, ami a feminista irodalomkritikai és kultúrakritikai elméletek legfontosabb kritikai potenciálját jelenti: a rejtetten működő, patriarchális és heteroszexista értékrendszer status quo-ját fenntartó ideológiákra való rákérdés. Miközben mind az *Éjszakai állatkert*ben, mind a *Szomjas oázis*ban teret és hangot kap a női test és női szexualitás zsigeri reakciókat kiváltó és a kötelező heteroszexualitás rendszerét szétfeszítő megírása, az erősen dogmatikus, a feminista elméletek politikumát magáról lerázó, és csak a nőközpontúságot hangsúlyozó szerkesztői koncepció nyomán ami megmarad, az a 'Nő' mítoszának fenntartása.

Ez pedig már elvezet az irodalom külpolitikájának területén való vizsgálódás harmadik eredményéhez. Ezen a szinten az elemzés annak végigkövetését is lehetővé tette, hogy mi történik a „nyugati”, angol-amerikai feminista elméleti terminusok „keletre”, Magyarországra érkezése során: egyrészt mennyiben szükséges ezen elméletek újragondolása/újraírása, másrészt milyen jelentésbeli torzulásokon esnek át az ellenséges közegben. A *Kitakart Psziché* antológiák szövegeinek, a szerkesztői koncepciónak és az antológiákra válaszul íródott recenzióknak az összevetése során az vált láthatóvá, hogy az antológiák által létrehívott szövegtér az átmenet, a kulturális tér-váltás köztességének tere. A kulturális tér-váltás során, korántsem paradox módon, az angol-amerikai

feminista irodalomkritikai és kultúrakritikai elméletek közül azok kerülnek a magyarországi kontextusban befogadásra és azok tesznek szert kulturális-társadalmi elfogadottságra, amelyek a patriarchális rendszerre és a heteroszexuális rend hierarchiájára a legkisebb kihívást jelentik. Ennek a folyamatnak a során a 2000-es évek magyar irodalmi és irodalomkritikai kontextusában a feminizmus egybemosódik az 1970-80-as években virágkorát élő angol-amerikai gúnokritika nőközpontúságával, a következmény pedig az, hogy az első női szexualitásról és női testről szóló antológiák kapcsán feminista recenziók helyett ‘feminista szimpatizáns’ recenziókról kell beszélnünk.

Ugyanakkor, az antológiákban létrejött diszkurzív tér annak a köztességeknek a tere is, ahol – a Nyugat és a Kelet találkozása nyomán – a centrum politizáló feminista elméletei kölcsönhatásba lépnek a félperiféria szubjektumainak önreflexív, a társadalmi tér-idő patriarchális és heteroszexista értékrendszerét megbolygató, egyszersmind saját tradícióikhoz ragaszkodó elgondolásaival. Ebben a diszkurzív térben egymás mellé helyeződik a patriarchális társadalom heteroszexista szabályrendszerében való helykeresés és az ezzel a szabályrendszerrel szembenálló, a hagyományos szerepek átírására törekvő helyváltás személyes politikája. Az antológiák szövegterére nehezedő nyomásból kiérezhető a feminista tudások politikája és a tradicionalista értékrendszerek közötti ütközés szeizmikus ereje. Ennek az erőnek a felmérése s a kivédés új módjainak megtalálása pedig régen volt annyira időszerű, mint napjainkban.

Irodalomjegyzék

- ACSÁDY, Judit. 2016. „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról.” *Socio.hu* 6.2 173-197. 2017. március 30.
http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139994.
- ADAMIK, Mária. 1997. „How Can Hungarian Women Lose What They Have Never Had?” *Women and Men in East European Transition*. Eds. Feischmidt Margit, Magyar-Vincze Enikő & Zentai Violetta. Cluj-Napoca: Editure Fundatiei Pentru Studii Europene, 42-61.
- 2012. „A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban. A geszdiskurzus avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására.” *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe. „Gendering Social Policy”*. Szerk. Adamik Mária. Budapest: ELTE TáTK. 150-177.
- ADAMIK, Tamás, szerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- ADY, Endre. 1977. „Ismeretlen Korvin-kódex margójára.” *Ady Endre publicisztikai írásai. 2. kiadás*. Szerk. Vezér Erzsébet. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- ALEXA, Károly. 2006a. „Jutalomjáték. Szabó Magda, Bartis Attila és Szántó T. Gábor könyveiről.” *Életünk és irodalmunk*. Alexa Károly. Budapest: Kortárs Kiadó, 189-206.
- 2006b. „Kard ki, kard. Döbrentei Kornél: Vitézeknek való dévaj balladák.” *Életünk és irodalmunk*. Alexa Károly. Budapest: Kortárs Kiadó, 52-57.
- 2006c. „Mit ér a Nobel-díj, ha osztrák? Elfriede Jelinek: A zongoratanárnő.” *Életünk és irodalmunk*. Alexa Károly. Budapest: Kortárs Kiadó, 5-13.
- 2006d. „Na ne. Éjszakai Állatkert.” *Életünk és irodalmunk*. Alexa Károly. Budapest: Kortárs Kiadó, 92-101.
- ALTHUSSER, Louis. 1968. *Lire le Capital*, 1. Paris: François Maspero.
- 1996. „Ideológia és ideologikus államapparátusok.” *Testes könyv I*. Szerk. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s.k. & Odorics Ferenc. Szeged: Ictus & JATE Irodalomelméleti Csoport, 373-412.
- ANG, Ien. 2001a. „Local/Global Negotiations. Doing Cultural Studies at the Crossroads.” *On Not Speaking Chinese. Living between Asia and the West*. Ien Ang. London & New York: Routledge, 163–176.
- 2001b. „I’m a Feminist But... ‘Other’ Women and Postnational Identities.” *On Not Speaking Chinese. Living between Asia and the West*. Ien Ang. London & New York: Routledge, 177-192.
- ANTONI, Rita. „A magyarországi feminista megmozdulások története.” *Nőkért.hu*. 2017. április 13. <https://nokert.hu/sun-20151129-1022/1371/6/magyarorszagi-feminista-megmozdulasok-tortenete-tanulmany>.

- APPADURAI, Arjun. 1986. "Commodities and the Politics of Value." *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press, 3-63.
- „Artizánok: Ez a könyv az igazi szexről szól.” 2005. *Origo*. 2012. március 20.
<http://www.origo.hu/vendegszoba/noilapozo/20051117eza.html>.
- ASH, Timothy Garton. 1999. „Közép-Európa? Az meg hol van?” *Magyar Lettre International* 35. EPA 2017. január 17.
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00019/06asch.htm>.
- 2005. „Létezik-e Közép-Európa?” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 167-193.
- „Az éjszakai állatkert.” 2005. *Litera*. Az irodalmi portál. 2012. március 20.
<http://www.litera.hu/hirek/ejszakai-allatkert>.
- BÁN, Zoltán András. 2008. „Minimum tizenegyes!” *Magyar Narancs*. 2016. április 8.
http://magyarnarancs.hu/konyv/minimum_tizenegyes-68422.
- BÁN, Zsófia. 2003a. „A modor mint generátor.” *Élet és Irodalom* 47.30: 2.
- 2003b. „Amit állítunk.” *Élet és Irodalom* 47.32: 14.
- BARÁT, Erzsébet & MARINOVICH Sarolta. 2006. „Van-e tere a társadalmi nemek tudománya oktatásának a magyar felsőoktatásban (A Szegedi tapasztalat).” *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Szerk. Pető Andrea. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 13-21.
- BARÁT, Erzsébet, PATAKI Kinga & PÓCS Kata Rita. 2004. „Gyűlölködni szabad (?) A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról.” *Médiakutató* 5.1. 2017. április 12.

http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_01_tavasz/03_gyulolkodni_szabad.

- BARÁT, Erzsébet. 2009. „A politikai korrektség cinizmusa.” *A nő és a nő/iesség sztereotípiái. Nyelv, ideológia, média. Vol. 2.* Szerk. Barát Erzsébet & Sándor Klára. Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 23-28.
- BÁRDOS DEÁK, Ágnes, szerk. 2005. „és a várost elfoglalta sok amuri partizán.” *Litera. Az irodalmi portál.* 2012. március 20. <http://www.litera.hu/hirek/%E2%80%9Ees-a-varost-elfoglalta-sok-amuri-partizan%E2%80%9D>.
- BEAUVOIR, Simone de. 1969. *A második nem.* Ford. Görög Livia & Somló Vera. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BENCE, Erika. 2006. „A Nő: nagyvilági, kurva, esetleg leszbikus.” *HÍD. Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat* 3: 89-93.
- BENTON RUSHING, Andrea. 1999. „Surviving Rape: A Morning/Mourning Ritual.” *Feminist Theory and the Body. A Reader.* Eds. Janet Price & Margrit Shildrick. New York: Routledge, 371-380.
- BERÉNYI, Emőke. 2012. „Talajvesztett nők a könyvtárban.” *Tiszatáj Online.* 2017. április 13. <http://tiszatajonline.hu/?p=4358>.
- BIBÓ, István. 2011. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Budapest: Argumentum & Bibó István Szellemi Műhely.
- 2012. *Zsákcás magyar alkat, zsákcás magyar történelem.* Budapest: Argumentum & Bibó István Szellemi Műhely.
- BING, Janet. 2004. „Lesbian jokes: a reply to Christie Davies.” *Humor* 17.3: 323-328.

- BLAGOJEVIĆ, Marina. 2009. „Non-»White« Whites, Non-European Europeans and Gendered Non-Citizens: On A Possible Epistemic Strategy from The Semiperiphery of Europe.” *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Ed. Marina Blagojević. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 27-64.
- 2004. „Creators, Transmitters and Users: Women’s Scientific Excellence at the Semi-periphery of Europe.” *Gender and Excellence in the Making*. Ed. European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 135-145.
- BOJTÁR, Endre. 1989. „Kelet-Európa vagy Közép-Európa?” *Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég különszám*. Szerk. Fellegi Tamás László et. al. Budapest: Századvég Szerkesztősége, 21-30.
- BOLLOBÁS, Enikő. 1993. „»Totalitarian Lib«: The Legacy of Communism for Hungarian Women.” *Gender Politics and Post-Communism*. Eds. Nanette Funk & Magda Mueller. London & New York: Routledge, 201-106.
- 2006. „A társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában.” *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Szerk. Pető Andrea. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 22-28.
- BORDO, Susan. (1993) 2003. *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press.
- BORGOS, Anna. 2007. „Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón.” *Holmi* 19.2: 185-194.

- BOUSON, J. Brooks. 2009. *Embodied Shame. Uncovering Female Shame in Contemporary Women's Writing*. Albany: State University of New York Press. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOZZI, Vera & CZENE Gábor. 2006. *Elsikkasztott feminizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BUCKLER, Julie A. 2009. „What Comes after ‘Post-Soviet’ in Russian Studies?” *PMLA* 124 (1): 251-263.
- BUSHEIKIN, Laura. 1997. „Is Sisterhood Really Global?” *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*. Ed. Tanya Renne. Boulder: Westview, 12-21.
- BUTLER, Judith. 1997. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. London & New York: Routledge.
- 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet & Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum.
- 2006. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter & Vándor Judit. Budapest: Balassi Kiadó.
- CAMERON, Deborah. 1995. *Verbal Hygiene*. London & New York: Routledge.
- 2006. *Language and Sexual Politics*. London & New York: Routledge.
- CERWONKA, Allaine. 2008. „Traveling Feminist Thought: Difference and Transculturation in Central and Eastern European Feminism.” *Signs* 33.4: 809-832.
- CHAMBERS, Ian. 1994. *Migrancy, Culture, Identity*. London & New York: Routledge.
- CHIONI MOORE, David. 2008. „Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben?” *Kétezer. Irodalmi és társadalmi*

- havi lap 9. 2015. november 11. <http://ketezer.hu/2008/09/vajon-a-poszt-a-posztkolonialisban-ugyanaz-mint-a-posztszovjetben/>.
- CIXOUS, Hélène. 1997. „A medúza nevetése.” *Testes könyv II.* Szerk. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s.k. & Odorics Ferenc. Szeged: Ictus & JATE Irodalomelméleti Csoport, 357-380.
- CHODOROW, Nancy J. 2000. *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet.* Ford. Csabai Márta. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- CLIFFORD, James. 1988. *The Predicament of Culture.* Cambridge & London: Harvard University Press.
- CRENSHAW, Kimberle. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 1.8: 139-167.
- DÁNÉL, Mónika, KERESZTURY Tibor & KÖRÖSI Zoltán szerk. 2003. *Egytucat. Kortárs magyar írók női szemmel.* Budapest: JAK – Kijárat.
- DARABOS, Enikő. 2005. „Különösen (a) vadak.” *Litera. Az irodalmi portál.* 2012. március 20. <http://www.litera.hu/hirek/kulonosen-a-vadak>.
- DE LAURETIS, Teresa. 1987. *Technologies of Gender. Essays on Theory, Film, and Fiction.* Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- DELEUZE, Gilles & Felix GUATTARI. 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* Trans. Brian Massumi. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.

- DOLEZAL, Luna. 2015. *The Body and the Shame. Phenomenology, Feminism, and the Socially Shaped Body*. London: Lexington Books.
- DUNAJCSIK, Mátyás. 2008. „Vallomás és elbeszélés között.” *Revizor. A kritikai portál*. 2016. április 21. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/123/>.
- DUPCSIK Csaba & TÓTH Olga. 2008. „Feminizmus helyett familizmus?” *Demográfia* 51.4: 307-328.
- DuPLESSIS, Rachel Blau. 1985. *Writing Beyond the Ending. Narrative Strategies of Twentieth Century*. Bloomington: Indiana University Press.
- EAGLETON, Terry. 2000. *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon Kiadó.
- ELEKES, Dóra. 2005. „Péntek esti állatkert.” *Litera. Az irodalmi portál*. 2012. március 20. <http://www.litera.hu/hirek/pentek-esti-allatkert>.
- ERDÉLY, Miklós. 1995. „Montázs-éhség.” *A filmről. (Filmelméleti írások, forgatókönyvek, filmtervek, kritikák.) Válogatott írások II*. Szerk. Peternák Miklós. Budapest: Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, 95-104.
- FÁBIÁN, Katalin. 2011. „Changes in Postcommunist Gender Regime: The Case of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective.” *APSA 2011 Annual Meeting Paper*. 2017. április 12. <https://ssrn.com/abstract=1901359>
- FAIRCLOUGH, Norman, 1995. „Critical and Descriptive Goals in Discourse Analysis.” *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*. Ed. Norman Fairclough. London & New York: Routledge.

- FALCSIK, Mária. 2003. „Éljen a különbség!” *Élet és Irodalom* 47.35: 13-14.
- FAUSTO-STERLING, Anne. 1992. *Myths of Gender. Biological Theories about Women and Men* (2nd ed.). New York: Basic Books.
- FELMAN, Shoshana. 1997. „A nők és az örültség: a kritika téveszméje.” *Testes könyv II.* Szerk. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s.k. & Odorics Ferenc. Szeged: Ictus & JATE Irodalomelméleti Csoport, 381-406.
- FELSKI, Rita. 2006. „A modernitás, a posztmodern és a nő.” *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel.* Szerk., ford. Séllei Nóra. Debrecen: Csokonai Kiadó, 21-55.
- FIRESTONE, Shulamith. 1970. *The Dialectic of Sex. The Case for Feminist Revolution.* New York: Farrar, Straus & Giroux.
- FORGÁCS, Zsuzsa Bruria, GORDON Agáta & BÓDIS Kriszta, szerk. 2005. *Éjszakai állatkert. Antológia a női szexualitásról.* Budapest: Jonathan Miller Kiadó.
- FORGÁCS, Zsuzsa Bruria, szerk. 2007a. *Szomjas oázis. Antológia a női testről.* Budapest: Jaffa Kiadó.
- 2007b. „A visszaadás művészete.” *Magyar Narancs* 19.1:
- 2008. „Válasz Sári B. Lászlónak.” *Jelenkor. Irodalmi és művészeti folyóirat* 51.11: 1302-1303.
- 2010. *A szív kutyája. Lányok és apák antológiája.* Budapest: Jaffa Kiadó.
- 2010. *Dzsungel a szívben. Lányok és anyák antológiája.* Budapest: Jaffa Kiadó.
- FOUCAULT, Michel. 1980. *The History of Sexuality. Vol. I.* Trans. Robert Hurley. New York: Vintage Books.

- FREUD, Sigmund. 1993. „Egy hisztéria-analízis töredéke (1905).” A *Patkányember. Klinikai esettanulmányok (Sigmund Freud Művei II.)*. Szerk. Erős Ferenc. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 17-110.
- FRIEDRICH, Judit. 2006. „Az én feminista kritikai gondolkodásom.” A *társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Szerk. Pető Andrea. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 38-40.
- FUNK, Nanette & Magda MUELLER eds. 1993. *Gender Politics and Post-Communism*. London & New York: Routledge.
- GAL, Susan & Gail KLIGMAN. 2000. *The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
- GILBERT, Sandra M. & Susan GUBAR. 1984. *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven & London: Yale University Press.
- 1985. *The Norton Anthology of Literature by Women. The Tradition in English*. New York & London: Norton.
- 1989. *No Man's Land. The Place of the Women Writer in the Twentieth Century, Vol. 1: The War of the Words*. New Haven & London: Yale University Press.
- GOVEN, Joanna. 1993. „Gender Politics in Hungary. Autonomy and Antifeminism.” *Gender Politics and Post-Communism*. Ed. Nanette Funk & Magda Mueller. London & New York: Routledge, 224-240.
- 2000. „New Parliament, Old Discourse? The Parental Leave Debate in Hungary.” *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday*

- Life after Socialism*. Eds. Susan Gal & Gail Kligman. Princeton: Princeton University Press, 286-306.
- 2002. „Gender and Modernism in a Stalinist State.” *Social Politics* 9.1: 3-28.
- GRAUBARD, Stephen ed. 1992. *Eastern Europe... Central Europe... Europe*. Cambridge: American Academy of Arts and Sciences.
- GROSZ, Elizabeth. 1994. *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- 2006. „Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után.” In Séllei Nóra szerk., bev., ford. *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 212-232.
- GUILLEMOT, Michel & Bethsabée BLUMEL, szerk. 2009. *Szimbólumok lexikona*. Budapest: Saxum Kiadó.
- GYIMESI, Tímea. 2007. „Pliszé. Közvetett szabad beszédben Gilles Deleuze-ről.” *Szökevonalak. Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán*. Gyimesi Tímea. Budapest: Kijárat Kiadó, 31-54.
- GYÖRE, Gabriella. 2005. „Ki szabadult?” *Litera. Az irodalmi portál*. 2016. április 8. <http://www.litera.hu/hirek/ki-szabadult>.
- HADAS, Miklós szerk. 1994a. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat. A kultúrákutatók esélyei* 4.13-14.
- 1994b. *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- HALMAI, Tamás. é.n. „Se éjszaka, se kert.” *Terasz.hu*. 2012. március 20. http://www.terasz.hu/main.php?id=egyeb&page=cikk&cikk_id=9763.
- HANÁK, Péter. 1990. „Reálpolitika és utópia Közép-Európában.” *Európai utas* 1.1: 19-23.

- 2005. „Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában.” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 152-166.
- HARAWAY, Donna. 1988. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.” *Feminist Studies* 14.3: 575-599.
- HARDING, Sandra. 1998. *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- HORVÁTH, Csaba. 2011. „Családias Atlantisz – Európa mint emlékezet és nosztalgia – Czesław Miłosz, Danilo Kiš és Konrád György Közép-Európája.” *Irodalmi jelen* 11.121: 115-120.
- HORVÁTH, Györgyi. 2007. *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- 2011. „Női irodalom és/kontra Gender Studies: az autoritás/szerzőség gender-specifikus rétegei a kortárs magyar irodalomkritikában.” *Arcadia* 4. 2017. április 13. http://arkadia.pt.ehu/magyar/cikkek/hgy_gender.
- 2014. *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi Kiadó.
- HUSZÁR, Ágnes. 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- HUYSEN, Andreas. 1986. „Mass Culture as Woman: Modernism's Other.” *After the great divide. (Theories of representation and*

- difference*). Andreas Huyssen. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 44-62.
- IRIGARAY, Luce. 1985a. *Speculum of the Other Woman*. Ithaca: Cornell University Press.
- 1985b. *This Sex Which Is Not One*. Ithaca: Cornell University Press.
- JACKSON, Stevi. 2006. „Heterosexuality, Sexuality, and Gender. Rethinking the Intersections. *Intersections Between Feminist and Queer Theory*. Eds. Diane Richardson, Janice McLaughlin & Mark E. Casey. Houndsmill & New York: Palgrave Macmillan, 38-58.
- JACOBSEN, Joyce P. 2007. *The Economics of Gender. 3rd Ed.* Malden, MA: Blackwell.
- JEFFERSON, Ann & David ROBEY szerk. 1995. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Összehasonlító áttekintés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- JÓKAI, Mór. 1971. *Kárpáthy Zoltán*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- JOÓ, Mária. 2006. „»Helyes feminista« filozófia.” *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Szerk. Pető Andrea. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 41-49.
- JUDT, Tony. 2008. *Befejezetlen múlt: a francia értelmiség, 1944-1956*. Budapest: XX. Század Intézet.
- KÁDÁR, Judit szerk. 1994. *Helikon. Irodalomtudományi szemle. Feminista nézőpont az irodalomtudományban* 15.4.
- KÁDÁR, Judit. 2003. „Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon.” *Beszélő* 8.11. 2017. április 13. <http://beszelo.c3.hu/03/11/15kadar.htm>.
- 2014. *Engedelmes lázadók. Magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

- KÁLMÁN, C. György. 2005. „Mutogatós nénik – Éjszakai állatkert.” *Magyar Narancs Online* 17.47. 2012. március 20. http://magyarnarancs.hu/konyv/mutogatos_nenik_-_ejszakai_allatkert-64835.
- 2007. „Női test, férfi teszt.” *Élet és irodalom* 51.50: 32.
- KELE, Csilla. 2006. „A csajok másképp csinálják.” *Debrecen Online*. 2012. március 20. <http://www.deol.hu/main.php?c=6951>.
- KELEN, Károly. 2005. „Már évezredek óta itt vagyunk. Artizánok: nem partizánok és nem kurtizánok. (Interjú Forgács Zsuzsa Bruriával, Gordon Agátával, Bódis Krisztával).” *Népszabadság Online*. 2012. március 20. <http://nol.hu/archivum/archiv-387881>.
- KEMÉNY, Vagyim szerk. 1994. *Café Babel. Férfi-nő* 4.11-12.
- KENDE, Péter. 1989. „Van-e még esélye és értelme egy közép-európai államföderációnak?” *Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég Különszám*. Szerk. Fellegi Tamás László et. al. Budapest: Századvég Szerkesztősége, 7-20.
- KÉRCHY, Anna. 2009. „Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai.” *Apertúra. Film–Vizualitás–Elmélet*. 2016. április 26. <http://apertura.hu/2009/tel/kerchy>.
- KÉRCHY, Anna & KOLLER Nóra. 2007. „Kisasszonyok, vadmacskák, kékharisnyák: az író nő pozicionálása a mai magyar médiában.” *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Szerk. Barát Erzsébet & Sándor Klára szerk. Szeged: JATE Press, 53-66.
- KERESZTESI, József. 2003. „Mit állítunk?” *Élet és Irodalom* 47.31: 2.
- KIŠ, Danilo. 1994. *Kételyek kora: esszék, tanulmányok*. Ford. Bányai Zita. Pozsony & Újvidék: Kalligram & Fórum.
- KISS, Noémi. 2003. „Nem is tucat ügy!” *Élet és Irodalom* 47.32: 14.

- KONCZ, Katalin. 2006. „A Women’s Studies Központ története, missziója és tevékenysége.” *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Szerk. Pető Andrea. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 58-67.
- 2011. „A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mechanizmusa és következményei.” *Közgazdasági Szemle* 58.1: 74-94.
- 2014. „Nők a parlamentben, 1990-2014.” *Statisztikai Szemle* 92.6: 513-540.
- KONRÁD, György. 1989. *Az autonómia kísértése – Antipolitika*. Budapest: Codex Rt.
- 2004. „Az embernek kell egy filozófia.” Konrád György. *A közép tágulása. Gondolkodás Európáról*. Budapest: Noran, 60-74.
- 2005. „Van-e még álom Közép-Európáról?” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 51-74.
- KOVÁCS, András Bálint. 2003. „Cherchez la Femme!” *Élet és Irodalom* 47.32: 13-14.
- KOVAČEVIĆ, Nataša. 2008. „Orientalizing Post/Communism: Europe’s »Wild East« in Literature and Film.” *Reconstruction: Studies in Contemporary Culture* 8.4. 2016. március 23. <http://reconstruction.eserver.org/Issues/084/kovacevic.shtml>.
- KRÁLIK, Zsolt. 2007. „Lehet-e szomszjasan repülni?” *Népszabadság Online*. 2016. április 11. <http://nol.hu/archivum/archiv-471033-273468>.
- KRISTEVA, Julia. 1982. *Powers of Horror. An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.

- 1997. „A nők ideje.” *Testes könyv II.* Szerk. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s.k. & Odorics Ferenc. Szeged: Ictus & JATE Irodalomelméleti Csoport, 327-356.
- KUNDERA, Milan. 1984. „A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája.” *Hírmondó* 6.6-7: 28-41.
- LIPKING, Lawrence. 1983. “Aristotle’s Sister: A Poetics of Abandonment.” *Critical Inquiry* 10.1: 61-81.
- LUKIĆ, Jasmina, Joanna REGULSKA & Darja ZAVIRŠEK eds. 2006. *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Aldershot & Burlington, VT: Ashgate
- LURY, Celia. 1996. *Consumer Culture*. Cambridge: Polity Press.
- LYKKE, Nina. 2010. *Feminist Studies. A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York & London: Routledge.
- MacCANNELL, Juliet Flower. 1991. *The Regime of the Brother: After the Patriarchy*. London & New York: Routledge.
- MAGRIS, Claudio. 2005. „Közép-Európa – egy fogalom igézete.” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 92-103.
- MARINOVICH, Sarolta. 1990. *A fantasztikum két arculata. Nők gótikus és utópikus regényei*. Szeged: Szoknyomda.
- McCALL, Leslie. 2005. „The Complexity of Intersectionality.” *Signs* 30.3: 1771-1800.
- McCLINCTOCK, Ann. 1995. *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Context*. London & New York: Routledge.

- MENYHÉRT Anna. 2000. „Kaland és kánon. Feminizmus és irodalom.” *Alföld* 51.10: 46-52. EPA 2012. március 20. <http://www.epa.hu/00000/00002/00055/menyhert10.html>.
- MILLS, Sara. 2008. *Language and Sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MIŁOSZ, Czesław. 1993. „Kezdve az én Európámnál.” *Szülőhazám, Európa*. Czesław Miłosz. Pozsony & Budapest: Kalligram & Vigilia, 226-244.
- 2005. „A mi Európánk.” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 75-84.
- MITGUTSCH, Anna. 1997. „Mi az, hogy »női irodalom«?” *Magyar Lettre Internationale* 24. EPA 2012. március 20. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm>.
- MÓDOS, Péter & TISCHLER János szerk. 2005. *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet.
- MOI, Toril. 1985. *Sexual/Textual Politics. Feminist Literary Theory*. London & New York: Routledge.
- MOHANTY, Chandra Talpade. 1988. „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses.” *Feminist Review* 30: 61-88.
- MUDURE, Mihaela. 2004. „A Zeugmatic Space: East/Central European Feminisms.” *Gender and the (Post) 'East'/'West' Divide*. Eds. Mihaela Frunză & Theodora-Eliza Văcărescu. Cluj-Napoca: Limes, 13-26.
- NAGY, Bernadett. 2008. „Nem pina, hanem punci!” *Műút. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat* 53.6: 86-87.

- NÉMETH, Gábor. 2003a. „Ex Libris.” *Élet és Irodalom* 47.27: 23.
- 2003b. „Ki borul?” *Élet és Irodalom* 47.32: 14.
- NOVÁK, Anikó. 2006. „Beszéljünk a szexualitásról!” *HÍD. Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat* 3: 94-96.
- ORAVECZ, Éva Csilla. 2005. „Fix kettes – Miért nincs a feministáknak hüvelyi orgazmusuk?” *Magyar Narancs Online*. 2012. március 20.
[http://magyarnarancs.hu/lelek/fix_kettes -
 miért nincs a feministaknak huvelyi orgazmusuk-64164](http://magyarnarancs.hu/lelek/fix_kettes_-_miert_nincs_a_feministaknak_huvelyi_orgazmusuk-64164).
- ORTUTAY, Gyula szerk. 1977. *Magyar Néprajzi Lexikon I. köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÁL, József & ÚJVÁRI Edit. 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Budapest: Balassi Kiadó.
- PÁLFI, Balázs. 2005. „Terítéken a női szexualitás.” *Magyar Hírlap* 2005. november 22.: 19.
- PARÁSZKA, Boróka. 2007. „Antitest.” *Magyar Narancs*. 2016. április 21.
[http://magyarnarancs.hu/zene2/antitest_forgacs_zsuzsa_bruria sz
 erk_szomjas_oasis_konyv-68089](http://magyarnarancs.hu/zene2/antitest_forgacs_zsuzsa_bruria_szerk_szomjas_oasis_konyv-68089).
- P. BALOGH, Andrea. 2005. „A magyarországi feminista irodalomkritika korlátjai az ezredforduló tájékán.” *Spaces in Transition*. Szerk. Barát Erzsébet. Szeged: JATE Press, 81-92.
- 2008. „A női testiség irodalmi másságáról.” *Eső. Irodalmi lap* 11.3: 68-71.
- PHIPPS, Alison. 2014. *The Politics of the Body. Gender in a Neoliberal and Neoconservative Age.* Cambridge & Malden, MA: Polity Press.
- PRATT, Mary Louise. 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* London & New York: Routledge.

- RADNÓTI, Sándor. 1991. *Recrudescant Vulnera*. Budapest: Cserépfalvi.
- RENNE, Tanya ed. 1997. *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*. Boulder: Westview.
- ROMSICS, Ignác. 2005. „Közép- és/vagy Kelet-Európa?” *Közép-Európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter & Tischler János. Budapest: Osiris Kiadó & Közép-Európai Kulturális Intézet, 27-38.
- SAID, Edward. (1982) 2000. „Traveling Theory.” *The Edward Said Reader*. Eds. Moustafa Bayoumi & Andrew Rubin. New York: Vintage, 195-217.
- SÁRI, B. László. 2008. „Alkalmi írás a nőirodalom állásáról.” *Jelenkor. Irodalmi és művészeti folyóirat* 51.9: 995-999.
- SCHADT, Mária. 2003. „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs: Pro Pannonia.
- 2012. „Ideológia és valóság, az 1950-es évek nőideáljai a magyar filmekben.” *Kultúra és közösség* 3.1-2: 109-119.
- SCHNEIDER, Rebecca. 1997. *The Explicit Body in Performance*. New York & London: Routledge.
- SCHWENGER, Peter. 1979. “The Masculine Mode.” *Critical Inquiry* 5.4: 621-633.
- SÉLLEI, Nóra, szerk. 2006. *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- 2007. *A női mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó.
- SÉLLEI, Nóra. 2002. *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők*. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó.
- 2005. „Híradások a sötét kontinensről.” *Élet és Irodalom* 49.47: 25.

- 2007. *Mért féliünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó.
- SELYEM, Zsuzsa. 2008. „Kívül-belől. Női testpoétikák a *Szomjas oázis* előtt és benne.” *Korunk*. 2016. április 25.
<http://www.korunk.org/?q=node/8898>.
- SHOWALTER, Elaine. 1979. *A Literature of Their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing*. London: Virago.
- SKILLING, Harold Gordon. 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Basingstoke & London: Macmillan & St. Anthony's College.
- SLAVOVA, Kornelia. 2006. „Looking at Western Feminism through the Double Lens of Eastern Europe and the Third World.” *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Eds. Jasmina Lukić, Joanna Regulska & Darja Zaviršek. Aldershot & Burlington, VT: Ashgate, 245-263.
- SONNEVEND, Júlia. 2007. „Let's talk about sex, baby!” *Jelenkor*. *Irodalmi és Művészeti Folyóirat* 50.9. 2012. március 20.
<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1319>.
- STANDFORD FRIEDMAN, Susan. 1987. „Creativity and the Childbirth Metaphor: Gender Difference in Literary Discourse.” *Feminist Studies* 13.1: 49-82.
- SUHR, Stephanie & Sally JOHNSON. 2003. „Revisiting 'PC': introduction to special issue on 'political correctness'.” *Discourse and Society* 14.1: 5-16.
- SUNDERLAND, Jane. 2004. *Gendered Discourses*. London: Palgrave Macmillan.

- SZABÓ Tibor. é.n. „Szex, kaland, ilyesmi.” *Irodalmi Jelen Online*. 2012. március 20.
<http://www.ij.nyugati jelen.com/archiv/2006/2006%20majus/ij4.html>.
- SZEGEDY-MASZÁK, Mihály. 2008. „A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban.” *Megértés, fordítás, kánon*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Pozsony: Kalligram, 183-201.
- SZEKERES, Dóra. 2010. „Forgács Zsuzsa Bruria: Bátor dolog letenni egy ilyet.” *Litera. Az irodalmi portál*. 2016. április 8.
<http://www.litera.hu/hirek/forgacs-zsuzsa-bruria-bator-dolog-letenni-egy-ilyet>.
- „Szex, szerelem, házasság.” *Petőfi Rádió* 2006. február 18.: 18.00.
- „Szomjas állatkert.” 2010. *Népszava*. 2016. április 11.
<http://nepszava.hu/cikk/278486-szomjas-allatkert>.
- SZŰCS, Jenő. 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.
- THÜRINGER, Barbara. 2005a. „A nők szerint a világ. (Interjú Forgács Zsuzsával).” *Index*. 2012. március 20.
<http://index.hu/kultur/klassz/fzsint1130/>.
- „Pinaverés.” 2005b. *Index* 2012. március 20.
<http://index.hu/kultur/klassz/eakrit1130/>.
- 2007. „Aszta Kurva, férjhez megy.” *Könyves Blog*. 2016. április 21.
http://konyves.blog.hu/2007/11/08/aszta_kurva_ferjhez_megy.
- TODOROVA, Maria. 2001. „Utólagos megjegyzések »A Balkán elképzelése« című könyvhöz.” *Magyar Lettre Internationale* 40. EPA 2015. november 24.
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/todorova.html>.

- 2009. *Imagining the Balkans (Updated Edition)*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- TÓTH, Andrea. 2015. „Irodalom és Politika, Kelet és Nyugat.” *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris Folyóirat* 5.2: 146-152. <http://tntefjournal.hu/vol5/iss2/toth.pdf>.
- TÓTH, Olga. 1993. „No Envy, No Pity.” *Gender Politics and Post-Communism*. Ed. Nanette Funk & Magda Mueller. London & New York: Routledge, 213-223.
- TÓKÉS, Rudolf. 1998. „Tranzitológia. Ítélet és előítélet.” *Beszélő* 3.2. 2017. január 19. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/01/tokes.htm>.
- TRENCSÉNYI, Zoltán. 2005. „Sarolta szivarral.” *Népszabadság Online*. 2012. március 20. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-382461>.
- VALUSKA, László. 2007. „De ez az én testem! Az enyém!” *Könyves Blog*. 2016. április 21. http://konyves.blog.hu/2007/11/08/de_ez_az_en_testem_az_enyem.
- VARGA, Klára. 2005. „Esélyegyenlőségi fantasy.” *Magyar Nemzet Online*. 2012. március 20. <http://mno.hu/migr/eselyegyenlosegi-fantasy-573710>.
- 2008. „Gorgófők forradalma. Lehangelő antológia női szerzők tollából a női testről.” *Magyar Nemzet Online*. 2016. április 26. http://mno.hu/migr_1834/gorgofok_forradalma-366023.
- VÁRNAGYI, Márta. 2011. „A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon.” *Társadalmi Nemek Tudománya Elektronikus Folyóirat* 1.1: 23-35. 2012. március 20. http://www2.arts.u-szeged.hu/ieas/gender/tntef/vol1/iss1/03_varnagyi.pdf.

- WALLERSTEIN, Immanuel. 2004. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press.
- WAUGH, Patricia. 2006. „A posztmodern és a feminizmus: Hova tűnt a sok-sok nő?” *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. Ford., szerk. Séllei Nóra. Debrecen: Csokonai Kiadó, 56-92.
- WEÖRES, Sándor. 1972. *Psyché. Egy hajdani költőnő írásai*. Budapest: Magvető.
- WESSELY, Anna. 1996. „The Cognitive Chance of Central European Sociology.” *Replika. Special Issue: Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences*. Budapest: Replika Circle, 11-19.
- WOLF, Naomi. 1999. *A szépség kultusza*. Ford. Follárdt Natália. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- WOOLF, Virginia. 1986. *Saját szoba*. Ford. Bécsy Ágnes. Budapest: Európa Kiadó.
- YUVAL-DAVIS, Nira. 2005. *Nem és nemzet*. Ford. Szabó Valéria & Szentmiklósi Tamás. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- 2006. „Intersectionality and Feminist Politics.” *European Journal of Women’s Studies* 13.3: 193-209.
- ZIMMERMANN, Susan. 2013. „A gender-rezsim és –küzdelem a magyar államszocializmusban.” *Társadalmi Nemek Tudománya Elektronikus Folyóirat* 3.2: 64-94.
- ŽIŽEK, Slavoj. 1994. „Introduction. The Spectre of Ideology.” *Mapping Ideology*. Ed. Slavoj Žižek. London & New York: Verso, 1-33.
- 1997. *The Plague of Fantasies*. London & New York: Verso.